AFA
Türkiye Üzerine
Araştırmalar 13

İŞTAR B. TARHANLI

Müslüman Toplum,"laik" Devlet

Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı

İŞTAR B. TARHANLI MÜSLÜMAN TOPLUM, "LAİK" DEVLET AFA

Dr. İştar B. Tarhanlı 1959 yılında İstanbul'da doğdu. 1977'de Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nden, 1981'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1982 yılında aynı fakültenin İdare Hukuku Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 1986–1987 yıllarında Fulbright bursuyla ABD'de lisansüstü çalışmalarına devam etti. 1987'de New York Üniversitesi'nden yüksek lisans (Master of Comperative Jurisprudence); 1991'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden doktora derecesini aldı. Halen İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

AFA - Türkiye Üzerine Araştırmalar: 13
AFA - Yayınları: 239

ISBN - 975 - 414 - 196 - 7

Temmuz, 1993

©AFA Yayıncılık, 1993

Dizgi: Filiz Kitabevi
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Güven Mücellithanesi

AFA Yayıncılık A.Ş., Babıali Cad. Sıhhiye Apt. 19/8 Cağaloğlu - İSTANBUL
☎(1) 526 39 80

İŞTAR B. TARHANLI

Müslüman Toplum "Laik" Devlet

Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı

AFA
YAYINLARI

Benden hiçbir şey esirgemeyen annem ve babam
Nuran Birand-Gözaydın ve Orhan Gözaydın'a ;
yaşamımın *sine qua non* dostu Turgut'a;
asistanı olmaktan gurur duyduğum hocam Prof.Dr.Lûtfi Duran'a;
tezin konu babası Prof.Dr.Bülent Tanör'e;
Macintosh'la her derdimde kahrımı çeken Adem ve Gökhan'a;
kitabın isim ve kapak babası Ayhan'a;
dostluklarıyla hep yanımda olan Nihal, Feyza, Esmehan ve Gül'e
bana bir doktora tezi yazmayı ve İdare Hukuku'nu yeniden sevdiren Enver'e
teşekkürlerimle...
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi mensupları
Nuray Alaş, Fatoş Saraçoğlu, Mükerrem Tosunlar, Nezih Özden, Canan Makal;
başta Ayşe Özakıncı ve Dilek Belen-Bıçakçı olmak üzere
İstanbul Amerikan Kütüphanesi mensuplarının
ve istisnasız tüm Ağaçkakan Matbaacılık Ltd. ailesinin
candan ilgileri ve yardımları olmasaydı, bu çalışma sürecindeki
yaşamım çok daha zor olurdu. Kendilerine çok şey borçluyum.

İçindekiler

Sunuş 11

BİRİNCİ BÖLÜM
Türkiye'de Devlet – Din İlişkilerinin
Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış 13
A. Türkiye Devletinin Kuruluş Yıllarından
1945'e Uzanan Dönem 15
B. 1945 - 1950 Yılları 22
C. Demokrat Parti Dönemi 25
D. 1961 Anayasası Dönemi 29
E. 1980 Sonrası Dönem 35

İKİNCİ BÖLÜM
Diyanet İşleri Başkanlığı'nın
Hukuki Yapı Olarak İrdelenmesi 39
A. Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü: Hukuki Düzenlemeler 42
Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü: Sorunlar ve Düşünceler *60*
a) Yürütme Organı ve Genel Düzenleyici İşlem
Yapma Yetkisi 61
b) Genel Düzenleyici İşlemlerin Yürürlük Kazanmaları 64
c) Anayasa Mahkemesi'nin İptal Kararlarının Sonuçları I 66
d) Anayasa Mahkemesi'nin İptal Kararlarının Sonuçları II 68
e) Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün Vardığı
Yapı Üzerine Notlar 69

B. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görevleri:
Hukuki Düzenlemeler 70
a) İbadetle İlgili Hizmetler 73
b) Dini Konularda Toplumu Aydınlatma 76
c) Din Eğitimi 79
d) Hac İşleri 84
e) Örgütün Kendine Yönelik Faaliyetleri 86
Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görevleri:
Gözlemler ve Düşünceler *90*
a) Görevlere İlişkin Uygulamadan Örnekler 91
b) Ahlak Esaslarıyla İlgili İşleri Yürütmek ve Devlet 96
c) Dinsel Propaganda ve Devlet 98
d) İdare Hukukunda Kamu Hizmeti Kavramı ve
Dinsel Faaliyetler 100
e) İdarenin Kolluk Görevi ve Diyanet İşleri Başkanlığı 102
C. Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü –
Merkezi İdare İlişkileri ve Yetkiler 102
1. Diyanet İşleri Başkanlığı ile Merkezi İdare Arasındaki
İlişkilerin Hukuki Niteliği 102
2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yetkileri 104
D. Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli:
Hukuki Düzenlemeler 105
a) Din Hizmetleri Sınıfı ve Hukuksal Sonuçlarıyla
Kamu Görevlisi Kavramı 105
b) Diyanet İşleri Başkanlığı'na İlişkin
Kadro Düzenlemeleri 111
c) Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli Atama Usulleri 116
d) Diyanet İşleri Başkanlığı Personelinin
Hak ve Yükümlülükleri 121
i. Diyanet İşleri Başkanlığı Personeline
Tanınmış Haklar 121
ii. Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli
İçin Konulmuş Yasaklar 124
e) Diyanet İşleri Başkanlığı Personeline
Uygulanan Sicil ve Disiplin Esasları 124
Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli:
Gözlem ve Düşünceler *126*

a) Din Görevlilerinin Politik Malzeme Olarak Kullanılması Olgusu 126
b) İslamiyette Ruhban Sınıf Olmaması Meselesi 130
c) Din Görevlilerinin Eğitimi 132
d) Diyanet İşleri Başkanlığı Personelinin Kuruma İlişkin Değerlendirmeleri 133
e) Din Görevlilerinin Kamu Görevlisi Sayılması ve Laiklik İlkesi 134

E. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Gelirleri ve Mallar 136

1. Genel İdare Yapısı İçinde Gelirler ve Mallar *136*
a) Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi 136
b) Mabetlerin Hukuksal Statüsü ve İlgili Düzenlemeler 140

2. Türkiye Diyanet Vakfı *142*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet – Din İlişkileri Üzerine Tezler **145**
A. Bir İdeoloji Olarak Türkiye'de Dinin Yeri 147
B. Laiklik Kavramı 152
C. Diyanet İşlerinin Düzenlenmesi 167
1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Devlet Yapısı İçinde Yeralması 167
2. Özerk Bir Kamu Tüzel Kişisi Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı 172
3. Diyanet İşlerinin Sivil Toplum İçinde Yapılanması 175
D. Din, Kamu Hizmeti ve Eşitlik İlkesi 178
E. Sonuç Yerine: Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet – Din İlişkileri Üzerine Bir Sentez Denemesi 182

Ekler **187**
Seçilmiş Kaynakça **209**

Sunuş

Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğu İslam dinine mensuptur. Bunun yamsıra devlet aygıtının laik nitelik taşıdığı anayasal bir ilke olarak kabul edilegelmiştir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti, özellikle İslam devletleri arasında kendine özgü bir model oluşturur. Esas olarak, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde savunulmuş ve kabul edilmiş doktora tezime dayanan bu araştırmanın amacı, laik devlet aygıtı içinde "dinsel hizmetleri düzenlemekle görevlendirilmiş" bir kurumun varlığının ortaya çıkardığı hukuki problematiği, idare hukuku kavram ve kurumları çerçevesinde değerlendirmektir. Bunun için, laik olarak nitelenen bir yapı içinde, Türkiye'de, devletin dinsel hayatı düzenleme aracı olarak işlev gören Diyanet İşleri Başkanlığı'm, idari bir birim olarak örgüt yapısı, görevleri, merkezi idareyle ilişkileri, yetkileri, personeli ile malları bakımından ele aldım ve bu konuların her birini kurumun kuruluş tarihi olan 1924'ten 1993 yılına uzanan süreç içindeki nitelik ve nicelik bakımından her türlü farklılaşmalarıyla inceledim. Çalışmanın ilk bölümünde, Türkiye'de dinin devlet aygıtı içindeki ve devletin doğrudan etki alanı dışında kalan toplumsal öbeklerdeki konumunu, bu yapılar arasında dinin ayırıcı – birleştirici özelliklerini Cumhuriyet öncesi dönemden günümüze kadar olaylar ve olgular düzleminde izledim. Çalışmanın ikinci bölümünü, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı idare hukuku kavramları çerçevesinde incelemeye ayırdım. Bunu gerçekleştirebilmek için de ele aldığım her konuda öncelikle teknik verileri sunup ardından bu veriler ışığında beliren sorunları analitik yöntemle ele aldım. Üçüncü bölümde ise, öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilintili olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin laik ve eşitlikçi bir devlet olma iddiasını sorguladım. Ayrıca bu bölümde, teknik İdare Hukuku'nun araştırmacıya sunduğu kavram ve kategorilerin bir adım ilerisine geçerek Diyanet İşleri Başkanlığının şimdiki haliyle ya da olası farklı bir düzenlemeyle idari yapı içinde yer almasının veya işlevinin sivil toplum içindeki gruplara devredilmesinin ortaya çıkaracağı problemleri tartıştım.

Her ne kadar bu araştırma bir İdare Hukuku çalışması ise de, okurun da dikkatini çekeceği gibi siyaset bilimi, sosyoloji ve tarih gibi sosyal bilimlerin hukuku kuşaklayan diğer disiplinlerinin bize sunduğu kavram ve kategorilerden de yararlandım. Çalışmanı[illegible]ıkuk boyutuyla ilgili mevzuat

1993 Nisan sonuna kadar izlendi. İngiliz ve Amerikan basınında konu ile ilgili yayınlanmış olan haber, yorum ve değerlendirmelere ulaşmamı sağlayan İstanbul Amerikan Kütüphanesine ve özellikle Sayın Ayşe Özakıncı'ya minnettarım.

Hukuk konusundaki doktora tezlerinin yazımı genellikle uzun sürer. Bu çalışmanın ilk olarak akademik sorumluluğunu yüklenen Sayın Prof. Dr. Lutfi Duran'ın emekliliğinden sonra tez danışmanlığımı Prof. Dr. İl Han Özay üstlendi. Bu çalışmanın tamamlanmasında gösterdiği sabır ve yardım için kendisine müteşekkirim. Bu çalışmanın benim üzerimde ilginç bir etkisi oldu: Konunun kendisi üzerinde düşündükçe beni bir anlamda hukukçu önyargılarımdan uzaklaştırıp insan bilimlerinin daha engin olan hoşgörüsünün kıyılarına ulaştırdı. Dolayısıyla bu araştırmaya başladığım noktada sahip olduğum düşüncelerden uzaklaşıp çok farklı yerlere geldim. Bu bakımdan hukukçu olarak kanun, kararname ve diğer metinlerin arasında geliştirmiş olduğum görüşlerimi, yaşayan, tartışan somut insanlarla tartışmama olanak sağladıkları için Sayın Ali Bulaç ve dostum Mehmet Metiner benim için bulunmaz nimettiler. Sağolsunlar. Her aşamada bana yardımcı olan Prof. Dr. Bülent Tanör'e ise ne kadar teşekkür etsem az. Kitabın kapak fotoğrafından düzenine kadar her şeyi sağlayan, dahası adını koyan sevgili dostum Dr. Ayhan Aktar'ın "hadi"leri olmadan kitabı son haliyle bir türlü editörüm Atıl Ant'a teslim edememiş olurdum. Ayhan'ın dediği gibi "marifet, iltifata tabidir". Umarım okurlar da böyle düşünür. Kitabın sayfa düzenini büyük bir titizlikle ve özveriyle hazırlayan, mesleğinin gerçek anlamda ustası Sayın Taner Börü'ye ve bana bu bakımdan her türlü olanağı sağlayan Filiz Kitabevi'nin sahibi Sayın İsmet Oruç'a minnettarım. Baştaki "teşekkürlerim"de belirttiğim gibi, tüm saydıklarım olmasa herhalde bu çalışma da olamazdı.

BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye'de Devlet-Din İlişkilerinin Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış

Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı ve sonrasında yapılanan Türkiye devletinin ana ilkesi olarak «milli hakimiyet»in benimsenmesi, dine ve ümmete dayalı bir düzenin yerine, lâik ve ulusa dayalı yeni ve farklı bir siyasi seçime gidildiğini göstermekteydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, egemen siyasi kadroları, baştan beri düşüncelerinde varolan ve icraatlarına yansıyan lâik niteliğe, giriştikleri hukuksal düzenlemelerle toplumsal ve kültürel boyutlar da katmaya çalıştı. Türkiye'de yalnızca devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinin değil, Türkiye Cumhuriyeti devletinin yapısının da kendine özgü koşullardan kaynaklanan bir lâiklik anlayışıyla belirlendiği söylenebilir.

Türkiye'de devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinde, bir yandan değişen dünya konjonktürünün Türkiye'deki yansımalarıyla öte yandan iç dinamiklerle şekillenmiş farklı siyasalar görülür. Diğer bir ifadeyle, Türkiye siyasal yaşamının kilometretaşı niteliğindeki olayları devlet-din ilişkilerinde farklı siyasaların izlendiği dönemlerin de belirleyicisidir. 1945'e kadar olan dönem içindeki Cumhuriyet'in ilanı öncesi kuruluş ve ilanı izleyen tek parti yılları; çok partili düzene geçilmesinden 1950 seçimlerine kadar yaşanan dönem; Demokrat Parti iktidarının yaşandığı 1950-60; 1960'lar ile 1970'ler ve en son olarak da 1980 sonrası, devlet-din ilişkileri bakımından da farklılaşan siyasaların görüldüğü süreçlerdir.

A. Türkiye Devletinin Kuruluş Yıllarından 1945'e Uzanan Dönem

20 kânunusani 1337 (1921) tarihli ve 85 sayılı **Teşkilatı Esasiye Kanunu**'nun[1] ilk maddesine konulan "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir" ifadesiyle ulusal egemenlik ilkesini benimseyen yeni Türkiye devleti, böylelikle ideolojik seçimini ortaya koydu: ümmet yerini millete bırakmıştı. İktidarın tamamiyle ulusa dayandırıldığı görülen ve devlet dini hakkında hiçbir hükmün yeralmadığı 1921 Anayasası, günün koşulları gereği, iktidarının kaynağını Allah'tan alan saltanatı da hukuki bir varlık olarak tanımak zorunluluğunu duydu[2]. Bu çelişki,

1) Bkz. *Düstur*, III, 1 (1929), 196-199.

2) Anılan Anayasa'nın, «maddei münferide»sinde, 5 eylül 1336 tarihli **Nisab-ı müzakere kanunu**'nun 1 inci maddesinde kabul edilmiş olan "Büyük Millet Meclisi, Hilafet ve Saltanatın Vatan ve Milletin istihlas ve istiklalinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şeraiti atiye dairesinde müstemirren in'ikad eder" hükmüne gönderme yapılmıştı. Ayrıca, 1921 Anayasasının 7. maddesinde meclise, "ahkamı şer'iyenin tenfizi" görevi de

Kurtuluş Savaşı'na katılmış olan farklı grupların[3] sonraki meclislerde de oluşturdukları değişik akımların uzlaştırılması zorunluluğunun doğal bir sonucuydu. Dönemin koşullarının[4] zorunlu kıldığı bu çelişkiler bir yana, savaş sonrası için öngörülen çizginin «ulusal» devlete yönelik olduğu ve savaşın salt eski «teokratik-monarşik» yapıyı yaşatmak için yapılmadığı bir takım düzenlemelerden saptanabilmektedir[5]: Meclis'in 24 nisan 1336 (1920) tarihli oturumunda Mustafa Kemâl, "Mecliste mütekasif iradei milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vazıülyed tanımak umdei esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir." ifadesini kullanmış[6]; 7 haziran 1336 (1920)'da da Meclis, "İstanbul'un işgal tarihi olan 16

verilmişti. Ancak Atatürk bunun yanlızca bir "klişe" olduğunu, "şer"in "kanun" anlamına geldiğini belirterek, "ahkamı şer'iye demek, ahkamı kanuniye demekten başka birşey değildir ve olamaz" demiştir. Bkz. *Nutuk*, cilt II, İstanbul 1934, 203.

3) Anadolu'da istilaya karşı örgütlenme ve mücadelenin sürdürülmesinde din adamlarının rolüne ilişkin olarak bkz. Ş.Mardin, "İslamcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VII, 1937-1938.

4) Çoğunluk, Anadolu'daki hareketin amacının Hilafet ve Saltanatı kurtarmak olduğunu sanmaktaydı. "Bizim için yapılacak şey; milleti ittihadı tam halinde bulundurarak, Makamı Hilafete karşı vuku bulan taarruzu defetmek için bir cesareti medeniye ve İslamiye göstermek suretiyle hayatımızı tahkir ederek yürümektir" şeklinde niyetlerini belirtmiş olan Kırşehir Mebusu Müfit Efendi ve arkadaşlarının görüşleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi* I, 1 (3.bası - 1959), 36 .Bu dönemdeki gidişat, bağımsızlığını elde etmeye çalışan Türkiye'nin bir anlamda İslamın manevi merkezi olma yolunda adımlar atmakta olduğu kanısını da uyandırabilmekteydi: 1919 eylülünden 1921 ağustosuna kadar Anadolu'da incelemelerde bulunmuş bir Fransız gazetecisinin bu görüşü destekleyen intibaları için bkz. B.Georges-Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, çev. C.Yazansoy, İstanbul 1981, özellikle 111-112. İngiliz Yüksek Komiserliğinin direktiflerini uygulamak isteyen Halife'nin Mısır ve Hind Müslümanları Komitesi tarafından tehdit edilmesi de, onların Anadolu'daki mücadeleyi Hristiyanlara karşı İslamın haklarını koruyan bir hareket olarak gördüğünü gösterir.

5) Nitekim bu durum o dönemde İslamcı görüşü savunan bazıları tarafından da saptanmıştır. Özellikle Rasih Efendi'nin, "paçavra" olarak nitelendirdiği "eski Kanunu Esasi"yle getirilmiş "irsen istihkak"; diğer bir ifadeyle, monarşik yapı aleyhine konuşmaları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, I, 24 (3.bası - 1960), 271-273. Ancak, Büyük Millet Meclisi üyelerinin tümünün mücadelelerini İstanbul hükümetine ve özellikle mevcut Padişah'a karşı yöneltmiş olmakla birlikte; hemen hemen hepsinin kendilerini İslam'ın temsilcisi görmekte oldukları, dolayısıyla asıl savundukları «değer»in batılı, milliyetçi yapıyla bağdaştırılamayacağı da ortadadır. Bilakis vaadedilen, en azından çoğunluğun o şekilde algıladığı, «mukaddesatı», "memleketi çığneten, muazzam Türk milletinin kudretini zilletlere mahkum etmek isteyen bedbahtlar"dan kurtarmaktan ibarettir. Bunun ötesinde yeni bir düzen, farklı bir yapı henüz yanlızca bir azınlığın düşüncesindedir. Aleyhinde mücadele verilen, değiştirilmek istenen, dinsel etkenli geneksel yapı değil; bunu dış düşmana karşı koruyamayan İstanbul'daki iktidardır. Bu görüşüm doğrultusunda ifadeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, I, 24 (3.bası - 1960), 273

6) Bkz.*TBMM Zabıt Ceridesi*, I, 1 (3.bası - 1959), 32. Ayrıca bu takrirdeki "Padişah ve Halife, cebrü ikrahtan azade olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder" ifadesi de, kanımca üstü kapalı bir şekilde, geleceğe dönük bir niyeti ve düşünceyi göstermektedir. Ancak Mustafa Kemâl'in halkın muhafa-

mart 1336-1920'den itibaren Büyük Millet Meclisinin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bilumum muahedat ve mukavelat ve ukudat ve mukarreratı resmiye ve verilmiş imtiyazat ve maadin ferağ ve intikalatı ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra akdedilmiş muahedatı hafiye ve doğrudan doğruya veya bilvasıta ecanibe verilmiş maadin imtiyazatı ve maadin ferağ ve intikalatı ile ruhsatnameleri keenlemyeküdür" kararına varmış[7]; böylece daha o dönemde, İstanbul Hükümeti'nin ve padişahın dinsel iradesinin yokluğu açıkça ortaya konulmuştur.

1 kasım 1922'de saltanat kaldırıldı[8]; cumhuriyeti ilan eden 29 ekim 1339 (1923) tarihli ve 364 sayılı **Teşkilatı Esasiye Kanunun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun**'da[9] da ilk maddede yeralan "Hakimiyet, bila kaydü şart Milletindir" hükmü devletin temel ilkesini yineledi. Gene günün koşulları gereği[10], Kanun'un 2 nci maddesinde, "Türkiye Devletinin dini, Dini İslamdır" esası yeralmaktaydı. «Diyanet İşleri Reisliği»ni de ihdas eden 3 mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun**[11]; 430 sayılı **Tevhidi Tedrisat Kanunu**[12]; 431 sayılı **Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun**[13] ve 8 nisan 1340 (1924) tarihli **Mehakimi**

zakâr ruhunu göz önünde tutarak çok temkinli davranmış olduğu bir gerçektir. Önce memleketin yönetiminin "Zat-ı Şahanenin namına" sürdürülmesini emretmiş; sonra, 24 nisan 1920'de, Padişah'ın aynı zamanda "İslam Devletinin Başı" olması nedeniyle, bir "Başsız Devlet" kurulmasının zorunlu olduğunu açıklamıştı. Gecici bir "icra encümeni"nin seçilmesinden sonra, 30 nisan 1920'de bütün Dışişleri Bakanlıkları'na, bu encümenin memleketin yönetimini ele aldığını bildirdi. Kısmen son Osmanlı mebuslarından oluşmuş Büyük Millet Meclisi, 2 sayılı Kanun'da amaç olarak, Hilafet ve Saltanatı yabancıların elinden kurtarmayı göstermiş ve TBMM hükümetinin şeriata uygun olan meşruiyetine karşı gelmeyi vatana ihanet olarak nitelendirmişdi. 3 sayılı Kanun'a göre seçilmiş İcra Vekilleri Heyeti, 9 mayısta Dr. Rıza Nur tarafından okunan hükümet programında, dış politikadaki amacını "Payitahtımızı işgal altında bulunduran devletlere son Millet Meclisi toplantısında ittifakla kabul edilen Misak-ı Milli içinde üzgürlüğümüzü tanıtmak" olarak gösterdi. Devlet Başkanı olarak önce bir süre için gene "düşmanların elinde esir bulunan Halife -Padişah" tanınmaktaydı.

7) Bu takririn Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, I, 2 (3. bası - 1981), 138-145.

8) **Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukuku Hakimiyet ve Hükümraninin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı,** No.308. Bkz. *Düstur*, III, 1 (1929), 152.

9) Bkz. *Düstur*, III, 5 (2.bası - 1948), 158.

10) Mustafa Kemal 1923'te İzmit'te, kendisine yeni hükümetin bir dini olup olmayacağını soran gazeteci Kılıçzade Hakkı Bey'e verdiği yanıtı sonradan şöyle açıklığa kavuşturmuştur: "İtiraf edeyim ki, bu suale muhatap olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lazım gelen cevabın o günkü şeraite göre ağzımdan çıkmasını henüz istemiyordum. hükümetin dini olamaz ! diyemedim. Aksini söyledim". Bkz. *Nutuk*, 204.

11) Bkz. *Düstur* III, 5 (2.bası - 1948) 320-321.

12) Bkz. *Düstur*, III, 5 (2.bası - 1948) 322.

13) Bkz. *Düstur*, III, 5 (2.bası - 1948), 323-324.

Şer'iyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkamı Muaddil Kanun[14] ulusal egemenlik ilkesini temel alan Cumhuriyet'in, hukuksal yapıyı oluşturma sürecinin önemli halkalarını oluşturdu[15].

20 nisan 1340 günü kabul edilen 491 sayılı **Teşkilatı Esasiye Kanunu**'yla[16] yapılandırılan Türkiye Cumhuriyeti de, siyasal iktidar din ilişkileri açısından, bir anlamda teokratik nitelik taşımaktaydı. 3 üncü maddede yeralan "Hakimiyet bilakaydüşart Milletindir" hükmüyle ulusal egemenlik kuralına ve 4 üncü maddede yeralan "Türkiye Büyük Milet Meclisi, Milletin yegane ve hakiki mümessili olup ..." hükmüyle yasama organının üstünlüğü ilkesine dayanan 1924 Anayasası'nın 2 nci maddesinde "Türkiye Devletinin dini, Dini İslamdır" kuralının yeralması ve 26 ncı maddeyle TBMM'nin şer'i kuralları uygulamakla görevli kılınması bir çelişki olarak gözükmektedir. Ancak, Anayasa'nın yapısında ve siyasal biçimlenme ile anayasal kurallar arasında varolan bu çelişkinin belirli bir süre için kabul edilmiş "zevaid" olduğu ve "ilk münasip zamanda kaldırılması" gerektiği Mustafa Kemâl tarafından belirtilmiştir[17]. Nitekim, anılan maddeler, 10 nisan 1928 günü 1222 sayılı **Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun**'la değiştirildi[18]. Bu değişiklikle, devlet dininin İslam olduğu kuralı, TBMM'nin şeriatı tenfiz yükümlülüğü kaldırıldı, mebusların ve reisicumhurun dinsel yemin biçimleri değiştirildi. Anayasaya «lâiklik» kuralı konulmamakla birlikte, devletin lâik bir demokrasiye yönelmiş bulunması değişikliğin gerekçesi olarak gösterilmiştir. Gerekçede şu görüşler belirtilir:

"Muassır medeniyet hukuku ammesinde, millet hakimiyetinin tecellisine medar en mütekamil devlet şeklinin lâik ve demokratik cumhuriyet olduğu müsellemattandır. Millet Meclisinin ittifakiyle tasvip edilmiş olan Kanunu Medeni, Ceza Kanunu gibi müdevvenatı hazıramız da bu esası tatbikat ve fiiliyat sahalarında tecelli ettirmektedir. Esasen devlet bir şahsiyeti maneviye olduğuna göre bizatihi bir mefhumu mücerrettir. Dinin maddi şahıslara tahmil ettiği mükellefiyetleri, farzları amelen ifasına imkan da mutasavver değildir. Böyle mümkün olmayanı istihsal peşinde ısrarın bir zaif - bütün zaıflar gibi

14) Bkz. *Düstur* III, 5 (2.bası - 1948), 403-404.
15) Temel ilke olarak ulusal egemenliği benimsemenin gerektirdiği hukuksal yapıyı kurma aşamalarını belirten Mustafa Kemal, hilafete ilişkin şu açıklamada bulunur: "Ben, saltanatı şahsiyenin ilgasından sonra: başka ünvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lazım gelen hilafetin de, mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun, münasip zaman ve fırsatta telaffuzunu tabii buluyordum". Bkz. *Nutuk*, 191. Ayrıca, "milliyetçi devlet yapısının hilafetle bağdaşmazlığı" görüşüne ilişkin olarak bkz. İ. Huseyn, "Hilafet Sonrası İslam'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslami Düzen Arayışı:1924-1969 Dönemi", (Crescent International 16-30 haziran 1988'den çev.M.Kürşad Atalar), *İktibas*, Haziran 1990, 33.
16) Bkz. *Düstur*, III, 5 (2.bası - 1948), 576.
17) Bkz. *Nutuk*, 205.
18) Bkz. *Düstur*, III, 9 (1931), 273-274; *R.G.* 14.4.1928-863.

zararlı bir zaif - teşkil edeceğinde şüphe yoktur. Esbabı mesrudeye binaen lâyik devletin esas telakkisine münafi fıkraların Teşkilatı Esasiyeden tayyı teklif olunmuştur. Türk İnkılabı, din ile dünya işlerini karıştıran ve her türlü müşkülata sebep olmaya müsait bulunan mevadı kaldıracak ... (böylelikle) beşeriyetin manevi saadetlerini deruhte eden din, ağyar eli deymeyen vicdanlarda bülent mevkiini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır"[19].

Lâik nitelemesi, Anayasa'da 1937 yılında yeraldı. Değişiklik üzerinde çalışan Teşkilatı Esasiye Encümeni mazbatasında, lâiklik ilkesinin, "Türk Devleti'nin şekli ile beraber doğuş tarzının ve kuruluşunda hakim olan ve fiiliyat sahasında şimdiye kadar inkişaf eden umdelerden..."[20] biri olduğu belirtilir. Malatya mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle başlayan süreç içindeki Meclis görüşmelerinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya," ... bu memleket kahinlerin ve gayri mesullerin vicdanlara amil olmasından ve Devlet ve Millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür Mademki tarihte deterministiz, mademki icraatta pragmatik maddiyetciyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız ... Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir.Bizde lâikciliğin çerçevesi ve hududu budur ... Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız "[21] sözleriyle Hükümet adına görüşlerini ifade etti. Anayasa değişikliği Meclis'te oy birliğiyle kabul edildi[22]. 5 şubat 1937 günü kabul edilen 3115 sayılı **Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine dair Kanun**'la[23] «lâik» nitelemesi anayasal bir temel oldu.

19) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, III, 3 (tarihsiz), S Sayısı 3, 2-3. Aynı dönemdeki bir diğer ilgili girişim de İlahiyat Fakültesi bünyesinde oluşturulan bir heyete hazırlattırılan "dinde reform" projesiydi.

20) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), S Sayısı 89, 3.

21) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), 60-61.

22) Meclis'in anayasa değişikliğini «oybirliği» ile kabul etmesi; hiçbir muhalefetin görülmemiş olması, oluşumunun daha önceki Meclis'lerden farklılığını ortaya koyması açısından ilginçtir. Kılıç Ali, meclis içi dinsel kaynaklı ilk muhalefetin Umuru Şer'iye Vekili Abdullah Azmi Efendi'nin, " bu devlette Umuru Şer'iye Vekaleti yalnız bergüzar tarihi mahiyetinde kalamazdı. Bu makamın devlet teşkilatı içerisinde mühim ve faal rolleri vardır. İtimadınıza mazhar olarak ben bu makamda kaldıkça o rolleri yaptıracağım..." demesi üzerine Edirne mebusu Şeref Beyin, "...bu devlette Umuru Şer'iye Vekaletinin göreceği roller vardır ve bu roller bütün devlet teşkilatına direktif vermekten ibarettir" şeklindeki ifadesi ve bu sözler karşısında Meclisin çoğunluğunun heyecanla ve şiddetle alkışlamalarıyla görüldüğünü belirtir (Bkz.Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul 1955, 97). Ancak kısa bir süre sonra Birinci Meclis feshedilmiş; İkinci Büyük Millet Meclisi 2 ağustos 1923 günü açılmıştır. Ayrıca, hilafetin kaldırılmasına ilişkin olarak, özellikle Kastamonu mebusu Halit Bey ve dönemin Meclis'inde Halk Fırkası'ndan olmayan tek üye Gümüşhane mebusu Zeki Kadirbeyoğlu'nun itirazları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 7 (3.bası - 1968), 31 vd.

23) Bkz. *Düstur*, III, 8 (1937), 307; *R.G.* 13.2.1937-3533.

Hukuksal düzenlemelerle lâik Türkiye devletini yapılandırma süreci içinde tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması (30 teşrinisani 1341)[24]; şapka kanununun kabulü (25 teşrinisani 1341)[25]; Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilerek (17 şubat 1926) yeni Ticaret ve Ceza Kanunlarıyla hemen hemen aynı zamanda yürürlüğe girmesi[26]; batı takviminin kabulü (26 kanunuevvel 1341)[27]; Latin alfabesinin kabulü (1 teşrinisani 1928)[28]; hangi din ve mezhebe mensub olursa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani giysi taşımalarının yasaklanması (3 kanunuevvel 1934)[29]; Türk kadınının seçme ve seçilme haklarını kazanması (5 kânunuevvel 1934)[30]; hafta tatilinin pazar gününe alınması (27 mayıs 1935)[31] yeralır.

Bu arada 22 ocak 1932'de Hafiz Yaşar (Okur) tarafından İstanbul'da Yerebatan Camii'nde ilk defa Türkçe Kuran okundu ve 18 temmuz 1932 tarihinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan İstanbul Müftülüğü'ne gönderilen 636 sayılı özel yazıyla kısa bir süre sonra ezan ve kametin Türkçe okunmaya başlanacağı bildirildi[32]. 2 haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun**'la[33], Türk Ceza Kanunu'nun 526'ncı maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmünde cezai bir yaptırım getirilerek bu duruma ilişkin yasal bir düzenlemeye gidildi. 1933'te İstan-

24) **Tekke ve zaviyelerle türbelerin seddine ve türbedarlıklar ile bir takım ünvanların men ve ilgasına dair kanun**, No.677. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2.bası - 1944), 113; *R.G.* 13 kânunuevvel 1341-243.

25) **Şapka iktisası hakkında kanun**, No.671. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2.bası 1944), 108 ; *R.G.* 28 teşrinisani 1341-230.

26) 765 numaralı **Türk Ceza Kanunu** [*Düstur*, III, 7 (2.bası-1944), 519], 591'inci maddesi gereğince 1 temmuz 1926'da; 743 numaralı **Türk Kanunu Medenisi** [*Düstur*, III, 7 (2.bası-1944), 237], 936'ncı maddesi ; 865 sayılı **Türk Ticaret Kanunu** [*Düstur*, III, 7 (2.bası-1944), 1217] da 1014'üncü maddesi gereğince 4 ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir.

27) **Takvimde tarih mebdeinin tebdili hakkında kanun**, No.698. Bkz. *Düstur*, III, 7 (2.bası - 1944), 159; *R.G.*2 kânunusani 1926-260.

28) **Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında kanun**, No.1353. Bkz. *Düstur*, III, 10 (1934), 3; *R.G.* 3 teşrinisani 1928-1030.

29) **Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair Kanun**, No.2596. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 34; *R.G.* 13 kânunuevvel 1934- 2879.

30) **İntibahı Mebusan Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve kanuna bir madde ilavesine dair kanun**, No.2598 (madde 2). Bkz. *Düstur*, III/16 (1935), 35; *R.G.*11 kanunuevvel 1934-2877.

31) **Ulusal Bayram ve genel tatiller hakkında kanun**, No. 2739. Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 1171; *R.G.* 1.6.1935-3017.

32) Dönemin Diyanet işleri Başkanı Rıfat Efendi (Börekçi)'nin, ezanın Türkçeleştirilmesinin "ulusal politikaya daha uygun bulunduğu"nu ifade ettiği ileri sürülmüştür. Bkz. P.Dumont, "Türkiye'de İslam Yenilik Öğesi mi?", *Le temps moderne* dergisinin Türkiye özel sayısından (1985) çeviren A.Gür, *Türkiye Sorunları*, Eylül 1986, 165.

33) Bkz. *Düstur*, III, 22 (1944), 1296; *R.G.* 6.6.1941-4827.

bul Darülfünun'unun ilgasında İlâhiyat Fakültesi toptan kaldırılarak[34], onun yerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir İslam Tetkikleri Enstitüsü kuruldu[35]; ancak böylelikle dinsel eğitim işlevi yerini salt araştırmaya bırakmış oldu.

1930 yılında Serbest Fırka kurulurken, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün iki parti arasındaki savaşımda yansız kalacağını belirtmesine karşın yalnızca «lâik cumhuriyet» ilkesini bu yansızlığın dışında tutması, laiklik ilkesinin cumhuriyetçiliğin yanı sıra ve onunla birlikte yeni devlet düzeninin, ulusal devletin temelini oluşturduğunu gösterir. Mustafa Kemal'in lâiklik konusundaki politikası, dinin toplum işlerinden, toplumsal görevlerinden sıyrılıp vicdanlara itilmesi, kişilerin iç dünyalarından dışarıya taşmayan bir inançlar bütünü durumuna getirilmesiydi. Böylece din, bir inanç ve ibadet işine indirgenmek isteniyor, din ve vicdan özgürlüğü sadece "bireyselleştirilmiş dini"[36] ve ibadetleri koruyordu. Din kişisel alanda kalacak, "sosyal düzeni ilgilendirdiği, objektifleştirdiği oranda devletin müdahalesini davet edecekti"[37]. Bu sistem gereği "Türkiye Cumhuriyeti sadece bir dünya Devletidir"[38]. Mustafa Kemal'in sözleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır : "Biz ilhamlarımızı gökten veya gaipten değil, doğrudan doğruya hayattan alıyoruz"[39]. Bu dönemde amaç, yalnız devletin ya da «siyasal»ın değil, aynı zamanda toplumun ve «toplumsal»ın da lâikleştirilmesidir"[40].

"Dinsel etkenlerin baskın nitelikte bulunduğu, siyasal iktidarın hiç değilse kuramsal olarak dinsel nitelikte olduğu bir toplumdan, alışılagelmiş düzene çok yabancı bir rejime geçilerek laik düzenin gerçekleştirilmesi, kuşkusuz kolay değildi"[41]. Batılılaşma ve mo-

34) İstanbul Üniversitesi'nin yeniden düzenlenmesi için Türkiye'ye çağırılan ve bu konuda bir rapor hazırlayan İsviçreli Prof. Malche, Tıp, Fen, Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri yanında bir de İlahiyat Fakültesinin kurulması önerisini getirmişti; ancak, Malche'ın bu teklifi uygulanmadı. Bu konuda bkz. H.Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, (çev. A.Kazancıgil-S.Bozkurt), İstanbul 1981, 50 dipnot 2.

35) Bu konuda bilgi için bkz. M.Tunçay- H. Özen, "1933 Tasviyesinden Önce Darülfünun", *Yapıt*, 7 (Ekim-Kasım 1984), 5-28 ve özellikle, *Yeni Gündem*, 11 (1-15 ekim 1984), 16-19. İslam Tetkikleri Enstütüsü 1936 yılında kapatılmıştır. Bu konuda da bkz. A.R.Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, İstanbul 1975, 15.

36) B.Tanör, "İslam ve Demokrasi Üzerine", *11.Tez*, 6 (haziran 1987), 182.

37) H.N.Kubalı, *Türk Devrim Tarihi Dersleri - 1.Kitap:Temel Bilgiler*, İstanbul 1973, 111 ve 147.

38) T.Z.Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2.bası, İstanbul 1981, 288.

39) Atatürk, *Söylev ve Demeçler (TBMM'nde ve CHP Kurultayında) 1919-1938*, c.I, İstanbul 1945, 389.

40) Kanımca Cumhuriyet ve Osmanlı batılılaşması arasındaki en büyük fark da bu noktada bulunmaktadır. Türkiye'deki toplumsal yaşamın laikleştirilmesi olgusunu Nehru ve Lenin'in icraatlarıyla karşılaştırarak değerlendiren bir inceleme için bkz. T.N.Madan, "Secularism in Its Place", *The Journal of Asian Studies*, XLVI, 4 (November 1987), 756.

41) Özek, *Devlet ve Din*, İstanbul (tarihsiz), 457.

demleşme sürecinin yeni boyutları tek partili dönemde kısa vade için bastırılacak silahlı ayaklanmalara yol açtı Bingöl'de Şeyh Sait İsyanı (1925), Menemen olayı (1930), Bursa'da Ulucami olayı (1933), Siirt'te Şeyh Halit olayı (1935), İskilip olayı (1936). Lâikliğin toplumsal değişim dinamizmini sağlayıcı bir ilke olarak benimsenip, anayasal nitelik kazanması, kuşkusuz toplumun bütünü bakımından benimsenmesi anlamını taşımamıştır. "Eski muhalefet"[42] zaman zaman örtülü, zaman zaman da açık bir biçimde ve değişen görüşler ardında varlığını sürdürmüştür[43]. Hatta denilebilir ki, Türk Devriminin bu kadar şiddetle hücuma uğramış başka bir unsuru yoktur[44]. Lâik sistemin hukuki yapısını oluşturmaya yönelik düzenlemeler, İslamcı görüş taraftarlarınca, "baskı politikaları..., inanan insanları inançlarından dolayı korkutma, sindirme ve yıldırma politikaları"[45] olarak nitelendirilmiştir.

B.1945-1950 Yılları

Yeni toplumsal düzende de görülen eşitsizlikler ve adaletsizliğin belki de artarak sürdürülmesinin, toplumda yükselen beklentilerin gerçekleşmemesinin bilinen tek ideolojiye, halk tarafından geliştirilen İslami yoruma dönmeyi hızlandırdığını ileri süren Şerif Mardin'e göre, Türkiye'de 1940'ların sonlarından itibaren "Volk İslam"a dönüş isteği belirmiştir[46]. Özellikle katılımcı ve yarışımcı bir siya-

42) Terim Yakup Kadri'ye aittir. Bkz. Yakup Kadri," Genç Cumhuriyetimiz ve Eski Muhalefet ", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Kanunusani 1339.

43) Anadolu savaşından başlayarak, çeşitli gruplar arasında bir işbirliğine gidilmiş olmakla birlikte, «dinsel direnç» sürekli gündemdedir. Hükümetin iş görebilmesi için Mecliste bir çoğunluk desteği hazırlamak üzere Mustafa Kemal'in 10 mayıs 1921'de kurduğu Müdafaayı Hukuk grubunun karşısında muhalefet de bir grup kurar; bu grubun Meclis dışı destekleyici örgütü Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'dir.

44) Yusuf Akçura, 1925'te, Şeyh Sait ayaklanmasından birkaç ay sonra verdiği bir konferansta modern devleti demokratik, milli, bağımsız, ekonomik özgürlüklerin koruyucusu bir devlet olarak tanımlar ve Türkiye'nin modern bir devlet olabilmesi için gelişmesinin önündeki başlıca engeli, yani gerici sınıfları (yobazlar, feodaller) tasfiye etmesi gerektiğini belirtir. Bkz. Y.Akçura, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife" *Türk Yurdu*, 3, 2.seri [Teşrinievvel 1341 (1925)], 13 (Yeni harflerle basım için bkz. F.Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev.Alev Er, Ankara 1986, 157-158). Recep Peker ise, 1930'larda üniversitelerde okutulan " İnkılap Ders Notları" nda, inkilap ve istiklalin bir yandan iç düşmanlarla yani sarayla ve gericilik unsuruyla, diğer yandan yabancı ordularla savaştığını belirtiyordu. Bkz. Recep Peker, " İnkılap Ders Notları ", *Toplum ve Bilim*, 18-22 [Recep Peker/İnkılap Ders Notları Özel Sayısı], (Yaz 1983), 15.

45) Bkz. Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri I*, 14. 1920'lerde Halide Edip Adıvar da, Cumhuriyet Hükümetinin dine karıştığını ve bunun lâiklik ilkesiyle çatışıp çeliştiğini ileri sürmüştür. Bkz. H.E.Adıvar, " Dictatorship and Reforms in Turkey ", *Yale Review* (Fall 1929) 27-45.

46) Bkz. Ş.Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara 1969, 115 vd. Kanımca bu istek anılan dönemde birdenbire ortaya çıkmamış;yalnızca varolan ancak baskı altında tutulan potansiyel

sal yaşama geçerken bu istekler önem kazandı, ağırlıklı politik faktör haline geldi. Atatürk'ün partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bile, din ve lâiklik ile ilgili yorumunu yenilemek, daha yumuşak bir siyasa izlemek durumunda kaldı. İlk üzerinde durulan konu, 24 aralık 1946'da Meclis'te görüşülen «dini eğitim» oldu[47]. Bu görüşmelerde hükümet üyelerinin birçoğunun dini eğitim lehine görüş bildirmesinin yanısıra, Bursa milletvekili Muhittin Baha Pars[48] ve İstanbul milletvekili Hamdulah Suphi Tanrıöver[49], "komünizm tehlikesine karşı manevi direnci sağlamak" üzere okullara din eğitimi konulmasını istediler; ancak, Başbakan Recep Peker bu istemlere, "kommunizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin laakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir"[50] görüşüyle karşı çıktı. Ancak, 17 kasım 1947'de toplanan CHP VII.Kurultayı'nda devletçiliğin ve lâikliğin liberalleştirilmesine yönelik ilkelere varıldı[51]. 1947 yılında Hac'a gideceklere döviz tahsis edildi[52]; şubat 1949'ta ilkokul 4 ve 5 inci sınıfları programlarına isteğe bağlı din dersleri konuldu[53]; yüksek düzeyde din adamı yetiştirmek üzere An-

canlandırılmaya başlamıştır. Aynı yönde bir görüşün ilginç bir ifadesi için bkz. F.W.Frey, "Education",*Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. R.W.Ward, D.A.Rustow, Princeton, New Jersey 1964, 223 "One might propose merely that the lid which had been put on the pot was lifted at this time and that some people were surprised and alarmed to see certain parts of the stew still bubbling".(Denilebilirki, tencereye örtülmüş) o tarihte kaldırıldı ve bazıları aşın kimi yerlerinin hâlâ kaynamakta olduğunu görünce şaşkınlığa ve paniğe kapıldı.

47) 1947 yılı Bütçe Kanunu tasarısının Milli Eğitim Bakanlığı'na ilişkin hükümlerinin görüşülmesi sırasındaki bu tartışmalar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 3 (1947), 426

48) Bkz.*Ibid.*, 428.

49) Bkz.*Ibid.*, 437-440.

50) Bkz. *Ibid.*, 444-446; özellikle 445.

51) Bkż. *CHP Yedinci Büyük Kurultayı Tutanağı*, Ankara 1948. Program tasarısı Ek 5 olarak 425 ve devamında, program görüşmeleri sırasında devletçiliğe ilişkin tartışmalar 406-422, 437-438; lâikliğe ilişkin tartışmalar ise 448-470 arasında yeralmaktadır. Ayrıca, bu kurultaya sunulan «Din Öğretimi Raporu» için bkz. Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, İstanbul 1975, 287.

52) Bu dövizler Türk Parasını Koruma Kararları çerçevesinde turistik seyahat dövizi sayılıp; "görünmeyen muameleler" kapsamında değerlendirilmekteydi. Bu konuda bkz. Erhan Bener, *Görünmeyen Muameleler (Hizmetler - Dış Seyahatler ve Bedelsiz İthalat) Açıklamalı Notlu Türk Parasının Kıymetini Koruma Mevzuatı 5.Kitap*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1964, 61.

53) Sayı: 70/54-26 Sıra No: 2414, Tarih: 1 şubat 1949. Bkz. *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, XI, 524 (7 şubat 1949), 153. Katılımın isteğe bağlı olduğu bu derslerle ilgili olarak valiliklere gönderilen genel düzenleyici işlem gereği, din eğitimi ders dışı bir zaman olan Cumartesi günleri öğleden sonra verilecek ve sınıf geçmeye etkili bulunmayacaktı; ayrıca okutulacak ders kitabı büyük bir dikkatle hazırlanmıştı. Bernard Lewis, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı temsilcilerinden oluşan karma bir komisyon tarafından hazırlanmış bu ders kitabının Mekke ve hatta Şam'daki müslümanların bile tanımakta güçlük çekebilecekleri kadar modern bir İslam anlayışını sunduğunu belirtir. Bkz. Lewis, "Islamic Revival in Turkey", 41.

kara Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan İlahiyat Fakültesi'nin kadroları, çıkarılan 5424 sayılı ve 4 haziran 1949 tarihli Kanun'la[54] düzenlendi; 1948'te Milli Eğitim Bakanlığına verilen hızlandırılmış imam-hatip kursları açılması görevi yerine getirilerek 15 ocak 1949'da Ankara ve İstanbul'da açılan on aylık ilk iki kursta eğitime başlandı ve bunları diğer illerdeki öbür kurslar izledi; 1 mart 1950 tarihli ve 5566 sayılı **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Ünvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 sayılı Kanunun birinci maddesine bir fıkra eklenmesi hakkında Kanun**[55] gereğince "Türk büyüklerine ait türbeler" ve "sanat değeri olan türbeler" yeniden ziyarete açıldı. Şemsettin Günaltay'ın 15 ocak 1949'ta başbakanlığa getirilmesi de uzlaşmacı siyasa çabalarının bir başka göstergesiydi[56].

Bu arada Türk Ceza Kanunu'nun 163 üncü maddesinde yapılan bir değişiklikle, dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak bir suç olarak yeniden düzenlendi[57]. Bu değişikliğe ilişkin görüşmeler,

54) **Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanuna Ek Kanun**. Bkz. *Düstur*, III, 30 (1949), 1205 ; *R.G.*10.6.1949-7229.

55) Bkz. *Düstur*, III, 31 (1950), 1612; *R.G.*4.3.1950-7448.

56) Dönemin en etkin dinsel muhalefet dergisi *Sebilürreşad*'da Eşref Edib, Halk Partisini, "Muhterem Üstad" diye seslendiği Günaltay'a «şikayet» ederek taleplerde bulunduğu bir yazısını, "Ergeç bu iş olacaktır; Milletin dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah sana nasip etmiş olsun. Çünkü senin bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen layıksın. « Benim Şemseddinim» diyen Akifin ruhu bunu senden bekliyor" ifadesiyle bağlamıştır. Bkz. Eşref Edib, "Günaltayın Başkanlığı ve Akisleri Programın laiklik kısmı hakkında mütalea", *Sebilürreşad*, II, 29 (ocak 1949), 62. Ancak, Günaltay'ın farklı olarak değerlendirilmesi için bkz. S.Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi*, 301 vd.

57) Bkz. **Türk Ceza Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında 10 haziran 1949 tarihli ve 5435 sayılı kanun**, *Düstur*, III, 30 (1949), 1431. *RG.*16.6.1949-7234. Aynı suç, önceden 2 numaralı ve 29 nisan 1920 tarihli **Hiyaneti Vataniye Kanunu**'nda da düzenlenmişti. 25 mayıs 1925 tarihli ve 556 sayılı Kanun'la adı geçen Kanun'un I inci maddesine yapılan ek gereğince,"Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli Devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilhası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur." Bu Kanun'un 2 nci maddesine göre de suçun yaptırımı idamdı. Hakkında, Anayasa Mahkemesi'nin 1964 tarihli bir kararında, Türk Ceza Kanunu ve 6187 sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetlerini Koruma Kanunu'yla da benzer düzenlemeler getirilmiş olmakla birlikte, "olayların gösterecekleri özelliklere göre bu kanunlardan her birinin uygulanma yeri ve imkanı bulunabilir" kanaatine varılmış olan Hiyaneti Vataniye Kanunu, 3713 sayılı ve 12 nisan 1991 tarihli **Terörle Mücadele Kanunu**'nun 23/a, Türk Ceza Kanunu'nun 163 üncü maddesi ise 23/c maddesi ile yürürlükten kaldırıldı. [Anılan karar için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 2 (1965), 230-234; atıf için bkz. 232.]

Büyük Millet Meclisi'nde, din ve lâiklik konusunun en çok tartışıldığı devrelerden biri olmuştur. Hükümetin, gerici hareketlerin çoğalması karşısında bunları önleyecek kudretten yoksun görülen Ceza Kanunu'nun 163 üncü maddesine daha sert bir şekil vermeye yönelik kanun teklifine yapılan Meclis içi eleştiriler İslamcı görüşlerin örnekleridir. Osman Nuri Köni'ye göre, bu şekildeki kanun teklifleri "dini islama tecavüz, lâyikliğe külliyen muhaliftir", bu şekilde dinsizlik korunmaktadır, din propagandasına, dinin diline, ifadesine karşılamaz[58]. Sinan Tekelioğlu'na göre, lâikliği korumak bahanesiyle girişilen bu şekildeki kanunlar tamamen komunist kokusu vermektedir[59]. Necati Erdem'e göre, bu düzenlemeyle dinsizliğe ayrıcalık tanınmış, lâiklik perdesi altında dinsizlik korunmuş olmaktadır; bu şekilde lâiklik gerçekte uygulanmamış olmakta ve bu perde altında dinsizlik yayılmaktadır[60].

18 temmuz 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi'yle açılan çok partili rejim öncesindeki 1924 Terakkiperver Fırka ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimlerinde olduğu gibi, 1945 temmuzundan Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 22 mayıs 1950'ye kadar geçen sürede Türkiye'de kurulan 24 siyasi parti ve kuruluşun büyük bir kısmı, programlarında din ve gelenekler bakımından izlenecek muhafazakâr çizgiyi belirterek dinsel direncin sesini siyasal arenada duyurma çabasına girişmişlerdir. Muhafazakâr akımın ortaya çıkışının bu partiler arasındaki en önemli örneği, 1948 yılında dini reform isteyen bir grubun Demokrat Parti'den ayrılarak kurduğu Millet Partisi'dir[61]. Ancak, göreceli olarak dine daha liberal yaklaşan bu parti dahi, Tarık Zafer Tunaya'ya göre, İkinci Meşrutiyet'in İslamcı akımını temsil etmekten uzaktır[62].

C. Demokrat Parti Dönemi

Dinin toplumsal rolü ve işlevi konusunda, kısmen politik kaygılara bağlı olarak, kısmen de inançlarının gereği CHP kadrolarına nazaran daha liberal bir tutum almış olan DP iktidarlarının, o zamana kadar süregelen uygulamalara göre daha tavizkar davranmalarına[63] karşın temelde, Kemalist lâiklik anlayışına sahip

58) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 20 (1949), 575.
59) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 20 (1949), 579.
60) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 20 (1949), 588 ve ayrıca bkz. 668.
61) Bkz. Millet Partisinin Beyannamesi, *Sebilürreşad*, II, 48 (haziran 1949), 363-364 .
62) Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 191.
63) Şerif Mardin'e göre, DP'nin, çevrenin kültürü niteliğiyle İslamiyete başvurarak elde ettiği büyük yankı, Behice Boran'ın 1940'taki bir buluşunun ışığında daha da önem kazanmaktadır. Boran, köyler kasabalarla daha büyük bir ilişki kurdukça, köylünün, kendi köy yaşamını küçük görmeye başladığını saptamıştı. DP'nin seçim kampanyaları, değişim ve geçiş halinde bulunan birçok kırsal bölgeye yaşam tarzlarının küçük görülecek birşey olmadığı inancını aşılamak için tam zamanında işin içine girdi; böylece

çıkmaya çalıştıkları görülmektedir. Adnan Menderes'in başvekil olarak Büyük Millet Meclisi'nde okuduğu 29 mayıs 1950 tarihli hükümet programında görülen "millete mal olmuş ve olmamış devrimler" ayırımının[64] yeri aslında "Cumhuriyet'ten demokrasiye geçiş süreci" içinde değerlendirilmelidir[65]. Demokratik olmak iddiasını taşıyan bir yapı içinde, toplumsal dirençle karşılanmış değişiklikleri devlet zoruyla uygulamanın yeri olamaz. Tabandan gelen baskı sonucu, 16 haziran 1950 tarihli ve 5665 sayılı Kanun'la[66] Arapça ezan yasağı kaldırıldı. Din dersleri,[67] ekim 1950'de yapılan bir değişiklikle, hala isteğe bağlı olmakla birlikte programın parçası durumuna getirildi[68]. Din eğitimine ilişkin uygulamalarda bir diğer

DP, İslamiyeti ve geleneksel kırsal değerleri yeniden meşrulaştırdı. Bunun ötesinde DP'nin İslamiyete yakınlığı dini, seçim platformunda simgesel ve kültürel aksesuar olarak kullanmaktan ibaretti. Bkz. Ş.Mardin, "Center-Periphery Relations A Key To Turkish Politics", 29. Abdurrahman Dilipak ise DP'nin, dini CHP'ye karşı oy kaygusuyla istismar konusu yapan ve uzun vadede dindarlara yakın durmanın hem dış dünyada hem de içeride güç dengesi açısından prestij sağlamayacağını öngören bir parti olduğunu belirtmektedir. Bkz.A.Dilipak, *Menderes Dönemi*, İstanbul 1990, 271.

64) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IX, 1 (1950), 30.

65) «Cumhuriyetçi» ve «demokrat» anlayışları arasındaki farkı belirten bir inceleme için bkz. Régis Debray, "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" (Le Nouvel Observateur'de yayınlanmış «90'lı yıllara doğru demokrasi» konulu bir makaleden özetleyerek çeviren: Cüneyt Akalın), Cumhuriyet, 11 aralık 1989, 6. Anılan yazısında "Cumhuriyet"in Fransız İhtilali'nden doğduğunu, "demokrasi"ninse Anglo-Sakson tarihi tarafından şekillendirildiğini ileri süren Debray, bu anlayışlar arasındaki farkı şöyle örneklendirmektedir "Bir Müslümanın türbanını çıkarmadan sınıfa girmesinin engellenmesini ele alalım: "Doğru tavır" diye bağıracaktır cumhuriyetçi. "Yanlış tavır" diye homurdanacaktır demokrat. "Lâiklik" diyecektir biri, "Hoşgörüsüzlük" diyecektir öteki."

66) **Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun**. Bkz. *Düstur*, III, 31 (1950), 2116; *R.G.* 17.6.1950-7535.

67) Din Eğitimi Genel Müdürlerinden İsmet Parmaksızoğlu'na göre, 1946'dan itibaren iç politikada baş gösteren gelişmeyle yeşeren demokratik düzen içinde halkın en fazla ifade ettiği istek din eğitimi konusundaydı. Bu konuda bkz. İ.Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966, 28.

68) Danıştay, bu konuda açılan iki iptal davasında da esasa girmekten kaçınmıştır. Her ikisi de bir veli sıfatıyla Prof. Bülent Nuri Esen tarafından açılan davaların ilkinde verdiği 21 ocak 1951 tarihli kararında Danıştay, "İptal davasında menfaatin ihlali şarttır. Bu menfaatin şahsi olması ve dava ikame edildiği zaman dava mevzuu olan idari tasarrufla ihlal edilmiş bulunması iktiza eder. İleride vukuu melhuz her hangi bir zarardan ve menfaat ihlalinden bahis ile iptal davası açılmasına Danıştay kanununun 23 üncü maddesi hükmü müsait değildir " gerekçesiyle " Davacının çocuklarından birisinin okulun birinci ve diğerinin üçüncü sınıfında olduğu ve henüz Din Dersleri tedrisatına tabi tutulmadığını" belirterek dava konusu işlemi iptal etmeyi reddetmiştir. Bkz. **Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No: 951/86 K. No : 51/433** (Bu karar yayınlanmamıştır). İleri sürülen menfaat koşulunun gerçekleşmesi üzerine açılan ikinci davada verdiği 15 mayıs 1953 tarihli kararında ise Danıştay, "Devlet Şurası Kanununun 23 üncü maddesinin C bendi hükmüne göre, idari davaya mevzu ittihaz edilecek idari tasarrufların, otoriteye müsteniden tesis edilmiş ve lazimülicra bulunmuş olması icap eder. Dava mevzuu olan Vekiller heyeti kararı ise ilk okullarda ebeveyni-

değişiklik 4 ocak 1951 tarihli ve **80 sayılı Karar**'la[69] gerçekleştirildi ve çocuklarının din dersi almasını istemeyenlerin okul idaresine dilekçe vermesi kuralı getirildi. Bu arada, hızlandırılmış imam hatip kurslarının din adamı yetiştirmede yetersiz kaldığı gerekçesiyle, 13 ekim 1951 tarihli ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu kararı ile, 1951 yılı içinde Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri'de birer imam hatip okulu açıldı[70]. 13 ağustos 1956 tarihli bir İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi gereğince, Maarif Vekaleti tarafından 19 eylül 1956 tarihinde ortaokulların da ilk iki senelik programına din dersleri katıldı[71]. Ayrıca, Yüksek İslam Enstütüleri açılmasına karar verilerek, 10 haziran 1959 tarihli ve 7344 sayılı Kanun'la[72] kadroları düzenlendi.

Bu arada Atatürkçü lâik görüş taraftarlarıyla İslamcılar arasındaki sürtüşmeler şiddete varan boyutlara ulaşmıştı. Gidişattan, özellikle de 22 kasım 1952'de *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın Malatya'da saldırıya uğrayarak kurşunla yaralanması üzerine yapılan tahkikat sonucunda bu suikastin aşırı dincibir grup tarafından düzenlendiğinin anlaşılmasından ötürü artan gerginlikten ürken iktidar bir takım önlemler almaya yöneldi. Menderes, 6 aralık 1952'de Adana'da yaptığı bir konuşmada, "Memlekette vicdan hürriyetine tecavüz kimsenin haddi değildir... Malatya hadisesi dini türlü maksatlara alet etmek isteyenlerin, hatta toplu halde çalışma kararında olduklarını göstermiştir" ifadesini kullandı[73]. Samsun milletvekili Hasan Fehmi Ustaoğlu'nun, Samsun'da yayınlanan *Büyük Cihad* gazetesinin 3 ekim 1952 tarihli sayısında çıkan ve lâik devlet düzenine karşı hıncını belirttiği "Milletin Atatürk İnkilabına Medyun Bulunduğu İddiası Asla Doğru Değildir" başlığını taşıyan yazısından ötürü 9 aralık 1952 tarihinde DP'den ihra-

nin muvafaketine bağlı olmak ve ihtiyari bulunmak şartiyle din dersleri okutulabileceğini beyandan ibarettir. Binaenaleyh icra ve infazı çocuk velilerinin rızası ve muvafakine muallak olan bir tasarruf, idari davaya mevzu olabilmek karakterini haiz olamayacağı" gerekçesiyle davanın reddine hükmetmiştir. Bkz. **Devlet Şurası Dava Daireleri Umumi Heyeti E. No : 952/186, K. No : 53/73.** [Bu karar, *Danıştay Kararları Dergisi*, 58-60, (yıl 17 1952-1953), 53-54'te yayınlanmıştır.]

69) Milli Eğitim Bakanlığı Yayım Müdürlüğü'nün 3005 sıra sayılı bu kararı için bkz. *T.C.Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, XIII, 625 (15 ocak 1951), 143.

70) 20 haziran 1952 tarihli ve 5980 sayılı **Milli Eğitim Bakanlığı Merkez Kuruluşu ve görevleri hakkındaki 2287 sayılı kanuna ek 2773 sayılı kanunun 3 üncü maddesinde değişiklik yapılmasına ve 4926 sayılı kanuna bağlı (1) sayılı kadro cetveline İmam-Hatip okulları için kadro eklenmesine dair Kanun**'la da gerekli kadrolar ihdas edilmiştir. Bkz. *Düstur*, III, 33 (1952), 1613.

71) Maarif Vekaleti Talim ve Terbiye Dairesi'nin 32321-1968-II sayılı ve 4286 sıra sayılı bu genelgesi için bkz. *T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi*, XIX, 921 (17 eylül 1956), 147. Ortaokullara denk meslek okullarında okutulacak din derslerine ilişkin düzenleme için bkz. *T.C. Maarif Vekaleti Tebliğler Dergisi*, XIX, 935 (24 aralık 1956), 184.

72) **Maarif Vekaleti Kuruluş Kadroları hakkındaki 4926 sayılı Kanuna bağlı cetvellerde Yüksek İslam Enstütüleri için kadro eklenmesine dair kanun.** Bkz. *Düstur*, III, 40 (1959), 1323; *R.G.*16.6.1959-10232.

73) Bkz. *Zafer*, 7 aralık 1952.

cına karar verildi. Faaliyetlerini gittikçe arttırmış olan Said-i Nursi aleyhinde 23 aralık 1952'de Samsun Ağırceza Mahkemesi'nde dava açıldı. İslamcı görüşlü birtakım yayınlar durduruldu. *Büyük Doğu*'nun başyazarı Necip Fazıl Kısakürek aralık 1952'de dergisinde yayınladığı ve toplu basın mahkemesi tarafından lâikliğe aykırı bulunan bir yazısından ötürü 9 ay 12 günlük mahkumiyete çarptırıldı. *Sebilürreşad*'ın başyazarı Eşref Edib, dergide yayınlanan "Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica" başlıklı makaleden dolayı 5 mart 1953'te beş ay hapse mahkum edildi. 23 ocak 1953'te, sağ muhafazakar bir dernek olan Milliyetçiler Derneği kapatıldı. Derneğin başkanı, DP Isparta milletvekili Sait Bilgiç ve arkadaşı Tahsin Tola, genel idare kurulu tarafından ihraç talebiyle haysiyet divanına sevkedildiler. 7 şubat 1953'te Ankara'da toplanan DP istişari kongresinde Menderes bir konuşma yaparak, dinin dünya işlerine ve siyasete karıştırılmasını önleyici bir kanunun gerekliliğine işaret etti[74]. Nitekim, böyle bir tasarı hazırlanarak, 24 temmuz 1953 tarihinde, siyasi veya kişisel nüfuz veya çıkar sağlamak amacıyla dini veya dini hisleri yahut dince kutsal tanıtılan şeyleri veya dini kitapları alet ederek her ne şekilde olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kişilerle, bu fiillere katılan derneklere yönelik cezai yaptırımların düzenlendiği 6187 sayılı **Vicdan ve toplanma hürriyetinin korunması hakkında kanun** çıkarıldı[75]. Bu arada, 6 mart 1953'ten itibaren Ankara Radyosu'nda bir ahlak saati tesis edilerek, ilk olarak Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu "İmanla Amel Arasındaki Münasebetler" konulu bir konuşma yaptı[76]. Ticanilerin 1946'da başlattıkları eylemlerin de gittikçe şiddetlenerek artması ve en sonunda faaliyetlerine Atatürk heykellerinin kırılmasını eklemeleri üzerine çıkarılan 25 temmuz 1951 tarihli ve 5816 sayılı **Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun**[77] gereğince şeyhleri Kemal Pilavoğlu mahkemeye verildi ve 15 yıl ağır hapse mahkum edildi. 8 temmuz 1953'te faaliyeti durdurulan Millet Partisi, 24 ocak 1954'te kapatıldı.

Bu arada İslamcı akımlar da boş durmamakta, Meclis'te yaptıkları birtakım yasa önerileriyle vardıkları noktadan ileriye yönelik adımlar atmaya çalışmaktaydı. Bunlar arasında yeralan Nevşehir Mebusu Münib Hayri Ürgüplü'nün **Türk Ceza Kanunu**'nun 175 inci maddesi değiştirilerek dinin kendisi ve peygambere ilişkin koruyucu hükümler konulması yolundaki yasa teklifi[78] Meclis'te görüşüldükten sonra komisyona geri gönderilmiş ve bir daha ele alınmamıştır.

74) Bkz. *Zafer*, 8 şubat 1953.
75) *Düstur*, III, 34 (1953), 1702; *RG*. 29.7.1953-8470.
76) İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 mart 1953 , 1.
77) Bkz. *Düstur*, III, 32 (1951), 1842; *R.G*.31.7.1951-7872.
78) Teklif, Meclis'in 17.2.1958 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, XI, 2/1 (1958), 112 vd. Ayrıca, bkz. *Ibid*., S Sayısı 68 sayfa 1-2 kanun teklifinin metni; sayfa 3-4 : Adalet Encümeni Mazbatası.

Fahri Ağaoğlu'nun, İslam dininin resmi devlet dini olması için yaptığı yasa teklifi[79] ise Meclis'te görüşülmemiştir.

1960 yılında, Londra uçak kazasından Menderes'in kurtulmasını fırsat bilenlerin, "Allahın şanı uluhiyeti sayesinde" gerçekleşen "İlahi kurtuluşun lütfuna hürmeten" Anayasa'ya "Türk milletinin dini, İslamdır" kaydının ve mukaddesata küfredenler için cezai yaptırımların konulması gerektiğini ileri sürmekten kaçınmamasının[80], silahlı kuvvetlerin din istismarına dayanan siyasalara son vermek üzere bir eyleme girişmesine yol açan etkenlerden biri olduğu ileri sürülmüştür[81].

D. 1961 Anayasası Dönemi

27 mayıs 1960 hareketi sonrası askeri yönetim, rejim krizinin çözümünü yeni bir anayasa hazırlanmasında bulmuş; İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden kurulu bir ilmi heyete anayasa taslağı hazırlamak görevi verilmiştir. Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinin de sonradan katıldığı bu komisyondan başka, Siyasal Bilgiler Fakültesi de özel olarak kendi görüşüne uygun bir anayasa projesi hazırlamıştır. Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı ve Kurucu Meclis'ce bazı değişiklikler yapıldıktan sonra halkoyuna sunularak Anayasa olarak kabul edilen tasarıda, devlet-din ilişkileriyle ilgili düzenlemeler konusunda İstanbul Komisyonu'nun taslağı esas alınmıştır.

Vicdan ve din hürriyetini düzenleyen madde, Temsilciler Meclisi'nde en çok tartışmaya neden olmuş maddelerden biridir. Lâikliğin içeriği konusunda Kemalist anlayışı benimsemiş Anayasa Komisyonu üyeleri karşısında muhafazakar kesim, devlet ve din işlerinin kesin olarak birbirinden ayrıldığı klasik batı lâiklik anlayışını savunmuştur. Bu görüş temsilcilerinin başlıca istemleri, tasarının ilgili maddesinde tam anlamıyla teminat altına alınmamış olduğunu öne sürdükleri dinsel inanç hakkının sağlanması[82]; devletin dine müdahale değil[83], yardım etmesi[84]; dinsel eğitime yönelik örgütlenmeye gidilmesidir[85]. Burada ilgi çekici nokta, gelenekçi bir düşüncenin eseri olan bu görüş temsilcilerinin "batıdan gelen" kurumları her zaman şiddetle eleştirdikleri halde, lâiklik konusunda tam içeriğiyle batı tipini benimsemeleri ve bunu açıkça ifade ederek savunmalarıdır. Daha da ilginci, devletle din işlerinin kesinlikle ayrılmasını, "devletin dine müdahale etmemesi" olarak kabul etmekle birlikte, devletin dine «yardım» etmesini talep etmele-

79) Bu konuda bkz. Ç.Özek, "Neden Geriye", *Vatan*, 4 ekim 1959.
80) "O' Hazreti Muhammed'e Emanetti", *Hür Adam*, 345 (24 şubat 1959), 1-4 Abdurrahman Şeref Laç, "İlahi hikmet yönünden kaza", *Büyük Doğu*, I-6 (mart 1959), 5.
81) Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 245.
82) Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, III (1961), 93 (Abdülhadi Toplu); 93 (Sadettin Tokbey); 98 (Mehmet Altınsoy); 100 (Seyfi Öztürk); 130 (Ahmet Oğuz); 130 vd. (Kadircan Kaflı); 135 (Ahmet Bilgin).
83) Bkz. *Ibid.*, 93 (Sadettin Tokbey).
84) Bkz. *Ibid.*, 93 (Abdülbaki Toplu).
85) Bkz. *Ibid.*, 93 (Abdülbaki Toplu); 95-96 (Cevdet Aydın); 98 (Fethi Elgün); (Rauf Gökçen).

ri; gerekli yerlerde örgütlenme ve düzenlemeyi devletten beklemeleridir. Bu çelişkiler, hala «Devlet'çi»[86] bir kafa yapısının varlığının kanıtıdır; sivil toplum anlayışı olarak yorumlanabilecek bir görüş ileri sürülmemektedir. Son tahlilde iki akım da, soyut olmak, lâiklik ilkesinin toplumsal yapıyla ilişkilerini görememek, Batı'ya yönelmek konularında ortak davranmaktadır. Böylelikle, bir yandan, Batı uygarlığını taklit için lâikliği savunanlar, öte yandan Batı uygarlığının aktarılmasına karşı çıkıp, Batı türü lâik düzeni gerçekleştirmeye çalışanlar, farkına varmadan «batıcılıkta» birleşmiş olmaktadır.

Temelde yanılgı ve soyutluğuyla birleşen bu iki akım temsilcileri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasal yeri konusunda da karşıt düşüncelerini açıklamışlardır. Lâikliği Türkiye'nin koşullarına özgü özellikler içinde kabul edenler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din işlerini düzenleyici ve denetleyici bir organ olarak devletin idari yapısı içinde yeralmasını savunmuşlardır[87]. Buna karşı, klasik lâiklik anlayışını savunanlar, devletin dinler karşısında tarafsız kalma zorunluluğuna dayanarak, din işleriyle ilgili bir organın olamayacağını öne sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasa tasarısındaki yeri, devletin dine "müdahalesinin" ve Türkiye'de "devlete bağlı din"[88] sisteminin varolduğunun bir kanıtıdır[89].

1961 Anayasası din özgürlüğünü ayrıntılı bir biçimde düzenlemiş; tapınma, eğitim, dinsel düşünce açıklama ve dinsel inançlarını açıklamaktan kaçınma hakları açıkça benimsenmiştir. Dinsel gösteri hakkı ise Anayasa'nın toplantı ve gösteri özgürlüğüyle ilgili genel kuralları içinde tanınmıştır. Bunlara karşılık, sistemin dengelemesi olarak, din özgürlüğünün kötüye kulanılmasıyla ve din istismarıyla ilgili kurallar da Anayasa'da yeralmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı da, genel İdare içinde anayasal bir kurum statüsüne sokulmuştur[90].

86) Burada «Devlet'çi» ifadesiyle kastedilen, sivil toplum karşısında devlet kavramıdır; bir ekonomik hatta sosyal anlayış olarak «devletçilik» kastedilmemektedir.

87) Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, III (1961), 101-102 (Ömer Sami Coşar); 103 (Hikmet Kümbetlioğlu); 114 (Bahri Savcı); 118 (Fehmi Alpaslan); 121 (Enver Ziya Karal); 122 (Muammer Aksoy); 128 (Nurettin Ardıçoğlu).

88) Klasik lâiklik anlayışı gereği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet organizmasında yeri olmaması gerektiğini öne süren Cevdet Aydın, Anayasa Tasarısı'nda, devlete bağlı bir din sisteminin benimsenmiş olduğunu; bu metnin kabulü durumunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde yeralması ile din eğitim ve öğretiminin devlet tarafından yapılmasının yerinde ve gerekli olacağını savunmuştur. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, III (1961), 95.

89) Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi*, III (1961), 132 (Kadircan Kaflı); 135 (Ahmet Bilgin); 147-149 (Seyfi Öztürk); 230-231 (Sadettin Tokbey); 231 (Arslan Bora).

90) Tasarı'da bir "ek madde" olarak yermış olan Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili düzenleme, Temsilciler Meclisi'ndeki görüşmeler sonucunda 154. madde olarak kabul edilmiştir.

1961 Anayasası'nın, "siyasal katılmanın sorunların çözümünde önemsenmediği, bürokrat-aydın hareketiyle yukarıdan aşağı ülke sorunlarının çözümlenmesi"[91] geleneğinin yarattığı, hukuken yapılan düzenlemelerin toplumsal yapı gerçeğine karşın geçerli olacağı yanılgısının bir ürünü olduğu ileri sürülmüştür. Saikleri ne olursa olsun, bir süre sonra yavaş yavaş su yüzüne çıkan ve özellikle dinsel kaynaklı istem ve eylemleri yaratan potansiyeli değerlendiren Adalet Partisi (AP), 1965 sonbaharındaki seçimlerde tek başına iktidara geldi[92]. Bu arada Anadolu'da Atatürk büst ve heykellerinin parçalanması gibi dinsel saikli eylemler artmaktaydı. Anamuhalefet partisi lideri olarak İsmet İnönü'nün Meclis'te yaptığı konuşmada ileri sürdüğü "irticanın da komünizm kadar tehlikeli olduğu" görüşüne karşı, Almus Barajı'nın işletmeye açılması dolayısıyla konuşan iktidar partisi lideri Demirel, "Din hürriyeti baskı ve istismar vasıtası olamaz"diyerek din ve vicdan hürriyetinin irtica olarak gösterilmesinin siyasi baskı olacağını iddia etti[93]. 1966 ekiminde İstanbul'da yapılan "Türkiye'de Diyanet ve Lâiklik" toplantısında lâiklik şiddetle eleştirildi[94]. 11 nisan 1967'de adalete sevkedilen ve aralarında üniversite öğrencileri ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Bölümü doçentlerinden bir kişinin de bulunduğu yasadışı İslamcı Kurtuluş Partisi Hizb-üt Tahrir üyelerinden beş kişi 5 ağustos 1967'de tutuklandı[95]. Ekim 1967'de liselere de din dersi konuldu[96]. 1968 nisanında Bursa'da toplanan Türkiye Milliyetçi Kuruluşları İstişari Kongresi'nde Anayasa yerildi. 15 nisan 1968 tarihinde, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bir kız öğrencinin başörtü giymekte direnmesinden ötürü ilk üniversite boykotu yapıldı[97]. 16 şubat 1969'da 6 ncı Filo aleyhine gösteri yapan sol görüşlü gençlere milliyetçi muhafazakar görüşlü grup saldırdı; "Kanlı

91) Özek, *Devlet ve Din*, 488-489. Nitekim, Gürsel'in, Anayasa'yı hazırlayacak Komisyon'a söylediği, "Öyle bir Anayasa yapınız ki, artık hiç kimse din istismarı yapamasın" direktifi Anayasa değişiminin herşeyi çözümleyebileceği inancının bir göstergesidir

92) AP 4,921,235, CHP 2,675,785 oy aldı (Bkz. *R.G.* 19 ekim 1965-12120), bu sayılar toplam geçerli oyların % 52.87'si ve % 28.75'iydi. Yürürlükteki seçim sistemi gereği, parlamentodaki sandalye oranları AP'nin % 53.29, CHP'nin % 29.77 oldu. (Bu saptamalar için bkz. N.Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, Ankara 1966, 392-393).

93) İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 ekim 1966 , 1.

94) İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 9 ekim 1966, 1.

95) Ankara 7. Asliye Ceza Mahkemesi'nin ilgili kararına ilişkin haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 ağustos 1967, 1.

96) T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın 4316/7 sayılı ve 7 ekim 1967 tarihli tamiminin tam metni için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, VI, 11 (kasım 1967), 297-300. Ayrıca bu derslerde okutulan kitaplar konusunda bir değerlendirme için bkz. P.Dumont, "Türkiye'de İslam Yenilik Öğesi mi?", 168.

97) Hatice Babacan adlı bu öğrencinin başörtüsü takmakta direnmesi üzerine fakülteden uzaklaştırılma cezasına çarptırılması karşısında, bu kararı protesto eden öğrenciler önce derslere girmedi (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*,12 nisan 1968, 1); daha sonra da alınan karar uyarınca boykota gidildi (ilgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 15 nisan 1968, 1).

Pazar" olarak anılan olayda iki kişi öldü, 200 kişi yaralandı[98]. "Tanrıyı yaratan insandır" ifadesini kullanmış Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in 3 mayıs 1969'daki cenazesinde imamın namazı kıldırmaktan kaçınması üzerine olaylar çıktı[99]. Resmi bir yayına göre, bu yıllarda yıkıcı durumda gizli olarak faaliyet gösterdiği iddia edilen teşkilatlı akım ve tarikatların belli başlıları şunlardı: Nurculuk, Süleymancılık, Nakşibendi Tarikatı, Ticani Tarikatı, Biberi Tarikatı, Kadiri Tarikatı[100]. 26 ocak 1970'de Milli Nizam Partisi (MNP) kuruldu, 8 şubat 1970'te Ankara'da ilk kongresini yaptı.

Osmanlı'da batılılaşma hareketlerinin başlamasından sonra, kısa dönemler dışında, hep muhalefette olan «İslamcılar»ın oluşturduğu önemli ilk siyasal örgüt olan MNP, küçük esnaf, tacir ve sanayici İslamcıların örgütlenerek, kendilerini ezen büyük sermaye düzenine karşı, İslami adalet ve eşitliği getirmek amacının ürünüdür. Buna yönelik olarak programı, "kredileri ve bankacılığı faiz yasağı ile sınırlamak, ekmekleriyle oynayan kapitalist patlamayı din devletinin dizginlerine vurmak, üç kağıtçılık ve namusuzlukla edinildiğine kesin inançları olan sermaye karşısında beş paralık olan itibarlarını yeniden kazanmak ve İslami düzenin getireceği statik bir toplum yapısı içerisinde herkesin yerli yerini bildiği eski günlere ulaşmak" olan MNP, 12 mart 1971 askeri müdahalesinin ardından, 20 mayıs 1971'de Anayasa Mahkemesi'nin ilgili kararıyla kapatıldı[101].

MNP'nin yerine kurulan ve aynı siyasi çizgiyi sürdüren Milli Selamet Partisi (MSP), 1973 seçimlerinde % 11.8 oy alarak, 48 milletvekiliyle üçüncü parti olarak yasama organında yeraldı ve 14 ocak 1974'te imzalanan protokol gereğince CHP'yle koalisyon ortaklığına girerek, 7 şubat 1974 tarihinde Meclis'ten alınan güvenoyu sonucunda iktidar oldu. Görev bölüşümünde, 25 Bakanlığın, aralarında Adalet, İçişleri, Ticaret, Sanayi, Tarım ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile Atom Enerjisi Kurumu'nun bağlı olduğu Devlet Bakanlıkları'nın bulunduğu yedisi

98) Olayın ertesi günü çıkan bir gazetenin ilk sayfasındaki başlıklardan biri "Yetkililer Olay Çıkarsa Önlenir Demişlerdi" şeklindeydi. Bu gazetedeki diğer haber ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*,17 şubat 1969, 1.

99) "Dinsizlerin cenaze namazı kılınmaz" denilmesi üzerine cenaze namazını o günlerde Yargıtay üyesi olan Gözübüyük'ün, hukuk ve ilahiyat fakülteleri mezunu ağabeyi Avukat Ahmet Hıfzı Gözübüyük kıldırmıştı. Olayla ilgili haber ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*, 4 mayıs 1969, 1.

100) Resmi ideolojinin içinde yeralan askeri mercilerin bu tarikatlar hakkındaki görüşleri için, Orgeneral Turgut Sunalp, Korgeneral Abdurrahman Ergeç, Tümgeneral Recai Engin, Tümgeneral Memduh Ünlütürk, Tümgeneral Fazıl Polat, Kur.Alb. Nahit Arda, Kur.Alb. Fikret Küpeli, P.Alb. Ali Pirgil, Dz.Hat.Alb.Turgut Akan, Hv.Alb. Ragıp Horozoğlu, Hak.Yb. Sebahattin Ar, Kur.Alb. Necdet Timur tarafından hazırlanmış "Türkiye'de Yıkıcı Faaliyetler" başlıklı brifinge ilişkin olarak bkz. C.Arcayürek, "Askeri raporda Nurcu ve Nakşiler", *Cumhuriyet*, 22 mart 1990, 6.

101) **Milli Nizam Partisinin Kapatılması Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı,** E.1971/1, K.1971/1 (Bkz. *Düstur*, V, 11/1 (1972), 28-85 ; *R.G.*14.1.1972- 14072).

MSP'li üyelerce üstlenildi[102]. 15 mayıs 1974'te çıkarılan 1803 sayılı **Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun**[103] için yapılan meclis görüşmeleri sırasında Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142 nci maddelerine giren suçların af kapsamı dışında tutulması için yapılan oylamada yirmi MSP'li üyenin olumlu oy kullanması[104]; Milli Eğitim Bakanlığı'na rağmen, 19 mayıs törenlerinde kız öğrencilerin giyeceği giysilere MSP grubu tarafından karşı çıkılması; İstanbul'da bulunan bir heykelin "çıplak kadın" olduğu gerekçesiyle kaldırıltılması ortaklığın bozulmasına giden zincirin halkalarını oluşturdu[105]. Başbakan Ecevit'in İskandinav ülkelerine yapacağı ziyaretin kararnamesine MSP'li bakanların imza koymaması ve Başbakan'a vekaletin Başbakan Yardımcısı Erbakan tarafından üstlenilmesine CHP kanadının izin vermemesi koalisyonun son bulmasına sebep oldu; Ecevit, 18 eylül 1974'te istifasını Cumhurbaşkanı'na sundu.

17 kasım 1974'te partiler dışı teknisyenlerden oluşan ancak güvenoyu alamayan, fakat başka seçenek bulunmadığı için görevini sürdüren bir kabine kurmuş olan Irmak'ın, görevi 13 mart 1975'te bırakması üzerine Demirel, Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi'nden oluşan, birtakım bağımsızlarca da desteklenen "Milliyetçi Cephe" hükümetini açıkladı. Böylelikle MSP, 12 nisan 1975'te Meclis'ten alınan güven oyuyla yeniden iktidar ortaklarından oldu. 5 haziran 1977'ye dek süren bu ortaklık sırasında Erbakan, siyasi faaliyetlerini "Türkiye'nin sanayileşme meselesi" üzerinde yoğunlaştırdı[106]. Bu arada şiddet eylemleri gittikçe artan bir hız içindeydi. Türkiye, 3 nisan 1976'da Ravalpindi'de toplanan Siret-ün Nebi Konferansı'na bakan düzeyinde katıldı[107]. 12-15 Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan İslam Ülkeleri 7

102) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 1 (1973-1974), 317.

103) Bkz. *Düstur*, V, 13/1 (1974), 978. *R.G.* 18.5.1974-14890 mükerrer. Ancak, **Anayasa Mahkemesi'nin 1974/19 Esas, 1974/31 Karar sayılı ve 2 temmuz 1974 tarihli Kararı'yla**, Kanun'un ilgili maddesi iptal edilmiş; Türk Ceza Kanunu 141 ve 142 nci maddeleri kapsamındaki suçlar da af kapsamına katılmıştır (Bkz. *Düstur*, V, 13/2 (1974), 2566-2601; *R.G.* 12.7.1974-14943).

104) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 3 (1974), 639-642

105) O günlerde gazetelerde çıkan haberlerden bazı başlıklar şu şekildeydi "CHP ile MSP arasında altı konuda görüş ayrılığı var" (*Cumhuriyet*, 3 eylül 1974); "Ecevit, uzlaşılması güç aykırılıklarımız var dedi" (*Cumhuriyet*, 4 eylül 1974).

106) Bkz. N.Erbakan, "Sanayi Davamız", *Üç Konferans*, 5.bası, İstanbul 1974, *passim.*

107) 8 ekim 1990'da, bombalı bir suikast sonucu öldürülen SHP Parti Meclisi üyesi, eski parlamenter Doç. Dr. Bahriye Üçok, ölümünden üç gün önce tamamlayıp Genel Başkan Erdal İnönü'ye verdiği lâiklik raporunda, 1976 sonrasında görülen dinsel kaynaklı eylemlerin, 3 nisan 1976'da Ravalpindi'de toplanan ve ertesi yıl da İstanbul'da tekrarlanan Uluslararası Siret-ün Nebi Konferanslarında alınmış kararların uygulanması sonucu olduğu görüşünü ifade etmekteydi. Bu rapora ilişkin haber için bkz. *Cumhuriyet*, "Üçok'un «lâiklik» raporu", 11 ekim 1990, 13. Kongre'ye ilişkin "Teklifler/ Tavsiyeler/Kararlar" başlıklı belge için de bkz. U.Mumcu, *Rabıta*, 2.bası, istanbul 1987, 552-560.

nci Zirvesi'nde onbeş MSP'li milletvekilinin Ayasofya'da topluca namaz kılması, Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi konusunu bir daha gündeme getirdi; ancak Kültür Bakanlığı'nı elinde bulunduran AP bu pazarlıktan kaçındı. Mart 1977'de yapılan bir Bakanlar Kurulu toplantısında anlaşmazlığa düşen "Milliyetçi Cephe" ortakları, Haziran 1977 seçimlerine kadar biraraya gelemedi.

MSP, 5 haziran 1977'de yapılan erken seçim sonucunda, 1973'e göre oylarını yüzde 4 oranında çoğaltarak 24 milletvekilliği kazandı[108]. Seçim sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Ecevit'in 28 haziran 1977'de Meclis'te okuduğu hükümet programı[109] güven oyu alamadı. Bunun üzerine AP ve MHP'yle ortaklığa giren MSP, koalisyon hükümetinin 1 ağustos 1977'de güven oyu almasıyla II. Milliyetçi Cephe'nin ortağı olarak bir kez daha iktidara geldi. Ancak bu ortaklığın 31 aralık 1977'de sona ermesi üzerine yeni bir hükümet kurmakla görevlendirilen Ecevit'in 11 ocak 1978'te Meclise sunduğu hükümet programının güven oyu almasıyla MSP, 1973'ten beri ilk kez muhalefet kanadına geçti.

Bu süre içinde anarşi artmakta; ekonomi gittikçe kötüye gitmekteydi. 1978 aralık ayında Kahramanmaraş'ta Sünnilerin Alevilere saldırıda bulunması üzerine çıkan çatışmalarda 100'den fazla kişi öldü. 6 eylül 1980'de Konya'da düzenlenen bir mitingde teokratik düzene dayanan bir devlet kurmak amacına yönelik olarak alınan açık tavrın[110], 12 eylül 1980 günü Silahlı Kuvvetler'in yönetime el koymasının başlıca nedenlerinden olduğu ileri sürülmektedir[111].

108) Bir değerlendirmeye göre, MSP ancak 1977 seçimlerinden sonra sağ liberal etkilerden bir ölçüde kurtulmaya çalışmıştır. Bkz. A.Bulaç, *İslam Dünyasında Düşünce Sorunları*, 2. bası, İstanbul 1985, 68.

109) Bu program öncekilere göre din konusunda daha ağırlıklı bir espri taşımaktaydı "Toplumumuzun ve insanlığın ortak değeri olan islam dini, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarımızın başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynaktır. (...) Hükümetimiz, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacaktır. Vekil imamhatiplerin kadro intibakları ivedilikle sağlanacaktır. Hükümetimiz bütün din görevlilerinin manevi ve maddi huzurunu sağlamayı ödev bilecektir" Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V, 1 (1978),.43.

110) Işık Kansu imzalı ilgili bir haber için bkz., "MSP'nin «Kudüs» mitinginde cüppe ve feslerle yüründü, yeşil bayraklar taşındı, «Şeriat gelecek vahşet bitecek» sloganları atıldı", *Cumhuriyet*, 7 eylül 1980, 1. Ayrıca, bkz. K.Evren, *Kenan Evren'in Anıları I*, İstanbul 1990, 535.

111) Türkiye'de 1980'lere girerken yaşanan olaylar dış gözlemcilerin de «endişelerini» ifade eden çeşitli yayınlarda bulunmalarına yolaçmıştı. Bunlardan 1979 başlarında yayınlanan birinde, yaşanmakta olan ciddi ekonomik, toplumsal ve ideolojik kriz üzerinde durulmakta, ancak herşeye rağmen Türkiyede kurumsallaşmış birtakım güçlerin, başta Silahlı Kuvvetler olmak üzere, bu gidişi durdurabileceği ifade edilmekteydi. Bkz. A.Mango, "The Multiple Crisis in Turkey", *Asian Affairs*, X, II (June 1979), 131.

E. 1980 Sonrası Dönem

İktidarın Silahlı Kuvvetler tarafından ele alınmasıyla parlamento ve hükümetin varlıklarına son verildi; siyasal faaliyetler önce durduruldu, sonra da bütün siyasi partiler feshedildi. Ancak, 12 eylül 1980 sabahı, radyolardan yayınlanan 1 numaralı bildiride, "Atatürkçülük yerine irtica ve diğer sapık ideolojik fikirler"; 27 eylül 1980'de Başbakan Bülent Ulusu'nun Milli Güvenlik Konseyi'nde okuduğu ve onaylanan hükümet programında ise, "Cumhuriyetimizin temel ilkelerinden olan lâiklik prensibi ihlal edilerek şeriat düzenini getirmeye yönelik tertiplere yeltenilmiştir" denilerek, dinci ve İslamcı akımlara, özellikle "Süleymancılara", dinsel eğitimler verilen "pansiyonlara" karşı alınacağı duyurulan "ciddi ve sert önlemler"in uygulamasına geçilmedi[112]. Bütün üyeleri askeri rejim tarafından atanan Danışma Meclisi, bir anayasa tasarısı hazırladı. Bu tasarı, Milli Güvenlik Konseyi tarafından son şekline büründürülerek "halkoylaması"na sunuldu ve büyük bir çoğunlukla kabul edildi.

1982 Anayasası'nın, dinsel konularda 1961 Anayasası'ndan farklı olarak getirdiği en önemli düzenleme, "Din ve Vicdan Hürriyeti" başlıklı 24 üncü maddesinin üçüncü fıkrasında yeralan "din kültürü ve ahlak öğretimi"nin, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına katılmasıdır. Danışma Meclisi'nin hazırladığı tasarıda yeralan bu düzenleme, tasarıyı gözden geçiren Milli Güvenlik Konseyi tarafından da yerinde görülmüş; dinin toplumda birleştirici bir öğe olması görüşüyle, devlet denetiminde din dersinin okutulmasının zorunlu olduğu ancak, içeriğinin din kültürü biçiminde olması gerektiği ifade edilmiştir[113]. Ancak, Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Başkanı Prof.Dr.Orhan Aldıkaçtı'nın 1988'de verdiği bir beyanda da ifade edildiği gibi, tüm dinler hakkında

112) Alman birinci kanal televizyonu ARD'nin 26 haziran 1983'te Türkiye hakkında yayınladığı bir yorumdaki ifade şu şekildeydi, "Atatürk'ten 60 yıl sonra, bugün İslam gelişiyor. Öte yandan generaller din derslerine yeniden izin verdi. Generallerin dini çevrelere ödün vermek zorunda kaldıkları anlaşılıyor."

113) Tutanaklar için bkz. "Tutanaklara Göre MGK'da Anayasa Tartışmaları", *Cumhuriyet*, 27 haziran 1987. Anayasa'da yeralmasından önce, henüz Milli Güvenlik Konseyi döneminin sürdüğü eylül 1981'de Hükümet, zorunlu din derslerine yönelik düzenlemeler için çalışmaları başlatmış; yaptığı konuşmalarda sık sık "lâikliğe bağlı ve fanatik İslamcılığa karşı" olduklarını belirten Evren, Hükümet'in kararını açıklarken bu kez, "Bu şekilde çocuklarımızın resmi olarak din eğitimi almaları sağlanacaktır Böyle bir uygulama lâikliğe aykırı değildir" şeklinde beyanda bulunmuştu (Yabancı basında çıkan, bu konuyla ilgili bir haber ve yorumu için bkz. S.Cohen, "Turkey's new compulsory religious education provokes heated debate", *Christian Science Monitor*, September 22, 1981, 14). Mayıs 1990'da da Evren, kendisiyle yapılan bir söyleşi sırasında, "Biz (din derslerini) anayasaya iyi niyetle koyduk. Kuran kurslarının açılmasını önlemek için kurslar kapanır sandık" şeklinde bir ifade kullanmıştı (İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 2 mayıs 1990,18).

bilgi verilmesi gerekirken, uygulamada dersler genellikle salt İslam dini üzerinde yoğunlaşmış, hatta uygulamalı din eğitimine dönüşmüştür[114].

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na "Yürütme" bölümü içinde yer verilmiştir. Madde'nin gerekçesinde, Cumhuriyet'in hemen başlangıcından itibaren genel İdare içinde yeralan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yine aynı statüye bağlı kalmasının yerinde görüldüğü belirtilmektedir. 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, "lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek" özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceği öngörülmüştür. 22 nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı **Siyasi Partiler Kanunu**'nun 89 uncu maddesinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin korunması düzenlenmiş; siyasi partilerin, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve miletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirmek durumunda olan Başkanlığın, genel İdare içinde yeralmasına ilişkin Anayasa'nın 136 ncı maddesi hükmüne aykırı amaç güdemeyecekleri esası getirilmiştir[115].

İslami hareketin, daha yakın zamanlara kadar, çağdaşlaşma yönündeki gelişmenin sosyo-ekonomik dayanağı ve taşıyıcısı olacağı varsayılan sınıf ve zümreler arasında da hatırı sayılır bir destek bulmaya başlaması; aynı desteğin, lâik eğitimden geçmiş aydın kesimde görülmesi[116] salt ümmetçi zihniyete dayalı eylemci İslamcı gruplara 1980'lerden sonra İslam-Türk sentezini savunmayı yeğleyen milliyetçi/hareketçi grubun da eklemlenmesi 1990'ların Türkiye'sinin devlet-din ilişkilerinin değerlendirilmesi bakımından gözönünde bulundurulması gereken verilerdir. "Gericilik ve karşı devrim tehlikesi zamanla önemini yitirdi"[117] kanısı kadar, Yön hareketinden gelen, kabaca, "daha rahat sosyo-ekonomik koşullara sahip olan halkın üzerinde dinin etkisinin azalacağı" ya da "dinin, Türkiye'de sanayileşme daha ileri düzeye ulaşıncaya kadar etkili olacağı"[118] görüşleri de, kanımca 1990'ların Tür-

114) Uygulamadan örnekler için bkz. Kamran Mercan, "Din Dersleri Faciası", *2000'e Doğru*, 20 kasım 1988, 8-15. "Hata ettik" ifadesini kullanan Aldıkaçtı'nın beyanı için bkz. aynı yazı 14-15.

115) *Düstur*, V, 22/1 (1984), 290; *RG*. 24.4.1983-18027.

116) İran uzmanı gazeteci Amir Tahiri, Sabetay Varol'la yaptığı bir söyleşide, "İstanbul'da gördüğüm sakallı ya da başı örtülü insanlar, köylüler değil, kentli ve çoğunluğu öğrenci ya da entellektüel kimseler. Bence İran'a benzeyen, aydınların İslamizmden söz etmeye başlaması. Tehlikeli olan bu... Ayrıca soldan gelerek İslamcı olan insanları tamamen rastlantı sonucu gördüm. Cezayir'den sonra Türkiye'nin de bu akımın güçlendiği ülkelerden biri olduğu duygusuna kapıldım" şeklinde ifade ettiği gözlemlerini ve değerlendirmelerini , "Bir ideoloji boşluğu var. Türkiye'de Batılı ideolojiler iflas halinde. İnsanlara komünist olmalarını söylemeniz çok güç. Liberal olmalarını söylemeniz çok güç. Ortada bir boşluk var. Bu adamlar boşluğu doldurmaya çalışıyorlar" temeline dayandırmıştır. Bkz. *Cumhuriyet*, 6 ağustos 1989, 13.

117) F.Ahmad, "Türkiye'de Kemalizm ve Siyasetin Lâikleşmesi", *Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları 2 Kasım-6 Kasım 1981 Uluslararası Sempozyum*, Ankara (tarihsiz), 43.

118) Bkz. E.Teziç, *100 soruda Siyasi Partiler*, İstanbul 1976, 342.

kiye'sindeki "din" olgusunu açıklamakta yetersizdir[119]. Bu saptama, son on yılda yaşanan "Devlet eliyle yürütülen İslamizasyon siyasası" için de geçerlidir.

Anılan saptamaların gerçekleşememesinde, büyük ölçüde, sanayileşmenin sağlıksız yöntemleri ve egemen kadroların sosyal devlet anlayışından uzak bir kapitalizmi yerleştirmeye çalışan siyasalarından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak dinin Türkiye'de büyük bir direnç göstermiş olması, Şerif Mardin'in ifade ettiği üzere, kişilerin değerlerinin bir kısmını oluşturmakta oynadığı rolden dolayıdır[120]. Medya olanakları sayesinde, Mc Luhan'ın deyimiyle bir büyük köy halini alan, ancak gittikçe de karmaşıklaşan dünya içinde her bireyin olup biteni kendine açıklayabilmek, maddi ve özellikle de manevi varlığını sürdürebilmek için bir kimliğe gereksinimi doğdu. Seçmen davranışındaki dalgalanmaların da çok görüldüğü Türkiye'de, siyasal liderlerin iktidarı ele geçirmek emelleriyle ya da iktidarı kaybetmenin yüksek maliyeti karşısında, toplumun temel değerlerinden dini «kullanarak» ya da dinsel gruplardan destek arayarak siyasalarını uygulamaya çalışmaları da kaçınılmazdır. Bütün bu ekonomik, sosyal, psikolojik ve siyasal koşullar çerçevesinde, toplum ve devlet-din ilişkileri büyük bir olasılıkla yakın bir gelecekte yeniden yapılanmaya gidecektir. Kanımca demokratik[121] bir sivil toplumun gerçekleştirilmesi bağlamında savunulmaya değer olan lâik yapıyı koruma yolunda, diyanet işleri örgütünün yeri ve hukuksal statüsünün belirlenmesiyle görevlerinin ayrıntılı olarak irdelenmesi, en başta gelen meselelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

119) Nitekim, Prof. Dr. Nur Vergin tarafından 1970-72 yıllarında Ereğli köylerinde yapılmış sosyolojik bir alan araştırması da anılan varsayımı doğrulamamıştır. Bu araştırmanın ayrıntılı açıklamaları için bkz. N.Vergin, "Toplumsal Protesto ve Dinsel Hareketler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXXVII, 1-4 (1977-1978), 99-123 , özellikle 117-120 ve N.Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikteki Artış", *Toplum ve Bilim*, 29/30 (Bahar-Yaz 1985), 9-26, özellikle 12-25.

120) Bkz. Ş.Mardin, "Lâiklik İdeali ve gerçekler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İstanbul 1977, 385.

121) Siyasal kültür ve siyasi rejimin istikrarı konusunda yapılan geniş bir araştırmada yeralan Türkiye'den elde edilen bulgular, Türk siyasal kültürünün İtalyan, Batı Alman ya da Hindistan siyasal kültürlerinden daha fazla demokrasiye kapalı olmadığına işaret etmektedir. Bkz. E.Kalaycıoğlu, "Political Culture and Regime Stability: The Case of Turkey", *Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi*, II, 2 (Yaz 1988), 179. Demokratik kültürün Türkiye'de «genç» olduğu gözönüne alındığında, kanımızca, yukarıdaki belirleme daha da önem kazanmakta; «kurumsallaşma» sürecinde önemli adımlar atılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı yönde bir diğer görüş için bkz. S. Shaw, "Türklerin demokrasi geleneği var", (söyleşi:Ş. Alpay), *Cumhuriyet*, 23 aralık 1990, 12.

İKİNCİ BÖLÜM

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Yapı Olarak İrdelenmesi

3 mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun**[122], Siirt Mebusu Hoca Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının imzasını taşıyan bir önergenin Meclis'te görüşülüp, kabul edilmesi sonucu çıkarıldı. Önergede, günümüz Türkçesiyle şu görüşler ifade edilmişti: "Din ve ordunun politika akımlarıyla ilintili olmasının birçok sakıncası vardır. Bu gerçek, bütün uygar uluslar ve hükümetlerce temel bir ilke olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan yeni bir hayat varlığı sağlamak görevini üstlenen Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal yapısında, zaten hukuksal olan Şeriye ve Evkaf Bakanlığı ile Genelkurmay Bakanlığı'nın yeralması uygun olmaz. Şeriye ve Evkaf Bakanlığı'nın kaldırılmasıyla da bütün vakıfların ulusa geçmesi ve ona göre yönetilmesi doğal bir sonuçtur."[123] TBMM'nin 3 mart 1340 (1924) tarihli birinci oturumunda okunmuş olan önergenin kısa süren görüşmeleri sırasında söz alan Çanakkale Milletvekili Samih Rıfat Bey ve Konya Milletvekili Mustafa Fevzi Bey'lerin, «diyanet» sözcüğü üzerinde çok kısa birer konuşma yapmış olduğu görülmektedir. Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in, "Diyanet işleri varken umuru diniye ne oluyor?" şeklindeki itirazının oya konulması sonucu, çoğunluk oyuyla, yasa önergesindeki "Umuru Diyaniye Riyaseti" nin yerini "Diyanet İşleri Reisliği" almıştır[124].

İdare hukuku bakımından, teknik anlamda merkezi İdare'nin (Devlet tüzel kişiliğinin) en üst hiyerarşik makamı olan «bakanlık», siyasi anlamda da yürütmenin bir birimidir. Lâik nitelikte bir devlet, dahası toplum yapısını kurmaya çalışan cumhuriyetin ilk siyasi karar alma kadrolarının din işlerini Bakanlar Kurulu içinde bir birime vermeyi tercih etmeyişleri siyasalarıyla tutarlıydı. Anılan kadrolar ibadete ilişkin hizmet bağlamında din işlerini, teknik İdare içinde bir örgütün yönetimine vererek bir yandan dinin toplum yaşamındaki yerini gözeterek kontrolü altına almış; öte yandan da seküler yapı içinde yervermekle işlevinin dünyevi bir nitelikte olmasını sağlamıştır.

429 sayılı Kanun'un, "Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkamın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükumete ait olup dini mübini İslâmın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkam ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir" hükmünü taşıyan 1 inci maddesi, Kemalist lâiklik anlayı-

122) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 5 (1931), 665.
123) Özgün metin için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 7 (1968), 21.
124) Görüşmeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 7 (1968), 22-24.

şının yansımasıdır. Bu düzenlemeyle, dine ilişkin hususlar içindeki inanç ve ibadetlerle ilgili faaliyetlerin yürütülmesi Diyanet İşleri Başkanlığı'na özgü alan olmuş; öte yandan geri kalan alanın tüm olarak TBMM'nin yasama yetkisi altına ayırılmasıyla şeriat, hukuk olarak kaldırmıştır.

A. Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü : Hukuki Düzenlemeler

429 sayılı Kanun'un 4 üncü maddesi gereğince, "Diyanet İşleri Reisliği" "Başvekalet"e bağlıdır. "Diyanet İşleri Reisi" "Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur" tarafından atanır (madde 3). Anılan Kanun'da Reisliğin örgüt yapısı ve kadroları gösterilmemiş; yalnızca "müftilerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir" hükmü yeralmıştır (madde 6). Bu dönemdeki Diyanet İşleri örgütünün idari yapısına ilişkin hukuksal düzenlemelere «Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi»nde rastlanmaktadır. 1340 (1924)[125] ve 1341 (1925)[126] yılları bütçelerinde maaş toplamı olarak, "İdarei merkeziye" 1926 yılı[127] bütçesinde "merkez" başlığı altında yeralan "Reis", "Heyeti Müşavere"[128], "memurini merkeziye" ve "İdarei vilayat" ya da "vilâyat" başlığı altında yeralan "müftü"[129] kalemleri, Başkanlığın başkent ve taşrada örgütlenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. 1924 yılı bütçesine ilişkin Meclis görüşmeleri sırasında söz alan Erzurum milletvekili Raif Efendi'nin, "Şeriye vekaletinin lağvı kanununda ... bir nizamname yapılacağı ve teşkilat o nizamname mucibince icra edileceği musarrahtı. Henüz öyle bir nizamname mevcut değildir. Bu teşkilat hangi nizama, yahut hangi kanuna tevfikan yapılmıştır ve bu bütçe bu şekilde çıkacak olursa kanun mahiyetini mi haiz olacaktır ve bu teşkilat bu suretle tekmil edilmiş mi olacaktır?" şeklindeki sorusuna[130] Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey, "Nizamname meselesi henüz halledilmemiştir. Vezaif hakkında bir nizamname bittabi yapılacak. Teşkilata gelince; eski teşkilata hiç dokunulmamış gibidir. Yalnız ilave olmak üzere buraya evkaftan aldığımız vezaifin de teşkilatını beraber almışızdır." yanıtını vermiş[131]; ancak, teşkilatın mutlaka yasayla

125) 20 nisan 1340 tarihli ve 490 sayılı **1340 Senei maliyesi muvazenei umumiye kanunu**. Bkz. *Düstur*, III, 5 (1931), 848 ve 983-985.

125) 24 ramazan 1343 ve 18 nisan 1341 tarihli ve 627 sayılı **1341 senesi Muvazenei Umumiye Kanunu.** Bkz. *Düstur*, III, 6 (1934), 335 ve 511-513.

127) 24 mayıs 1926 tarihli ve 848 sayılı **1926 senesi Muvazenei Umumiye Kanunu.** Bkz. *Düstur*, III, 7 (2.bası-1944), 937 ve 1103-1105.

128) 1926 yılı Diyanet İşleri Reisliği bütçesi içinde başkent örgütündeki heyeti müşavere kalemi görülmemektedir. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir yayınındaki ilgili örgüt şeması 1924-26 yıllarını kapsamakta, dolayısıyla bu heyetin 1926'da da idari yapıda yeraldığı gösterilmektedir. Bkz. N.Aytürk-Y.Çelik-E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1927)*, Ankara 1987, 19.

129) Bu kalem de **1926 senesi Muvazenei Umumiye Kanunu**'nda yeralmamıştır; ancak bir önceki dipnotunda verilen açıklama bu kalem için de aynen geçerlidir.

130) Görüşmeler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 8/1 (1975), 801-802.

131) *Ibid.*, 802.

düzenlenmesi gerektiği hususunda itirazlar sürmüştür[132]. Yine aynı görüşmeler sırasında Maliye Vekili, eski Şeriye Vekaleti'ndeki «heyeti üftaiye», «heyeti ilmiye» ve «şurayı evkaf»ın görevlerinin birarada heyeti müşavereye verilmiş olduğunu belirtmiştir.

"Diyanet İşleri Reisliği"nin merkez ve taşra örgütlerinin idari yapısı ilk defa 1927 yılı Bütçe Kanunu[133]'nda yeraldı. Buna göre, "Reis" dışında, "Diyanet İşleri Reisliği" merkez örgütünde Heyet-i Müşavere[134], Tetkik-i Mesahif Heyeti[135] ve ilk defa birim olarak kurulan birtakım müdüriyetler yeralmaktadır. Bunlar : Müessesat-ı Diniye Müdüriyeti, Me'murin ve Sicil Müdüriyeti, Levazım Müdüriyeti, Tahrirat ve Evrak Müdüriyeti'dir. Bu dönem Diyanet İşleri Başkanlığı'nın taşra örgütü, vilayet ve kazalarda bulunan müftülüklerdir[136]; İstanbul Müftülüğü'nün Üsküdar ve Beyoğlu kazalarında örgütlenmiş, farklı bir idari yapısı olduğu görülmektedir.

30 haziran 1929 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 30 haziran 1929 gün ve 1452 sayılı **Devlet memurları maaşatının tevhit ve teadülüne dair kanun**[137]'a ekli kadro cetvelinde, ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sürekli maaşlı memur kadroları gösterildi ve adı geçen Kanun'un 2 nci maddesi gereğince bu cetvel, yeni bir kanun yapılıncaya, yani 1935 yılına kadar "Diyanet İşleri Reisliği"nin teşkilat kanunu hükmünde sayıldı. Bu düzenlemeyle, önceki yıllarda Meclis görüşmeleri sırasında görülen hukuki dayanaksızlık iddiaları bir çözüme bağlanıyordu. Anılan cetvelle getirilen değişiklik ise, salt birimlerin adlandırılmasına ilişkindi Heyet-i Müşavere "Müşavir heyeti", Tedkik-i Mesahif Heyeti "Mushaflar Tetkik Hey'eti", Me'murin ve Sicil Müdüriyeti "Zat İşleri Müdürlüğü", Tahrirat ve Evrak Müdüriyeti "Tahrirat ve evrak müdürlüğü", Müessesat-ı Diniye Müdüriyeti "Dini müessseseler müdürlüğü", Levazım Müdüriyeti "Levazım müdürlüğü" ismini aldı.

132) Denizli milletvekili Mazhar Müfit Bey ve Erzurum milletvekili Raif Efendi'nin itirazları için bkz. *ibid.*, 804 ve 806.;

133) 19 nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı **1927 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu**. Bkz. *Düstur*, III, 8 (2.bası-1946). 190 ve 277-280. 10 mart 1928 tarihli ve 1214 sayılı **Riyaseticümhur, Diyanet işleri Riyaseti ve İmalâtı harbiye müdüriyeti umumiyesi 1927 senei maliyesi bütçelerinin bazı fasıl ve maddeleri arasında münakale icrasına dair kanun** ile anılan İdarelerin "bütçelerinin merbut cetvelde irae olunan fasıl ve maddeleri arasında ceman «17070» liranın münakalesine mezuniyet verilmiştir" Bu ek ödenek, yasanın mecliste görüşülmesi sırasında tahsisatı yetersiz bulan üyelerin. sonradan da süren faaliyetlerinin bir sonucu olsa gerekir.

134) Bu heyetin başkanı 1924-1965 yıllarında Diyanet İşleri Başkanı'dır. Bkz. N.Aytürk-Y.Çelik- E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 9.

135) Osmanlı döneminde, 1889 yılında, Meşihat Makamına bağlı olarak kurulan ve İstanbul'da çalışan bu heyet de Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlanmıştır. Bkz. *Ibid.*

136) 1927 yılında taşrada 391 müftülük örgütü birimi bulunmaktadır; ancak, bir çok vilayet ve kazada sadece bir müftü vardır.

137) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 10/2 (1934), 1051 ve 1064-1066.

8 haziran 1931'de kabul edilerek 13 haziran 1931'de *Resmi Gazete*'de yayınlanan 1827 sayılı **Evkaf Umum Müdürlüğünün 1931 mali senesi bütçe kanunu**[138]'yla 1931 yılı haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri (hademeler) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildiğinden (madde 6), dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı merkez örgütünde bulunan birimlerden Dini Müesseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğü'nün personeli, kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçti. Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey yasanın Meclis'teki görüşmeleri sırasında,

> "Evvelce hademei nayratın maaş ve ücretlerine mukabil Evkaf idaresi, vakıflarından topladığı hasılattan altı yüz bin lirayı maliyeye veriyordu. Maliye de bunun üzerine bir miktar daha ilave ederek hademei hayratın maaşatını Diyanet İşleri bütçesinden tediye ediyordu. Hükümet bu gayrı tabiiliği kaldırmak için hademei hayrat maaşatını doğrudan doğruya, bir muaveneti içtimaiye müessesesi demek olan, evkaf bütçesine devretmiş oldu ki, zaten kısmen de merci orası idi. Bu suretle Devlet bütçesi ile hademei hayratın alakası kesilmiş oldu. Hademei hayratın evkaf bütçesine devredilmesinden dolayı Diyanet İşleri bütçesinde bulunan ve hademei hayrat umuru ile meşgul olan bir teşkilat ta beraber devredilmiş oldu. Bu teşkilatın vazifesi, münhasıran hademei hayrat işlerile meşgul olmaktan ibarettir"

şeklinde bir açıklamada bulundu[139]. Öte yandan yine de, anılan düzenlemeyle Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkileri önemli ölçüde daraltılmıştı. Ayrıca Kanun'un 7 nci maddesi, 1931 mali yılı sonuna kadar cami ve mescitlerin "hakiki ihtiyaca" göre tasnif edileceği ve birleştirilmeye olanak veren görevlerin de belirlenerek yeni kadroların bu suretle saptanması hükmünü getirmiş; böylece personelde de kısıtlamaya gidilmişti. Bunlara karşın, yasal düzenleme hiçbir itiraza uğramadan Meclis'ten geçti[140]. Anılan Kanun'la çelişen 429 sayılı Kanun'un 5 inci maddesinin yürürlükten kalkmış olduğu, TBMM'nin 4 ocak 1932 tarihli kararıyla açıkça belirtildi[141].

14 haziran 1935 tarihinde kabul edilen ve 22 haziran 1935 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 2800 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilat**

138) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 12 (1930), 551. "Evkaf Umum Müdürlüğü 1931 senesi bütçesi hakkında 1/78 numaralı kanun lâyihası ve bütçe Encümeni mazbatası" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV, 1/2 (1931),Sıra No. 29, 35-43.

139) Yasa tasarısının Meclis'teki görüşmeleri sırasında ilgili açıklama için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV, 2 (1931),46.

140) Maddelerin oylanması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV, 1/2 (1931), 52-53.

141) Meclis'in ilgili mazbataya ilişkin görüşme kayıtları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV, 5 (1931), 159. 48 sıra no.lu "Evkaf umum müdürlüğü 1931 senesi bütçe kanununun 6 ıncı maddesinin tefsiri hakkında 3/115 numaralı Başvekalet tezkeresi ve Bütçe encümeni mazbatası" anılan zabtın sonuna eklidir.

ve vazifeleri hakkında kanun[142], Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk teşkilat kanunudur. 1452 sayılı Kanun her dairenin ayrı ayrı teşkilat kanunlarının çıkarılmasını amir bulunduğundan ve bir teşkilat değil de kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun örgütün gereksinimlerine cevap veremediğinden hazırlanan 2800 sayılı Kanun'un 31 mayıs 1934 tarihli layihasında, örgütün idari yapısı için 2187, 2203, 2208, 2287 sayılı teşkilat kanunlarının esas ve örnek alındığı belirtilmiştir[143]. Tek bir maddesi dışında, herhangibir soruya muhatap olmadan, tartışmasız Meclis'ten geçen[144] Kanun'un, layihasında ileri sürülen, "az memurla idare edilmek suretiyle yeni teşkilat ihdasına zaruret hasıl olmuştur" gerekçesi doğrultusunda, o güne dek yürürlükte olan mevzuat gereğince 8 üyeden oluşan müşavere heyeti 5 kişiye indirilmişti (madde 5 gereği ekli A Cetveli). Bu Kanun'un idari yapıda getirdiği değişikliklerden bir diğeri de, "Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü"nün isminin "Yazı İşleri Müdürlüğü" halini almış olmasıdır (madde 1). Ayrıca, Kanun'un 3. maddesine göre , uzmanlığı İslam ilimleri olan ulemadan oluşması gereken Müşavere Heyeti üyeleriyle Zat ve Yazı İşleri Müdürlerinin atanması Diyanet İşleri Başkanının "intihabı", Başbakanın "inhası" ve Cumhurbaşkanının "tasdiki" ile tamamlanabilmekte; geri kalan memurlar doğrudan Başkanlık tarafından atanmaktaydı. Kanun'da, taşrada her vilayet ve kaza merkezinde Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlı birer müftü bulunacağı hükmü de yeralmaktaydı (madde 4). 2800 sayılı Kanun'un getirdiği en özgün yenilik, müftü atama sürecine katılan seçim yöntemidir. 4 üncü madde gereğince, müftülük kadrosu boşaldıkça. illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığında ilgili mülki birimdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye üyelerinden oluşan bir kurul, "ilim ve fazileti haiz zevat arasında" gizli oyla üç kişi seçmekte; Diyanet İşleri Reisi de bu üç kişi arasından tercih ettiği adayı müftü olarak atamaktaydı. Müftü atanması sürecinde yerel ilgililerin de seçiminin yeralması sistemi 1950'ye kadar uygulandı; ancak bu tarihten sonraki düzenlemelerde bu yöntem terkedilerek, salt merkezi atama yöntemine gidildi.

5 temmuz 1939 tarihinde kabul edilen ve 2800 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 3665 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilat ve vazifeleri hakkındaki ka-**

142) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 1501-1504 ; *R.G.*22 haziran 1935-3035. Bu Kanun'da salt örgüt düzenlenmiş, örgütün görevlerinin düzenlenmesiyse Kanun'un 2 nci maddesiyle bir "nizamname"ye bırakılmıştı. 11 teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının vazifelerini gösterir nizamname** 16 teşrinisani 1937 tarihli ve 3760 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmişti. Bu metin için bkz. *Düstur*, III, 19 (1938), 23-26.

143) Bkz. "Diyanet işleri reisliği teşkilat ve vazifeleri hakkında kanun layihası ve Bütçe encümeni mazbatası" (1/40), S.Sayısı : 183, *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 4-5 (1934), 1.

144) Meclis görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 4-5 (1935). 191. Kanun'un 4 üncü maddesinin görüşülmesi sırasında Kocaeli milletvekili Salah Yargı tarafından yöneltilen dersiam sınıfı hakkındaki soru, görüşmelerdeki tek soruydu.

nunda bazı değişiklik yapılmasına dair kanun[145], 11 temmuz 1939 tarihli ve 4255 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bu Kanun'la "Reisliğin" merkez örgütünde ilk kez bir adet "Reis Muavini" kadrosu ihdas edildi. Mushafları Tetkik Heyeti Reisliği İstanbul'a alındı ve kadro ünvanı "Mushafiar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti" olarak değiştirildi. Ayrıca, Reis, Müşavere Heyeti Azası ile Zat ve Yazı İşleri Müdürleri dışında kalan merkez örgütü memurlarını hangi makamın atamaya yetkili olduğuna dair bir açıklık bulunmadığından, uygulamada ortaya çıkmış birtakım aksaklıklara son verilmek amacıyla atama yapacak makam belirtildi (madde 3 - son fıkra).

CHP iktidarının ve Günaltay hükümetinin son günlerine doğru sunulan 7 mart 1950 tarihli bir yasa tasarısının[146] 23 mart 1950'de Meclis'te görüşülmesi[147] ve kabul edilmesiyle 29 nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5634 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat ve vazifeleri hakkındaki 2800 sayılı kanunda bazı değişiklikler yapılmasına dair olan 3665 sayılı kanuna ek Kanun**[148] diyanet işleri örgütüne birçok yenilikler getirdi. Bu Kanun, 1947'deki CHP VII. Kurultayı'nı da etkileyen 1945 sonrası dinsel yönden farklı iklimin bir yansımasıdır[149]. Nitekim bu iklim farklılığı, çeşitli milletvekillerinin Kanun'un Meclis görüşmelerinde yaptıkları, diyanet örgütünde ve ilgililerin statülerinde yapılan olumlu değişiklikleri memnunlukla karşıladıklarını belirten konuşmalardan da gözlemlenebilmektedir[150]. Özellikle önceki ilgili kanunların Meclis'teki görüşme zabıtlarıyla karşılaştırıldığında görülen farklı tutum ilgi çekicidir; evvelkiler ço-

145) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2 (1939), 1552-1554; *R.G.* 11 temmuz 1939-4255. Yasanın meclisteki görüşmeleri hiç tartışmasız geçmiş; metin olduğu gibi kabul edilmişti. İlgili belge için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, 3 (1939), 442-444 (birinci müzakere); *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, 4 (1939), 23-25 (ikinci müzakere).

3665 sayılı Kanun'a "Ek" olarak çıkartılan 3960 sayılı Kanun'la "müşavere heyeti azalıkları", ihtisas mevkileri olarak belirlenmiştir. Anılan Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 22 (1940-1941), 138; *R.G.* 4 kânunusani 1941-4703. Kanun'a ilişkin Meclis görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, 14-15 (1940), 156-157 ve 218-219.

146) Bkz. "Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri hakkındaki 2800 sayılı Kanunda bazı değişiklikler yapılmasına dair olan 3665 sayılı Kanuna ek Kanun tasarısı ve Bütçe Komisyonu raporu" (1/747), <7 mart 1950>, S. Sayısı : 260, *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 25 (1950)

147) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 25 (1950), 838-844.

148) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 31 (1950),1950-1957; *R.G.* 29 mart 1950-7469.

149) *Sebilürreşad* gibi süreli yayınların da faaliyete geçmesi bu günlere rastlamaktadır [Bkz. E.Edip, "Allah'ın İnayetile Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, I, 1 (Mayıs 1948), 2-6]. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* adlı kitabında, bu tür dergilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın desteğinden yararlanmakta oldukları izlenimi uyandırdığından bahsetmektedir. Bkz. anılan eser, 421.

150) Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu ve Erzurum milletvekili Vehbi Kocagüney'in beyanları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 25 (1950), 838.

günlukla salt, Meclis'e sunulmuş düzenlemenin oylanmasından ibarettir. Ayrıca, 5634 sayılı Kanun'un gerekçesinde de, "mütevaliyen vuku bulan müracaatlar ve parti kongrelerinde dikte ettirilen dileklerle beliren lüzum ve ihtiyaca" ifadesine yerverilmesi, aynı iklim farklılığının bir başka göstergesiydi[151].

Diyanet İşleri Reisliği'nin adının "Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirildiği (madde 1) 5634 sayılı bu Kanun'la, 1931 Yılı Bütçe Kanunu'yla Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilen cami ve mescitlerin yönetimi ve hayrat hademesi (cami görevlileri) kadroları yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verildi. Gerekçe'de, 1931'deki değişikliğe karşın "hayrat hademelerinin gerek vazifeye alınırken ve gerek vazifeye alındıktan sonra imtihan ve kontrollerinin Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı müftüler tarafından yapılagelmiş bulunması"nın ve 1931 uygulamasının yarattığı güçlüklerin gözönüne alınarak bu düzenlemeye gidildiği belirtilmiştir[152]. Bu değişiklik doğrultusunda 5634 sayılı Kanun'la başkent örgütünde "Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü" oluşturuldu (madde 1). 5634 sayılı Kanun'un 6 ncı maddesine dayanılarak, cami ve mescitlerde hizmet görecek, imam, hatip, müezzin ve kayyım ile diğer yardımcı hizmet sahiplerinin atama, nakil ve görevden ayrılma işlerini düzenleyen **Hayrat Hademesi Tüzüğü**[153] de, Bakanlar Kurulu'nca 21 nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 mayıs 1952 tarihli ve 8107 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Bunun dışında, Müşavere Heyeti'nin adı bu Kanun'la, "Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu" olarak değiştirildi; kadroları arttırıldı; çalışma alanı da genişletilmiş oldu (madde 1 ve 1 sayılı cetvel). Evvelki kanunlarda Zat İşleri Müdürlüğü olarak kurulmuş bulunan birimin çalışma alanı da daha genişletilerek "Zatişleri, Sicil ve Levazım Müdürlüğü" haline getirildi; Yazı İşleri Müdürlüğü'nün adı da "Yazışleri ve Evrak Müdürlüğü" oldu (madde 1). 5634 sayılı Kanun'un yürülüğe girdiği 1950 yılına kadar yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmekteyken, yeni düzenlemeyle bir "Yayın Müdürlüğü" kuruldu (madde 1). Ayrıca, anılan Kanun'la Reis Muavini ünvanı "Başkan Yardımcısı", Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti Reisliği'nin adı da "Mushaflar İnceleme Kurulu Başkanlığı" olarak değiştirildi (madde 1). Kanun'un 3 üncü maddesiyle de, Diyanet İşleri Başkanlığı "İnzibat Komisyonu" hükme bağlandı.

Daha önceki düzenlemelerde yer verilmemiş olan vaizler de, bu Kanun'da taşra örgütü içinde yeraldı. Kanun'un getirdiği bir diğer değişiklik de, müftülerin atanması sürecinde, 1935 yılından beri yürürlükte olan mevzuat gereğince uygulanan seçim yönteminin terkedilerek salt merkezi atama yönteminin tercih edilmesiydi.

151) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 25 (1950), 2.
152) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 25 (1950), 1.
153) *Düstur*, *R.G.*12.5.1952-8107.

1950 yılında, 5634 sayılı Kanun'la oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı örgüt ve kadro yapısı 1965 yılına kadar devam etti[154]; yalnızca, 2 temmuz 1951 yılında kabul edilen ve 9 temmuz 1951 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 5806 sayılı **Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun**[155]'la Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine "dini yayınlar döner sermayesi" konuldu. Ancak, anılan Kanun'da döner sermayenin ayrı örgüt ve kadroları saptanmamış, "kendilerine ek görev olarak döner sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler" (madde 4) tarafından yürütülmesi öngörülmüş; uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu'nca yürürlüğe konacak bir idari genel düzenleyici işleme bırakılmıştı (madde 5). Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kararlaştırılarak 22 aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlandı[156].

Kurucu Meclis'teki farklı görüşlere karşın[157], 1961 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'na İdare içinde yerverildi (madde 154). Bu tarihten itibaren, Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevlerine ilişkin yeni bir kanun çıkarılması için birçok girişimde bulunuldu[158], 1963 yılında da Parlamento'ya bir tasarı getirildi[159].

Profesör Bahri Savcı'nın ifadesiyle, "1961 seçimlerinden sonraki koalisyon hükümetleri, din duygusu ile dolu kamu oyunu tatmin etmek için (Diyanet İşleri Başkanlığı'nın) örgüt, görev ve yetki alanlarını pek fazla genişlettiler. Bu konuda 1963 tasarısı pek ileri gitmiştir"[160]. O zamana kadar merkez örgütü, başlangıçta iki heyet ya da

154) 1947-1965 yılları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı örgütüne ilişkin 21 yasa teklifi Meclis'e sunulmuşsa da hiçbiri tamamlanamamış [bu veriye ilişkin olarak bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun tasarısı Meclis görüşmeleri sırasında Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 70]; böylelikle Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu mayıs 1950-mayıs 1960 yılları içinde Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatına hiçbir kural işlem katılmamıştır.

155) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 32 (1951), 1808-1809; *R.G.* 9 temmuz 1951-7853.

156) **Dini Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliğini yürürlüğe koyan Bakanlar Kurulu kararı**, *Düstur*, III, 33 (1952), 127

157) Bu görüşler için bkz. dipnot 82-85 ve 87-89'un bağlı olduğu metinler.

158) Dört sene içinde 6 tane kanun teklifi ve bir de Hükümet tasarısı komisyonlara sevkedilmişti. Bu veriye ilişkin olarak bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkındaki kanun tasarısı Meclis görüşmeleri sırasında Ordu milletvekili Şadi Pehlivanoğlu'nun konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 70.

159) Tasarı (1/392), 28 ocak 1963'te Milli Eğitim, İşişleri, Maliye ve Plan komisyonlarına sevkedildi [bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 11 (1963), 353]; 3/553 sayılı Başbakanlık tezkeresi üzerine 17 nisan 1963'te geriverildi [bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 16 (1963), 355].

160) Bkz. B.Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXII, 3 (Eylül 1967), 94.

kurul ve iki ya da en çok dört müdürlükten oluşan Başkanlığın daire sayısı Danışma Kurulu, Teftiş Kurulu, Hukuk Müşavirliği, İnceleme-Araştırma Müdürlüğü, Kütüphane ve Yayın Müdürlüğü, Mezhepler Müdürlüğü, Dinsel Turizm Müdürlüğü, Personel Müdürlüğü, Levazım Müdürlüğü, Cami Hizmetleri Müdürlüğü, Yazı İşleri ve Arşiv Müdürlüğü olmak üzere 11'e, Başkan Yardımcılığı sayısı da ikiye çıkartılmıştı. Böylece örgütü genişletilmiş ve geliştirilmiş olan Başkanlığın hukuki yapısı, 1963 tasarısında şu idari ilkelere dayandırılmaktaydı:

> a) Başkanlık, varlığını Anayasa'dan alan bir "İdare kuruluşu"dur. Bu suretle ona lâik devlette hükümranlık kudretini kullanan bir organ hüviyeti verilmemektedir. Fakat kanun örgütü içinde öteki kanun uzuvları gibi ağırlık, kişilik tanıma yolu açılmıştır. Artık öteki idare uzuvlarından ayrımsız bir "cüzü tam"dır.
>
> b) Başkanlığa böyle bir kişiliği olan bir "idare kuruluşu" hüviyeti verilmesi, onun vicdan ve din hürriyetlerinin gerçekleşmesinin pratik saiki, aracı olması içindir.
>
> c) Bununla beraber Başkanlık, lâik devlet prensibi ve gereği ile de bağlı kalacaktır.

Tasarı farklı kanatlardan çeşitli tepki ve eleştirilere hedef oldu; hatta İstanbul vaizleri tarafından yayınlanan bir risalede, "Halkının yüzde doksan beşi müslüman olan bir memleket için hazırlanan tasarı böyle mi olmalıydı? İslam ruhunu taşıyan aklı selim sahipleri bu tasarı karşısında üzüntülerini ifade etmekten aciz bulunuyorlar" ifadesi kullanılmıştı[161]. "Kabarmış bir örgütlenmeye dayalı bir din işleri idaresinin lâikliğe sığmaz bir gelişme kaydettiği, bu suretle dinin devleti ve toplumu etkileme kapısının açıldığı"[162] kanaati, tasarıya yöneltilen eleştirilerin bir yönünü oluşturmaktaydı. Öte yandan, örgüt yapısı bakımından en büyük tepkinin kaynağı, ihdas edilmesi tasarlanan Mezhepler Müdürlüğü'ydü. Bu suretle, "resmen tefrika yolları (nın) açılmış"[163] olacağı ileri sürülen iddialar arasındaydı; bu görüş savunucularına göre, "asırlardan beri sönmüş bulunan Şii ve Sünni mücadelelerini hiç bir sebep yokken hortlatmakla, Milli ve Dini birliğimizi ikiye ayırmak büyük bir felakettir. Ancak bundan faydalanacak olan yabancı unsurlardır"[164].

Dönemin koalisyon hükümetleri tasarıyı bu şiddetli eleştiriler yüzünden kanunlaştıramamış, ancak bu konudaki çalışmalar sürmüştü. Cumhuriyet Senatosu

161) Bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, İstanbul 1963, 2.
162) Bkz. B.Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri", 97.
163) V.Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mutalâa*, İstanbul 1963, 5.
164) *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, 3.

İzmir üyesi Ömer Lütfi Bozcalı ve 26 arkadaşı; Cumhuriyet Senatosu tabii üyesi Ahmet Yıldız ve 24 arkadaşı; Konya milletvekili İhsan Kabadayı ve 10 arkadaşı; Erzurum milletvekili Tahsin Telli ayrı ayrı sundukları Kanun Teklifleri de gözönüne alınarak hazırlanan ilgili Kanun Tasarısı 23 mart 1964 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderildi[165]. Tasarının dayandığı temel ilkelerin şöylece özetlenebileceği ileri sürülmüştür[166]:

1. Anayasamızın lâiklik, din ve vicdan hürriyeti anlayışına uygun olarak genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini belirtmek.

2. Kuruluşundan bu yana çeşitli ekler ve birçok değişiklikler görmüş olan Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatını ve ihtiyaçları tek bir kanunda toplamak.

3. Devlet Memurları seviyesinde kadro ve mali imkanlar sağlamak suretiyle Diyanet İşleri görevlilerini birtaraftan bugünkü sıkıntılı durumlardan kurtarmak, diğer taraftar da her türlü manevi ve müspet ilimlerle mücehhez olarak yetişen gençler için bu teşkilatı cazip hale getirmek.

4. Dini konuların çeşitli dallarında bilimsel araştırma ve inceleme yeterliliğine sahip din işleri görevlilerini arttırarak bunların çalışmaları sonuçlarını halkın aydınlatılmasına ve hizmetine arzetmek ve böylece İslam dini'nin asla tecviz etmediği taassup ve hurafeleri bertaraf etmek suretiyle halkımızın inanç ve ahlak ilkelerindeki birlik ve bütünlüğü sağlamlaştırmak.

Uzun görüşmelerden sonra tasarı nihayet 22 haziran 1965 tarihinde kabul edilerek kanunlaştı. 2 temmuz 1965 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan ve 15 ağustos 1965 tarihinde yürürlüğe giren 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**[167]'la örgütlenme bakımından getirilen yeniliklerin başında bir başkan ile on üyeden oluşan ve üyelerinin atanması yöntemi 21 inci maddenin (b) bendinde belirlenmiş olan "Din İşleri Yüksek Kurulu" gelmektedir[168]. Anılan madde gereği Kurul üyeleri aday tespit kurulunun gizli oy ve salt çoğunlukla, açık yerin üç katı olarak, seçecekleri adaylar arasından, Diya-

165) Anılan tasarı ve teklif metinleri için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 69'da başlayan tutanağın sonundaki 831 S. Sayılı basmayazı

166) Tasarının dayandığı ilkeler bu şekilde "takdim" yazısında özetlenmiş (bkz. *ibid*, 2); Meclis'teki görüşülmesi sırasında CHP Grubu adına kanun tasarısı üzerinde genel görüşlerini ve bazı önerilerini belirten Trabzon milletvekili Ali Rıza Uzuner de aynı ifadeye konuşmasında yer vermiştir (bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 78).

167) *Düstur*, V, 4 (1965), 2911; *R.G.* 2 temmuz 1965-12038.

168) **Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun Toplantı ve Çalışma Usulleri ile, Kurul Başkan, Üye, Raportör ve Mütercimlerinin Nitelikleri ve Görevleri hakkında Yönetmelik** 1 eylül 1966 gün ve 12389 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

net İşleri Başkanı'nın teklifi, Başbakan'ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanır; böylelikle Kurul üyeliği, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü içindeki kadrolar arasında, atanma sürecinde seçime yerverilen tek mevkii olarak belirlenmiştir. Ancak uygulamada aday tespit kurulunun işlemesi bakımından görülen hukuki engeller sonucu, Din İşleri Yüksek Kurulu uzun yıllar işleve geçemedi[169].

Ayrıca, kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurt içi ve dışında burslar tahsis etmek, kuruluş personelinin mesleki bilgilerini arttırmak, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, "Müslüman vatandaşların milli ülkülere bağlılıklarını sağlayan koruyucu tedbirleri almak[170], Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini yürütmek, Din İşleri Yüksek Kurulu'nca alınıp bu daireye tevdi olunan kararları yürütmek"le görevli "Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı" kuruldu.

Bunlar dışında örgütte bir diğer yenilik de "Teftiş Kurulu"nun ihdas edilmesiydi. Çalışma esasları bir tüzükle[171] belirlenen bu Kurul tarafından, personelin genel durumu, kadro fazlalıkları ve ihtiyacıyla ilgili hususlarda "Personel Dairesi Başkanlığı"na; sorulan sorular, mezhep, tarikat ve inanç bütünlüğünü zedeleyici ve parçalayıcı faaliyetleri, misyonerlik ve diğer yıkıcı akımlarla ilgili olarak "Din İşleri Yüksek Kurulu"na; Kur'an kursları ve hizmetiçi eğitim programlarında "Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı"na; Başkanlık yayınları, Gazete ve Dergisi, Diyanet İşleri Başkanlığı dışından yapılan dini yayınlar, bunların faydalı ve zararlı olanları, bölgelerde aranan ve en çok okunan kitaplar, müftülük kütüphaneleri, cami kitaplıkları, eski ve el yazması kitaplarla ilgili olarak "Derleme ve Yayım Müdürlüğü"ne; müftülüklerdeki demirbaş, mefruşat, kira, telefon, ısıtma ve aydınlatma giderleri, camilerin tanzim ve tefrişi, camilerde bulunan halı, şamdanlık, rahle ve benzeri nadide malzemelerle ilgili olarak da "Donatım Müdürlüğü"ne olmak üzere merkez kuruluşundaki beş birim için ayrı ayrı raporlar hazırlanıp, sunulmaktay-

169) Bir daha görüşülmek üzere Cumhurbaşkanlığı'nca Meclis'e geri gönderilen 1893 sayılı Kanun'a ilişkin tartışmalar sırasında CHP Grubu adına konuşan Ankara milletvekili İbrahim Saffet Onay'ın ifadesiyle, " 10 yıl içinde ancak iki kez seçim yapılabildiği halde, bugün Din İşleri Yüksek Kurulu'nda, dikkatlerinize arzediyorum, atanması seçime dayalı tek üye yoktur. Demek oluyor ki, seçim ne kadar tekrarlanırsa tekrarlansın, her defasında itirazlar oluyor, Danıştay'da davalar açılıyor ve sonuç olarak da Kurulun feshi kaçınılmaz bir zorunluk halini alıyor" Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 13 (1976), 422.

170) Bu ifade, Kanun'un 7/c maddesinde yer almaktadır.

171) 25 mayıs 1971 tarih ve 7/2346 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan **Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü**. Bkz. *Düstur*, V,10 (1971), 2316; *R.G.* 21.5.1971-13842.

dı. Ayrıca, yeni bir diğer kurul olarak Din Şurası ve Hukuk Müşavirliği ihdas olundu; "Başkan Yardımcılıkları"nın sayısı ikiye çıkarıldı.

22 mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[172] Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yeni bir birim olarak "Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği" kuruldu ve bünyesinde "Organizasyon ve Metod Müşavirliği", "Plan Müşavirliği" ve "Program-Bütçe Müşavirliği"ne yerverildi. Ayrıca, aynı tarih ve **7/2486 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle**[173] de "Dış Hizmetler Müdürlüğü" kurularak, "Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi"ne bağlandı.

Maliye Bakanlığı'nın 10 ekim 1973 tarih ve 26018 sayılı yazısı[174] ile, 1973 yılı Bütçe Kanunu'nun[175] 22 nci maddesinin birinci fıkrası hükmü gereğince kadrolarda değişiklik yapıldı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilk kez eğitim ve öğretim hizmetleri sınıfından kadrolar tahsis edilerek "Bolu Eğitim Merkezi" oluşturuldu.

26 şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[176] de kadrolarda birtakım değişiklikler yapılarak Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edildi ve böylelikle kurulan "Eğitim Merkezi" sayısı üçe yükseldi.

13 nisan 1976 tarih ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[177] Diyanet İşleri Başkanlığı'na 3 üncü ve 4 üncü derecelerden 40 adet kadro tahsis edildi ve bu kadrolar içinde Dış Münasebetler Müdürü ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları da yeraldı. Böylece, Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği bünyesinde "Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği"; Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde de "Dış Münasebetler Müdürlüğü" kuruldu.

10 aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararname-

172) Bu karamame *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Karamame'nin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 129-130.

173) Bu karamame *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Karamame'nin metni için bkz. *Ibid.*,131-133.

174) Bu işlemin metni için bkz. *Ibid.*, 158-159.

175) Anılan metin için bkz. *Düstur*, V, 12/1 (1973), 947; özellikle 950; *R.G.* 1 mart 1973-14463.

176) Bu karamame *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Karamame'nin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 134-137.

177) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 30 nisan 1976 gün ve 15574 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

si'yle[178] getirilen bir düzenleme sonucunda, 22 mayıs 1971'de ihdas edilmiş olan Dış Hizmetler Müdürü kadrosu bir başkasıyla değiştirildi; böylelikle Dış Hizmetler Müdürlüğü kaldırıldı. Aynı Karar'la, Başkanlığın merkez örgütü için üç Başkan Yardımcısı kadrosu ve bir Hac İşleri Müdürü kadrosu tesbit edildi . Gerekli kadro düzenlemeleriyle merkezdeki Başkan Yardımcısı sayısı üçe çıkarıldı; Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde "Hac İşleri Müdürlüğü" kuruldu.

Bu arada 633 sayılı Kanun'da bazı değişikliklere yönelik birtakım girişimlerde bulunulmuş[179]; önce 1893, ardında da 1982 sayılı Kanun'lar Meclis'ten çıkarılmıştı. Ancak, Cumhurbaşkanlığı'nca her iki kanun da yeniden görüşülmek üzere Meclis Başkanlığı'na geri gönderildi. Henüz 1982 sayılı Kanun Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, **24 şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**'yle[180], anılan kanunla öngörülen örgüt yapısı gözönüne alınarak, Başkanlığın merkez örgütünde yeni daire başkanlıkları ve müdürlükler kuruldu; Eğitim Merkezi Müdürlüğü kadrosu üçten beşe çıkarıldı ve ilk defa on adet "Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği" kadrosu ihdas edilerek, Başkanlığın yurtdışında da örgütlenmesi sağlandı. Bu Karar gereğince, Araştırma Plan ve Program-Bütçe Başmüşavirliği, "Araştırma ve Planlama Dairesi" oldu; Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi de "Dini Hizmetler Dairesi" ve "Olgunlaştırma Dairesi" olarak ikiye ayrıldı. Ayrıca, yeni bir birim olarak, "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi" kuruldu.

24 nisan 1978 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren bir yönetmelikle[181], Başkanlığın merkez ve taşra kuruluşlarında görevli personelin gö-

178) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 25 ocak 1977 gün ve 15830 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

179) 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un bazı madde ve bağlı cetvellerin değiştirilmesi, kaldırılması, birtakım ek ve geçici maddeler ilave edilmesi hakkında Cumhuriyet senatosu Tabii Üyesi Mehmet Özgüneş'in; Aydın Milletvekili Nahit Menteşe ve 7 arkadaşının; Antalya Milletvekili İhsan Ataöv'ün; Samsun Milletvekili Hilmi Türkmen ve 4 arkadaşının; Kastamonu Milletvekili Hasan Tosyalı'nın; Yozgat Milletvekili Ömer Lütfi Zararsız'ın ayrı ayrı vermiş oldukları kanun teklifleri de gözönüne alınarak CHP ile MSP ortak iktidarı döneminde hazırlanan "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı", Millet Meclisi'nin 16 ocak 1975 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Görüşme tutanakları için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 14 (1976), 13. Anılan Kanun Teklifleri ve Tasarı metinlerini içeren 99 S. Sayılı basmayazı, tutanağın sonuna eklenmiştir.

180) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 28 şubat 1977 gün ve 16214 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

181) **Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanlıkları Kurulu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 24.4.1978-16268,7.

revlerinin ve görev yerlerinin değiştirilmesi sırasında işlemlerin adil ve hizmetin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleşmesinde; ayrıca Başkanlık hizmetleriyle ilgili diğer işlerde isabetli kararlar alınabilmesinde Başkan'a yardımcı olmak amacıyla, Dini Hizmetler Dairesi Başkanı, Olgunlaştırma Dairesi Başkanı, Teftiş Kurulu Başkanı, 1. Hukuk Müşaviri, Personel Dairesi Başkanı, Araştırma ve Planlama Dairesi Başkanı, Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanı'ndan oluşacak "Daire Başkanları Kurulu" kuruldu

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca ilk defa 1978 yılı hac mevsiminde deneme niteliğinde olmak üzere, başbakanlığın onayıyla hac seferleri düzenlendi. Bu denemenin başarılı görülmesi üzerine, **4 ocak 1979 tarih ve Ö-2-79/2 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi**[182] ile, Başkanlık bünyesinde "Hac Dairesi Başkanlığı" kuruldu ve Dini Hizmetler Dairesi Başkanlığı bünyesinde yeralan Hac İşleri Müdürlüğü de bu daireye bağlandı.

Bu arada, yukarıda anıldığı üzere, **633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair 1893 sayılı Kanun** TBMM'ce kabul edildikten sonra, yayınlanmak üzere 6 mayıs 1975 tarihli bir yazıyla Cumhurbaşkanlığı'nın onayına sunulmuş; ancak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 93 üncü maddesi gereğince bir daha görüşülmek üzere 16 mayıs 1975 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na geri gönderilmiştir[183]. Geri gönderme tezkeresinde gerekçe,

> "a) 20 nci maddesinde görevleri belirtilen «Aday Tespit Kurulu'na» Başkan yardımcılarının dahil edilmesi uygun mütalaa edilmekle beraber (f) fıkrasında belirtildiği gibi «Her il çevresi müftüleri veya vekilleri ile vaizlerin il'de toplanıp seçecekleri birer il temsilcisinin» kurula katılmasının Devlete büyük mali külfet yüklemesi,
>
> b) Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 154 üncü maddesi gereğince, genel idare hizmetleri içinde yer alan (Diyanet İşleri Başkanı)nın, 51 yıldır devam eden ve herhangi bir sakıncası da görülmeyen atama usulünün 21 nci madde (a) fıkrasıyla değiştirilerek, Aday Tespit Kurulunun seçeceği üç aday arasından seçilmesi,

182) Anılan belge için bkz. N.Aytürk-Y.Çelik-E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 160.

183) "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun ve Cumhurbaşkanınca Bir Daha Görüşülmek Üzere Geri Gönderme Tezkeresi ve Plan Komisyonu Raporu" (1/290)'nu içeren 195 S.Sayılı basmayazı, 1 temmuz 1975 tarihli oturuma ait tutanağın sonuna eklenmiştir. Bkz.*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 14 (1976), 418 vd.

c) Niteliklerden bahseden 22 nci maddede de, (İtikadı, ibadeti, tavır ve hareketlerinin islâm törelerine uygunluğu çevresinde bilinir olduğu) şeklinde kabul edilen (ortak nitelik)in sadece Diyanet İşleri Başkanı ve diğer din görevlilerinde aranması ve Devlet Memurları Kanunu'nun 36 ncı maddesinde sayılan diğer hizmet sınıflarına (Teknik, sağlık, avukatlık vb.) mensup memurlar için Devlet Memurları Kanununun aradığı genel niteliklerin mevcudiyeti yeterli sayılması gerekirken Kanunda (ortak nitelik) olarak tanımlanan niteliklerin, kuruluşun bütün görevlilerinde aranması bakımından uygun bulunmamış ...

şeklinde ifade edilmiştir.

1893 sayılı Kanun'un Millet Meclisi'nde yeniden görüşülmesi sırasında, bütünü üzerinde grupları ve şahısları adına söz alan milletvekilleri tarafından, ağırlıklı olarak, Diyanet İşleri Başkanı ve Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine seçimle aday tespit edilmesi usulü üzerinde duruldu. Mevzuattaki haliyle seçimlerin o güne kadar çeşitli mülahazalarla yapılamamış[184]; devlet personel rejiminde seçime yerverilmemiş[185]; 1935-1950 mevzuatında müftülerin atanması sürecinde yer verilmiş olan seçim yönteminin daha sonradan terkedilmiş olması[186]; seçim sistemiyle bir tür cemaat esasının getirileceği, ancak bunun gerek mevzuat gerek gelenek gerek Atatürk ilkelerine ters düşeceği[187]; seçim sistemiyle, İslamda yeri olmayan bir ruhban sınıfı ihdas edebilme olasılığının bulunması[188] seçime olumsuz yaklaşanların gerekçelerini oluşturmaktaydı. Öte yandan, karşıt kanaatte olanların da, o güne dek uygulamada görülen aksaklıkların farklı nedenleri bulunduğunu[189]; Cumhurbaşkanlığı geri gönderme tezkeresinde ileri sürülen gerekçelerden biri olan, "aday tespit kurulu toplanma yönteminin devlete ağır mali külfet getireceği" endişesinin yersiz olduğunu[190]; seçimin demokratik bir müessese olup, devletin Danıştay, Sayıştay, Anayasa Mahkemesi, üniversiteler gibi çeşitli kurumlarında uygulandığını[191] ileri sürdükleri görülmektedir.

Maddelerin yeniden görüşülmesi sonucunda, *Aday Tespit Kurulu*'nu düzenleyen 20 nci madde metinden çıkartıldı. *Atamalar* başlıklı maddenin (a) ve (b) bentlerinde yapılması kabul edilen değişiklikle Diyanet İşleri Başkanı'nın Başbakanın teklifi üzerine Cumhurbaşkanının da imza edeceği bir Bakanlar Kurulu ka-

184) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 14 (1976), 422 (CHP Grubu adına Ankara milletvekili İbrahim Saffet Omay).
185) *Ibid.*,423 (Omay).
186) *Ibid.*,422 (Omay).
187) *Ibid*, 430 (İstanbul milletvekili Reşit Ülker).
188) *Ibid.*,423 ve 424 (Omay).
189) *Ibid*, 431 (Devlet Bakanı ve İstanbul milletvekili Hasan Aksay).
190) *bid*, 419 (AP Grubu adına Tokat milletvekili Feyzullah Değerli) *Ibid.*,427 ve 428, (MSP Grubu adına Adana Mehmet Hulusi Özkul).
191) *Ibid.*,428 ve 429 (Özkul).

rarıyla; Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin de, Diyanet İşleri Başkanı'nın teklifi ve Başbakanın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanacağı usulü benimsendi. *Nitelikler* hususundaki maddede ise öze ilişkin bir değişiklik yapılmadı.

Öte yandan Cumhurbaşkanlığının yeniden görüşülme talebinde bulunmasına gerekçe gösterilen maddeler kapsamı dışında kalan düzenlemelerde de birtakım değişikliklere gidildi. Din İşleri Yüksek Kurulu'nu düzenleyen 5 inci maddede yapılan bir değişiklikle seçim sonucu belirlenen adaylar arasından atama yerine salt merkezi atama yöntemi kabul edildi; üyelerin 6 senelik görev süreleri de üç seneye indirildi. *Dini Hizmetler Dairesine bağlı Müdürlüklerin görevleri* başlıklı 7 nci maddenin, Dini Hizmetler Müdürlüğü'nün görevlerinin sayıldığı (A) bendi içindeki (a) alt-bendinde yapılan bir değişiklikle, "İbadethanelerde ve toplumu aydınlatmaya elverişli her yerde din konusunda irşadedici çalışmalar yapmak" yerine "İbadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak" ifadesi getirildi. Döner sermaye işletmesine ilişkin 31 inci maddede düzenlenmiş, kârların sermayeye katılması hususundaki sermaye haddi 20 milyondan 50 milyona yükseltildi.

Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin seçimine dair hükümler içeren Geçici 11 inci maddesinin de, reddedilmek suretiyle kaldırılmış olan 20 nci madde doğrultusunda tasarıdan çıkarılmasıyla dört geçici madde eklenmiş olan haliyle Millet Meclisi'nce kabul olunan metni 26 ocak 1976 tarihinde Cumhuriyet Senatosu'na gönderildi ve ilgili komisyonlara sevkedildi[192]. 21 nisan 1976 gündemine alınmış olmasına karşın, düzenleme, Hükümet temsilcisinin Senato'da olmaması sebebinden görüşülemedi[193]. Anayasa'nın 82 nci maddesi gereğince tanınmış üç aylık sürenin tamamlanması nedeniyle de, Millet Meclisi'nde kabul gören metniyle 26 nisan 1976 günlü ve 1982 sayılı **633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun**[194] olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi ve yayınlanmak üzere 30 nisan 1976 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderildi. Bu Kanun da, 1893 sayılı Kanun'un geri gönderme gerekçesinin kapsamı dışında kalan değişiklikler yapılarak kabul edilmiş olması nedeniyle Cumhurbaşkanlığı'nca yeni bir

192) Bkz. Cumhuriyet Senatosu 21 nisan 1976 tarihli oturum tutanağının sonuna ekli basmayazı, S. Sayısı 592 " 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanunun Millet Meclisince Kabul Olunan Metni ve Cumhuriyet Senatosu Milli Eğitim, Gençlik ve Spor ve Kültür Komisyonu Raporu ile Bütçe ve Plan Komisyonu Başkanlığı Tezkeresi (M.Meclisi 1/290; C.Senatosu 1/399), *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, XV, 27 (1976), 570.

193) Bkz. *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, XV, 27 (1976), 570 ve 593-598.

194) *Düstur*, V, 18 (1979), 4-10.

kanun olarak telakki edilerek bir daha görüşülmek üzere Millet Meclisi Başkanlığı'na 7 mayıs 1976 tarihinde iade edildi[195]. Buna karşılık 1779 sayılı Kanun nedeniyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 18 nisan 1979 tarihli karara dayanılarak[196], aynen yayınlanması için 30 nisan 1979 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderilmesi üzerine, 11 mayıs 1979 tarihli *Resmi Gazete*'nin mükerrer sayısında yayınlandı ve böylelikle yürürlüğe girdi. Anılan Kanun'la, 633 sayılı Kanun'un 2, 5 inci maddenin birinci fıkrası, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 23 ve 24 üncü maddeleriyle 31 inci maddenin ikinci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiş; ayrıca bu Kanun'a dört geçici madde eklenmişti.

6 ağustos 1979 tarih ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi[197]'yle merkez örgütüne "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı" ile "Koordinasyon ve Değerlendirme Müdürlüğü" ve "Döner Sermaye Müdürlüğü" kadroları tahsis; "Program-Bütçe Müşavirliği" kadrosu ise iptal edildi.

Bu arada, 1982 sayılı Kanun'un iptali için Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmuş ve anılan Kanun, Anayasa Mahkemesi'nin 18 aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı" bulunmuştu. Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, yayınından bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere, 11 mayıs 1980 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlandı; böylelikle, iptal hükmü 11 mayıs 1981'den itibaren geçerlik kazanmış oldu. Mahkeme'nin hukuksal bir boşluk oluşmasının önlenmesi amacıyla yeni bir yasa hazırlanması için tanıdığı bir yıllık sürenin bitiminden beri on yılı aşkın bir zaman geçmesine karşın bu alanda bir yasama işlemi hala mevcut değildir.

1982 Anayasa Tasarısı'nın Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan metninde 169 uncu madde olarak düzenlenmiş Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili hüküm, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" şeklinde ifade edilmişti[198]. Görüşmeler sırasında bu maddeye ilişkin iki önerge verildi. İlk okunan 20 imzalı önergede bir ek fıkrayla, "Diyanet İşleri Başkanı Özel Kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulunca gösterilen iki aday arasından Cumhurbaşkanınca atanır ve Başbakana karşı sorumludur" hükmünün getirilmesi; ikinci okunan tek imzalı önergede ise, maddenin birinci satırına «Diyanet İşleri Başkanlığı»ndan sonra «Laiklik esasları doğrultusunda» ibaresinin eklenmesi teklif edilmekteydi. İlk önergenin sahipleri adına konuşan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1961 Anayasası'ndaki düzenlemesi ve bunun uygulamasıyla ne kendisinden beklenen hizmeti vermiş ne de halk üzerinde etkili olmuş bir kuruluş olduğunu iddia eden Danışma Meclisi üyesi Mehmet

195) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, IV, 19 (1976), 361-362.
196) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V, 12/1 (1979), 299.
197) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 7 eylül 1979 gün ve 16747 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.
198) Görüşmeler için bkz. *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 10 (1982), 72-76.

Pamak'a göre, "Diyanet İşleri Başkanlığı daha ciddi bir tarzda ve çok büyük çoğunluğu Müslüman olan milletimizin kendisine din teşkilatı olarak güvenip bağlanacağı, ayrıca legal ve illegal kuruluşlardan din konusunda medet ummayacağı, kuvvetli ve şerefiyle mütenasip bir statü ve atanma şekline kavuşturulmalıdır"[199]. İkinci önergenin sahibi Bekir Tünay'a göre de, "Atatürk laiklik ilkesini koyarken, siyasi hürriyetin önşartı olarak düşünce hürriyetini Türk Milletine kazandırmak istemiştir. Bu nedenle laiklik ilkesini din düşmanlığı olmaktan kurtarmanın ve beyinlere gerçek anlamıyla işlemenin tek ve yegane yolu, başka din adamları olmak üzere bütün bir milletin laiklik anlayışında birleşmesiyle mümkün olur"[200]. Görüşmeler sırasında sözalan Feyzi Fevzioğlu da metnin,

> "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamiyetin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda çağın gereklerine uygun olarak bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.
>
> Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve bakanlar kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir."

şeklinde düzeltilmesini önermiştir[201]. 1982 Anayasa Tasarısı'nın Danışma Meclisi tarafından kabul edilen metninde 190 ıncı madde olarak yer alan ilgili düzenleme de küçük birtakım farklılıkların dışında, bu son öneri doğrultusundadır[202] :

> "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.
>
> Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve bakanlar kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca atanır".

Ancak, Milli Güvenlik Konseyi'ndeki görüşmeler sonucunda metinden atamayla ilgili hükümler çıkarılmış; madde tamamen değiştirilmiştir. 1982 Anayasası'nın 136 ıncı maddesi olarak yürürlüğe giren metin şu şekildedir: "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir."[203]

2 ağustos 1983 gün ve 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararname-

199) *Ibid*, 73.
200) *Ibid*, 75.
201) *Ibid*, 76.
202) Bu metin *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 10 (1982)'nin en sonuna eklidir.
203) 2709 sayılı ve 7 kasım 1982 tarihli **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**.

si[204]'yle bütün kuruluşlardaki, hukuk müşaviri ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları hariç, başmüşavir, müşavir kadro ve ünvanları iptal edilerek, yerine "uzman" kadroları (ünvanları) tahsis edilmesi üzerine, Araştırma ve Planlama biriminde başmüşavir ve müşavir kadrolarında görev yapan personel, Başkanlık uzmanlığı kadrolarına atandı. Ayrıca, 11 mart 1980 gün ve 16926 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş olan **Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği**'nin 58. maddesinde yeralan Araştırma ve Planlama Başmüşavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, 7 ekim 1983 tarih ve 209 sayılı Başkanlık onayıyla birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu.

14 aralık 1983 tarihli *Resmi Gazete*'nin mükerrer sayısında yayınlanan **190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname**'de kamu kurum ve kuruluşlarına ait kadroların ihdası, iptali ve kullanılmasıyla ilgili konularda genel ilke ve usuller getirildi. Bu düzenlemenin Geçici 2 nci maddesi gereğince, **18 temmuz 1984 tarihli ve 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**[205]'nin eki olarak yayınlanan ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin eki sayılan cetvellerde, Bakanlıklar ve bağlı kuruluşların kadroları yeraldı. Böylece, 27 eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı **Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Karaname ile 13/12/1983 Gün ve 174 Sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Kaldırılması ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Karanamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun**[206] hükümleri gereğince, bakanlıkların ve bağlı kuruluşların örgüt yapıları ve kadro ünvanları standardize ve reorganize edildi.

84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi eki cetvellerde yeralan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen kadrolarla Başkanlık merkez örgütü, 3046 sayılı Kanun'a uygun olarak yeniden örgütlendi. Buna göre, Başkanlık merkez örgütünde "danışma ve karar organları" olarak Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı ve Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı; "danışma ve denetim birimleri" olarak Teftiş Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı; "ana hizmet birimleri" olarak Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, Hac Dairesi Başkanlığı, Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı; "yardımcı birimler" olarak da Personel Dairesi Başkanlığı, İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı, Savunma Uzmanlığı ve ayrıca

204) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 8 eylül 1979 gün ve 18159 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

205) Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Karaname'nin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 100,-110.

206) *R.G.* 9 ekim 1984-18540, 1-11.

doğrudan Başkanlığa bağlı Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü kuruldu. Taşra örgütünde adet olarak il müftülüğü 67, ilçe müftülüğü 582, eğitim merkezi müdürlüğü 7; yurtdışı örgütü olarak da Din Hizmetleri Müşavirliği 16, Din Hizmetleri Ateşeliği 17'ye ulaştı.

18 ekim 1984 tarih ve A1/134/173 sayılı Başkanlık İşlemi[207]yle isimlendirilmiş olan Yatırım ve İnşaat Mühendisliği, **7 ocak 1986 tarih ve M6/170/109 sayılı işlemle**[208] "Daire Mühendisliği" olarak değiştirildi. **28 mayıs 1987 tarih ve A1/154/23 sayılı işlemle**[209] de Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı bünyesinde yeralan şube müdürlüklerinin ismi yeniden belirlenerek Organizasyon ve Metod Şubesi Müdürlüğü "Yönetimi Geliştirme Şubesi Müdürlüğü", Araştırma ve İstatistik Şubesi Müdürlüğü "İstatistik Şubesi Müdürlüğü", Bütçe-Plan ve Koordinasyon Şubesi Müdürlüğü de "Plan ve Bütçe Şubesi Müdürlüğü" olarak değiştirildi. Ayrıca, 3391, 3392 ve 3399 sayılı Kanun'larla 111 ilçe kurulması üzerine ilçe müftülüğü sayısı da 693'e ulaştı.

28 nisan 1989 tarihli ve 89/14086 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi[210] ile Diyanet İşleri Başkanlığı İl Müftülüklerinde birer Şube Müdürlüğünün kurulması kararlaştırıldı. Bakanlar Kurulu ayrıca 9 nisan 1990 tarihinde, 12 mart 1986 tarih ve 3268 sayılı, 9 nisan 1987 tarih ve 3347 sayılı, 12 ekim 1988 tarih ve 3479 sayılı, 1 haziran 1989 tarih ve 3569 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanarak 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapılmasına karar verdi. Böylelikle, 416 sayılı **633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname** ile Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin sayısı 16 ve görev süreleri yedi yıl olarak belirlendi. Bu düzenlemeyle, üyelerin bir kısmının Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği iki misli aday arasından Diyanet İşleri Başkanı tarafından saptanacağı esası benimsenmişti.

Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü : Sorunlar ve Düşünceler

Bu noktaya kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, kurulduğu 1924'den 1991'e uzanan süreç içinde örgüt yapısında görülen değişimler, ilgili her bir ayrı kuralişlem aracılığıyla nakledildi. Bu aşamada da uygulamanın uyandırdığı hukuki soru(n)lar ve bunlara ilişkin düşünceler tartışılacaktır.

207) İşlemin metni için bkz. N.Aytürk-Y.Çelik-E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 162-163.

208) İşlemin metni için bkz. N.Aytürk-Y.Çelik-E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 164.

209) İşlemin metni için bkz. N.Aytürk-Y.Çelik-E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 165.

210) Anılan düzenlemenin metni için bkz. *R.G.* 16 ekim 1989-20314.

a) Yürütme Organı ve Genel Düzenleyici İşlem Yapma Yetkisi

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünü oluşturan kural-işlemler organik bakımdan değerlendirildiğinde, bunların bir kısmının yasama, bir kısmının da yürütme işlemi olduğu görülmektedir. Kurumun örgütü ilk yıllarda bütçe kanunları ya da benzeri düzenlemeler içinde inşa edilmiş; ilk kez 1935'te kendine özgü bir kanuna kavuşmuştur. 2800 sayılı Kanun ve bunda değişiklikler yapan 3665 ile 5634 sayılı Kanunları, kurumun tarihinde bir kilometretaşı olan ve halen de değişikliklerle birlikte yürürlükte bulunan 633 sayılı Kanun izlemiştir. İdare hukuku bakımından örgüt bağlamında ilk gözalıcı nokta, 1970'lerden itibaren bu alanın temelde idari işlemlerle düzenlenmekte oluşudur onuncu şemada gösterilen örgütlenmenin hukuki dayanağı 22 mayıs 1971 tarihli ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; onbirincininkiler Maliye Bakanlığı'nın bir yazısı ve 26 şubat 1975 tarihli ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; onikincininki 13 nisan 1976 tarihli ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; onüçüncününkü 10 aralık 1976 tarihli ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; ondördüncününkü 24 şubat 1978 tarihli ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; onbeşincininki bir Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi; onyedincininki 6 ağustos 1979 tarihli ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; onsekizincininki 8 eylül 1983 tarihli 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi; ondokuzuncununkiler 18 temmuz 1984 tarihli 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ve bir Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi; yirmincininkiler de iki ayrı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemidir. Görüldüğü gibi, 1970'lerden başlayan ve 1990'lara dek uzanan süreç içinde Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesinde yapılan değişimlere dayanak oluşturan hukuki işlemler arasında organik anlamda tek istisnayı oluşturan 1982 sayılı Kanun'dur.

Ord. Prof. Dr. Onar'ın çok geniş ve kapsamlı olduklarını teslim etmekle birlikte "geçici" olarak nitelendirdiği[211] Kararnamelerin 1970'lerden itibaren uygulamada neredeyse asli işlem durumuna sokulduğu görülmektedir. Somut inceleme alanımızda da gözlemlenen bu uygulamanın gerekçelerini araştırıp, "bu da anılan dönemden itibaren genel olarak Türk siyaset ve hukuk uygulamasında görülen «yürütmenin güçlenmesi» eğilimlerinin bir yansımasıdır" türünden görüşlere bağlanabilecek tartışmalara varmayı bir tarafa bırakacak olursak, bence somut uygulama bakımından ilgi çekici görülen iki noktadan ilki, anılan işlemlerle getirilen düzenlemelerin birer Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle gerçekleştirilmesinin hukuka uygun olup olmadığı; ikincisi ise aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, daha sonradan bir Anayasa Mahkemesi Kararı ile iptal edildiği görülen bir yasama işlemiyle düzenlenmiş bir alanda yürütmenin gerek önceden gerek sonradan yaptığı birtakım kural işlemlerin geçerliliği meselesidir.

211) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları I* (3 üncü bası-1966), 401.

İlk nokta bağlamında gerek 1961 gerek 1982 Anayasalarına baktığımızda, her ikisinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin maddelerde özel kanununa yollama yapıldığı görülür. Diğer bir ifadeyle anayasakoyucu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "kanunla" düzenlenmesini emretmektedir. 633 sayılı Kanun bu gerekliliği karşılamaktadır, ancak bu Kanun kapsamı dışında getirilecek her düzenleme yine bir kanunla yapılmalıdır. Yürütme organı, ancak ve ancak Kanun'da yeralan hususlarda ve bu hususlarla çelişmeyecek içerikte işlemler ihdas edebilir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak 1970-1990 yılları arasında getirilen tek istisna dışında tüm düzenlemeler organik bakımdan birer yürütme işlemidir. Bu işlemler incelendiğinde, birer kadro karanamesi niteliğinde olup, dayanak olarak ilgili yılın Bütçe Kanunu'nun ilgili maddelerinin gösterildiği görülmektedir. Oysa bu düzenlemeler kadrolara ilişkin birer düzenleyici işlem olmanın ötesinde, teşkilat bakımından da özel Kanun'da, yani 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'da bulunmayan yeni birimler ihdas eden düzenlemelerdir. Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği ve bünyesinde yeralan Organizasyon ve Metod Müşavirliği, Plan Müşavirliği, Program-Bütçe Müşavirliği; Dış Hizmetler Müdürlüğü; Eğitim Merkezleri; Dış Münasibetler Müdürlüğü; Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği; Dış Münasibetler Müdürlüğü; Hac İşleri Müdürlüğü; Yurtdışı Din Hizmetleri Müşavirliği ve Ateşeliği; Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi; Hac Dairesi Başkanlığı; Yatırım ve İnşaat Mühendisliği (Daire Mühendisliği) genel düzenleyici işlemlerle ihdas edilmiş; bazıları kaldırılmış ya da isimleri değiştirilmiş birimlerdir. Yukarıda açıklanan gerekçeyle, bu birimlerin Yürütme organı tarafından ihdas edilmesinin İdare Hukukuna göre nitelendirilmesi "yetki gaspı"dır; diğer bir ifadeyle kanımca bu düzenlemeler "yetki" unsuru sakat ve dolayısıyla hukuka aykırı idari işlemlerdir.

Diğer noktada ise akıla takılabilecek sorulardan ikisi şunlardır : i) anılanlardan "öncesi" evresini ele alacak olursak, akibeti ne olursa olsun, bir yasama faaliyetiyle düzenlenmekte olan bir alanda yürütmenin icraatta bulunma acelesi nasıl yorumlanmalıdır? ii) "sonraki" evrede ise, iptaline hükmedilmiş olmakla birlikte, bir "yasama işlemi"yle düzenlenmiş olan bir alanda "yürütme işlemleri"yle aynı düzenlemeyi sağlamanın hukuk tekniği ve olabilirliği neyle açıklanabilir?

İlgili durumu bir kez daha yakından inceleyecek olursak, 1974'ten itibaren yasama organında 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'da birtakım değişikliklere gidilmesi konusunda birtakım hazırlıklara girişildiği görülür[212]. Yukarıda adım adım izlenen ve mayıs 1979'a dek uzanan yasalaşma süreci içinde yürütme organı yasama organından daha "atik" davranmış ve henüz 1982 sayılı Kanun *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, **24 şubat 1978 tarih ve 7/**

212) Bkz dn. 179 ile bağlı ve izleyen metin.

14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[213], anılan kanunla öngörülen yapıyı gözönüne alarak, Başkanlığın merkez örgütünde gerekli değişimleri sağlayacak düzenlemeyi ortaya koymuştur. Öte yandan, Anayasa Mahkemesi'nin 18 aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı" bulunarak iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'da yeralan düzenlemelerin tümü, daha sonraki yıllarda yürütme organının yaptığı işlemlerle hukuk alemine "yeniden" katılmıştır.

Yürütme ve İdarenin özerk (autonome) bir düzenleme yetkisi olmadığında hiçbir şüphe ve tereddüt bulunmayan[214] 1961 Anayasası çerçevesinde dahi Yürütme ve İdare organları, teşkilat, görev, yetki, personel ve usul unsurlarını içeren idare alanını bir kanundan kuvvet almak kayıt ve şartiyle, ilke olarak, düzenlemek yetkisine sahiptir[215]. Ancak, irdelemekte olduğumuz somut olayda öncelikle yukarıda açıklanan anayasal emirler; daha da dar bağlamda bir yasama işlemi üzerinde Yasama organının giriştiği değişiklikler ile sonradan Yargı organının bu düzenlemeleri iptal eden işlemi sözkonusudur. "Usulde paralellik" ilkesi gereğince, bir kanun ancak ve ancak yine bir kanunla değiştirilebilir, ya da yeniden düzenlenebilir. Bu koşullar altında Yürütme organının işlemleri yetki alanının dışında kalan, Yasama organının alanına tecavüz eden faaliyetlerdir. Duruma diğer bir açıdan yaklaşılacak olursa, İdarenin genel düzenleme yetkisinin sınırlarından birinin de hiç şüphesiz, Prof.Balta'nın da ifade ettiği üzere, "üst hukuk kurallarına saygı"[216] olduğu görülür. İdare'nin, somut olayımızdaki icraatıyla bu saygıyı hiçbir anlamda göstermediği ortadadır.

Aynı esaslar, yürütmeyi "yetki" olarak da niteleyen 1982 Anayasası çerçevesinde de geçerlidir. TBMM'nin girişimi ya da izni olmadan Bakanlar Kurulu, olağan dönemde hiçbir konuyu özerk biçimde düzenleyemez; ancak kanundan kalkarak, onu açıklayıp tamamlayıcı olağan düzenlemeler yapabilir[217]. Anayasa

213) Bkz dn. 180.

214) L.Duran, "İdare Alanının Düzenlenmesinde Teşrii ve Tanzimi Tasarrufların Sınırları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXX, 3-4 (ayrı bası-1965), 9.

215) *Ibid.*, 10; T.Güneş, *Türk Positif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri*, Ankara 1965, 116-117.

216) T.B.Balta, *İdare Hukuku I Genel Konular*, Ankara 1970/72, 176.

217) L.Duran, " Düzenleme Yetkisi Özerk Sayılabilir mi?", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, IV, 1-3 (1983), 42. Aynı yönde bir diğer görüş için bkz. T.Tan, "1982 Anayasası Yönünden Yürütme Görevi ve Yetkisinin Niteliği (Güçlü Devlet Ya da Güçlü Yürütme)", *Anayasa Yargısı*, Ankara 1984, 36. Öte yandan karşı yönde bir görüş için bkz. M.Kıratlı, "1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)", *Türk İdare Dergisi*, 341 (1973), 10-11. 1982 Anayasası çerçevesinde bu tür bir değerlendirme için de bkz. E.Teziç, "Egemenliğin Kullanılmasında Yetkili Organlar", Milliyet, 14 ağustos 1982, 2. Prof. Yayla'ya göre de, aşağıda belirtilen ve "kanun olmasa da İdari düzenleme olabilir" sonucuna varan içtihatların kabul ettiği esası savunmak ve

yargısıyla iptal edilmiş bir yasama işlemi yerine, aynı hükümleri bir yürütme işlemiyle hukuk alemine katmak hukuk tekniğiyle asla bağdaşamaz.

b) Genel Düzenleyici İşlemlerin Yürürlük Kazanmaları

Düzenleyici işlemler yayın ve ilân yoluyla ilgililere duyurulmak gerekir[218]. Bu usul, İdare karşısında bireyin haklarının korunması bağlamında önemli bir güvencedir. İdari işlemin şekil unsuru içinde yer alan bu ilkeye uyulmaması özellikle, Anayasada hükme bağlanmış düzenleyici işlemler olarak tüzük ve yönetmeliklerin *Resmi Gazete*'de yayınlanması zorunluluğunun yeraldığı 1961 Anayasası çerçevesinde hukuka aykırı, sakat bir işlemin doğmasına yol açar. 1982 Anayasası'nda yayımlanma zorunluluğu ilkesi yönetmelikler yönünden bir değişikliğe uğramış, hangilerinin *Resmi Gazete*'de yayımlanacağının kanunla düzenleneceği belirtilmiştir. Bu düzenlemeyi sağlayan 3011 sayılı ve 24 mayıs 1984 tarihli **Resmi Gazetede Yayımlanacak Olan Yönetmelikler Hakkında Kanun**[219]'da ise, Başbakanlık, bakanlıklar ve kamu tüzelkişilerinin, işbirliğine, yetki ve görev alanlarına ait hükümleri düzenleyen, kamu personeline ait genel hükümleri kapsayan, kamuyu ilgilendiren yönetmeliklerinin *Resmi Gazete*'de yayımlanacağı ilkesi getirilmiştir. Ancak, aynı maddenin ikinci fıkrası gereğince milli emniyet ve milli güvenlikle ilgili olan ve gizlilik derecesi taşıyan yönetmelikler yayımlanamaz.

1970-90 sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yapılandıran kural işlemler gözden geçirildiğinde, ilgili Bakanlar Kurulu Karanamelerinden 22 mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı, aynı tarih ve 7/2486 sayılı ve 26 şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı olanların yayımlanmamış olduğu görülür. Bu düzenlemelerden ilkiy-

hatta kabul etmek 1982 Anayasası karşısında daha kolaydır. Bkz. Y.Yayla, *İdare Hukuku I* (2 nci bası), İstanbul 1990, 107.

Buna karşılık Danıştay, özellikle 70'li yıllarda verdiği bazı kararlarında «kamu yararının gerektirdiği hallerde, İdarenin genel nitelikte düzenleme yetkisine sahip olduğu hukukun genel ilkelerindendir» (**Dava Daireleri Kurulu, 28 nisan 1972, E.968/709 - K.972/364**, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 4, 201) diyerek; «İdarenin genel ve asli düzenleme yetkisi» bulunduğu görüşünü benimsiyordu (**Dava Daireleri Kurulu, 5 mayıs 1972, E.970/453 - K.972/385**, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 3, 193). Danıştay'a göre, İdarenin bir alanı düzenleyebilmesi için «mutlak surette bu hususta yetki tanıyan bir metnin varlığı zorunlu» değildir (**Dava Daireleri Kurulu, 28 nisan 1972, E.968/709 - K.972/364**, *Amme İdaresi Dergisi*, V, 5, 501); «hiçbir yasal metin olmasa dahi İdarenin genel düzenleme yetkisi içinde düzenlemelerde bulunması zorunluğu» vardır (**Dava Daireleri Kurulu, 5 nisan 1974, E.972/358 - K.974/437**, L.Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, İstanbul 1982, 392). 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi ve Yargıtay'ın da aynı yönde kararları mevcuttur : **Anayasa Mahkemesi, 11 ocak 1985, E.84/6, K.85/1**, *RG.* 5 şubat 1987-19363, 9; **Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulu, 24 kasım 1986, E.86/2, K.86/2**, *RG.* 5 şubat 1987-19363, 8.

218) L.Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 391.

219) *RG.* 1 haziran 1984, sayı 18418.

le Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yeni bir birim olarak Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği kurulmuş ve bünyesinde Organizasyon ve Metod Müşavirliği, Plan Müşavirliği ve Program-Bütçe Müşavirliği'ne yerverilmiştir. Aynı tarih ve 7/2486 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle de Dış Hizmetler Müdürlüğü kurularak, Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlanmıştır. 26 şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle ise kadrolarda birtakım değişiklikler yapılarak Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edilmiş ve Bolu'da kurulmuş ilkiyle birlikte Eğitim Merkezlerinin sayısı üçe yükseltilmiştir. Bu arada Bolu Eğitim Merkezi'ni kuran işlem de, Maliye Bakanlığı'nın 10 ekim 1973 tarihli ve 26018 sayılı yayınlanmamışbir yazısıdır. Özellikle 1961 Anayasası çerçevesinde bir düzenleyici işlemin yayımlanmaması yok hükmünde olmasını sonuçlar. Nitekim Danıştay 11 inci Dairesi'nin 21 mart 1977 tarihli bir kararı da aynı yönde olup, «Resmi Gazetede yayımlanmadığına göre yok hükmünde olan yönetmelik»ten sözedilmektedir[220].

Öte yandan aynı kuralın, somut inceleme alanımız bakımından 1982 Anayasası çerçevesi içinde de geçerli olduğuna inanıyorum[221]. Diyanet İşleri Başkanlığı'nı düzenleyen işlemler "kamuyu ilgilendiren" hükümler içerdiğinden, 1982 Anayasası'nın yönetmelik, ya da son tahlilde yönetmelik hükmünde olan tüm adsız düzenleyici işlemler bakımından istisna yaratan hükmü, kanuni düzenleme gereği, zorunluluk kapsamında olmayı korumaktadır. Diğer bir ifadeyle bu düzenlemeler, "bir kurumun (salt) iç düzenini ilgilendireceğinden *Resmi Gazete* ile yayımlanmalarına gerek olmayan alelade yönetmelikler"[222] olmadığından , üst positif normlar gibi yayımlanmalıdır. Aksi taktirde yargı güvencesine ağır bir darbe indirilmiş olur. Kaldı ki, "her ne isim altında çıkarılırsa çıkarılsın, yönlendirici ve yorumlayıcı niteliğinin dışında, tamamen yeni bir takım hukuk kuralları getiren direktiflerin doğrudan doğruya iptal davasına konu yapılabileceğinde hiçbir kuşku olmamak gerekir"[223]. Böylelikle, somut inceleme alanımızdaki düzenlemelerin yayınlanması kişi hakları bakımından genel anlamda zorunlu bir durum doğurduğu bir kez daha görülmektedir.

220) E.72/1522, K.77/1077, in *Danıştay Dergisi*, 28-29 (1978), 584.

221) Ankara 3 üncü İdare Mahkemesi de, *Resmi Gazete*'de yayınlanmamış ama ilgililere uygulanmış olan TRT Personel Yönetmeliği hakkında açılan bir davada, 3011 sayılı Kanun'a yollama yaparak, açıkça belirtmese de, yönetmeliği yok saymıştır. (Ank. 3. İdare Mahkemesi'nin 17.2.1988 tarihli ve 1988/235 sayılı kararı).

222) E.Teziç, *Anayasa Hukuku*, İstanbul 1986, 57.

223) C.Erkut, *İptal Davasının Konusunu Oluşturma Bakımından İdari İşlemin Kimliği*, Ankara 1990, 137.

c) Anayasa Mahkemesi'nin İptal Kararlarının Sonuçları I

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesiyle ilgili bir diğer sorun da, 1982 sayılı Kanun aleyhinde Cumhurbaşkanlığı tarafından Anayasa Mahkemesi'nde açılan dava sonucunda alınan iptal kararı[224] ve sonuçlarıdır. Aşağıda bu sorun irdelenirken, 1893 ve 1982 sayılı Kanunların Cumhurbaşkanlığı tarafından TBMM'ne geri gönderilmeleri sürecindeki hukuki olgular da, salt somut inceleme konumuzu ilgilendirdiği bağlamda ele alınacaktır. İlk önce, kısaca olayın gelişimini gözden geçirelim.

29 nisan 1975 tarih ve 1893 sayılı Kanun, yukarıda verilere ilişkin bölümde ayrıntılarıyla açıklanan gerekçelerle, TBMM'de yeniden görüşülmesi için Cumhurbaşkanlığı tarafından geri gönderilmişti; bunun üzerine çalışmalara girişen TBMM 26 nisan 1976 günü 1982 sayılı Kanun'u kabul etti. Sorun, ikinci Kanun'da yanlızca yeniden görüşülmesi istenen hususlarda değil, diğer birtakım maddelerde de değişiklik yapılmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu gerekçeyle Cumhurbaşkanı Kanun'un bir kez daha görüşülmesi için TBMM'ne iade etti. Buna karşılık Millet Meclisi Genel Kurulu, Cumhurbaşkanının bir kanunu iki kez geri göndermesinin mümkün olamayacağını kararlaştırdı; Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulu da bunun mümkün olduğu görüşünü benimsemiş olduğundan karma komisyon kuruldu. Karma Komisyon da kanunun yeniden görüşülmesi gerektiğine karar verdi. Ancak, Millet Meclisi görüşünde israr ederek bir daha görüşülme isteğinin kapsamı dışında kalan hususlarda ve maddelerde TBMM'ce değişiklik yapılsa dahi, Cumhurbaşkanının bir kanunu bir defadan fazla geri gönderemeyeceğini kararlaştırdı. Cumhurbaşkanı da bu karar gereğince yayımlamak zorunda kaldığı Kanun'un iptali için Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açtı[225]. Anayasa Mahkemesi, Kanun'un yeniden görüşülmesi sırasında değişiklik yapılması halinde o kanunun "yine kabulü" değil, yeni bir kanun koyma durumunun ortaya çıkacağı gerekçesiyle anılan kararı ve Kanun'u iptal etti.

Geri gönderme üzerine, parlamentonun, yeniden görüşme sırasında her değişiklik yapışında Cumhurbaşkanı'nın yeni bir gönderme yetkisi kazanması yol ve

224) Karar metni için bkz. *Düstur*, V, 19 (1980), 1655-1675. Aynı karar *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi* 17 (1980), 399-431'de de yayınlanmıştır.

225) Aynı durum 1542 sayılı **Bazı Orman Suçlarının Affına ve Bunlardan Mütevellit İdare Şahsi Haklarının Düşürülmesine Dair Kanun** bakımından da mevcuttu. Bu nedenle, bu Kanun için de Anayasa Mahkeminde dava açılmış; 1979/22 sayılı bu dava da 18 aralık 1979 tarihli ve 1979/45 sayılı bir iptal kararıyla sonuçlandırılmıştır. Karar metni için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, 17 (1980) 349-398. Ayrıca, bu Kanun'un Cumhurbaşkanı tarafından ikinci kez, bir daha görüşülmek üzere geri gönderilmesi üzerine yapılan Meclis görüşmeleri için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V, 12 (1979), 285-299.

yöntemini getiren bir karara katılmak ve bunu 1961 Anayasası'nın benimsediği dengeler sistemiyle bağdaşır bulmak kolay değildir[226]. Ancak bizim konumuz bağlamında asıl önemli olan Anayasa Mahkemesi kararlarının sonuçlarıdır.

Anılan kararıyla kanun boşluğu oluşacağından, Anayasa Mahkemesi, iptal hükmünün kararın *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından başlayarak bir yıl sonra yürürlüğe girmesine karar vermişti. 11 mayıs 1980 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan iptal kararı, 11 mayıs 1981'den itibaren yürürlük kazandı. Ancak ne tanınan süre içinde, ne de sonrasında hiçbir kanuni düzenlemeye gidilmedi; ancak, yukarıda da belirtildiği gibi alanın birtakım Bakanlar Kurulu Kararnameleri ve diğer idari işlemlerle düzenlenmesine gidildi.

Bu noktada ortaya çıkan soru, ortada organik ve teknik anlamda yeni bir kanun olmadığına göre, iptal kararının yürürlük kazanmasını müteakkip, 633 sayılı Kanun'un değiştirilme öncesindeki hükümlerinin yeniden yürürlüğe girip girmeyeceğidir. Genel bir ifadeyle, Anayasa Mahkemesi bir normu iptal eder ve bu iptal hükmünün yürürlüğe gireceği tarihi ayrıca kararlaştırırsa, bu süre içinde yasama organının yeni bir norm koymaması durumunda ne olacaktır? Burada iki görüş ortaya atılabilir: birincisi, eski kanunun kendiliğinden yeniden yürürlük kazanacağı iddia edilebilir; ya da buna olanak bulunmadığından hukuksal bir boşluk durumu ortaya çıkacağı ileri sürülebilir.

Gerek yasama gerek yürütme organının bazı ilgili icraatları, birinci görüşü benimsemiş olduklarını göstermektedir.

Öte yandan, benim de katıldığım ikinci görüş Danıştay kararlarına yansımıştır. İdari dairelerden olan Danıştay Üçüncü Dairesi, 931 sayılı İş Kanunu'nun Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine ortaya çıkan durum hakkındaki bir kararında, Çalışma Bakanlığı'nın 931 sayılı Kanun'un iptali üzerine 3008 sayılı İş Kanunu'nun kendiliğinden yürürlüğe gireceği yönündeki görüşünün aksine, Anayasa'nın 64 üncü maddesi gereğince kanun koymak ve değiştirmek görev ve yetkisinin yanlızca TBMM'ye ait olduğu ve Anayasa Mahkemesi kararlarının geriye yürümediği gerekçeleriyle anılan Kanun'un yeniden yürürlüğe geçmesine imkan bulunmadığına hükmetmiştir[227]. Danıştay Genel Kurulu da E.1971/22, K.1971/36 sayılı ve 24 mayıs 1971 tarihli kararıyla bu kararı onamıştır[228]. Öğretide de,

226) Bu konuda bkz. M.Oytan, "1982 Anayasası'nda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri", *Türk İdare Dergisi*, Eylül 1984, 15. Ayrıca bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz. N.Yaşar, *Türkiye'de Devlet Başkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, özellikle 57-59.

227) Danıştay Üçüncü Daire, E.1970/444, K.1971/10,T.9 ocak 1971. Karar için bkz. *Danıştay Dergisi*, 4 (1972) 69-70.

228) Bu karar için bkz. *Danıştay Dergisi*, 4 (1972) 71-75.

bir kanunun iptalinin, bizim hukuk sistemimizde, onun ortadan kaldırdığı ya da değiştirdiği kanunun ya da bir hükmünün tekrar kendiliğinden yürürlüğe girmesi sonucunu yaratmadığı kabul edilmektedir[229]. Konu, görüldüğü üzere henüz tam anlamıyla tatmin edici bir çözüme ulaşılamamış olmakla birlikte, kanımca, 633 sayılı Kanun'un 1982 sayılı Kanun'la değiştirilmiş hükümlerinin iptal hükmünün yürürlüğe girmesiyle yeniden yürürlük kazanacağı kabul edilemez[230]. Dolayısıyla, halihazır durumuyla Diyanet İşleri Başkanlığı, özellikle örgüt ve görevler bakımından yasal dayanaktan yoksun bir kurum olma niteliğindedir.

d) Anayasa Mahkemesi'nin İptal Kararlarının Sonuçları II

9 nisan 1990 tarihinde Bakanlar Kurulu, 12 mart 1986 tarihli ve 3268 sayılı, 9 nisan 1987 tarihli ve 3347 sayılı, 12 ekim 1988 tarihli ve 3479 sayılı, 1 haziran 1989 tarihli ve 3569 sayılı kanunların verdiği yetkiye dayanarak **633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 416 sayılı Kanun Hükmünde Kararname**[231]'yi çıkarmıştır. Anılan kanunlardan ilki, "Memurlar ve Diğer Kamu Görevlileri Hakkında Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Yetki Kanunu", diğerleri ise bu yetki kanununun süresini uzatan düzenlemelerdir. Bu noktada ortaya çıkan ilk soru, yürütmenin kanun hükmünde kararnamelerle düzenlemeler getirebilmesinin sınırlarından kaynaklanmaktadır.

Anayasa Mahkemesi, 1985/7 sayılı kararında, Yürütmeye yetki veren ayrık hallerin esaslarını belirlemiştir. Mahkeme'ye göre, kriz kararnameleri, mali yükümlülükler ve dış ticaretin düzenlenmesi alanları özerk düzenleme alanlarıdır. Mahkeme'nin 1989/7 sayılı kararına göre de, "TBMM tarafından Bakanlar Kuruluna Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisinin ancak önemli, zorunlu ve ivedi durumlarda verilmesi, yasama yetkisinin devri anlamına gelecek biçimde güncelleştirilip sık sık bu yola başvurulmaması Anayasakoyucunun amacına daha uygundur". "Mahkemenin bu

229) Bkz. Ü.Azrak, "Anayasa Mahkemesi İptal Kararlarının Geriye Yürümezliği", *Anayasa Yargısı*, Ankara 1984, 164. Farklı görüş için bkz. B.Kuzu, *Türk Anayasa Hukukunda Kanun Hükmünde Kararnameler*, İstanbul 1985, 424.

230) Ancak, son olarak, Bakanlar Kurulu, Devlet Bakanlığı'nın 22 ocak 1992 tarihli ve 00516 sayılı yazısı üzerine 30 ocak 1992 tarihli ve **92/2674 sayılı Kararname** ile, onu Başkanlık örgütünden dördü İlahiyat Fakültelerinden olmak üzere 14 kişiyi Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliklerine atamış bulunmaktadır (anılan işlemin metni için bkz. *Resmi Gazete*, 15 şubat 1992 - 21143). Bu iradesiyle yürütme organı, Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu iptal kararı ve tanınan sürede yeni yasal düzenleme yapılmamış olması karşısında eski haliyle Kanun'un yeniden yürürlük kazanacağı kanısında olduğunu ortaya koymaktadır.

231) Anılan düzenleme 12 nisan 1990 tarihli ve 20490 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

kararına göre, politikanın hukuku yapılmasında normlar şebekesinde prensip olarak, kullanılması gereken normatif devre, kanun devresidir ve kanun hükmünde kararname devresinin, ısınacak ölçüde, sık kullanılması da Anayasal "amaç"a uygun değildir"[232]. Olayımızdaki düzenlemenin, yukarıda anılan her iki kararındaki koşullara da uymaması Anayasa Mahkemesi'nin önüne geçmeye çalıştığı türden, hukuk tekniğiyle bağdaşamayacak icraatın bir parçası olduğunu göstermektedir.

Anılan Kanun Hükmünde Kararname, Bakanlar Kurulu'nca 9 nisan 1990 tarihinde kararlaştırılmış; 12 nisan 1990 tarihinde de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu arada gözönüne alınması gereken 1988/64 esas, 1990/2 karar sayılı ve 1 şubat 1990 tarihli Anayasa Mahkemesi kararıdır[233]. Olayımızdaki Kanun Hükmünde Karaname'nin de dayanaklarını oluşturan yetki kanunlarını iptal eden ve *Resmi Gazete*'de yayınlanmasından üç ay sonra yürürlüğe gireceği belirlenmiş bu kararın basına da yansıyarak duyulmasına karşın anılan düzenlemeye gidilmesi herşeyden önce iyiniyete sığmayan, hukuki düzenin dolanılmasından ibaret bir tutumdur. Ancak bunun ötesinde önemli olan, Anayasa Mahkemesi kararının yürürlük kazanmasından sonra, bu Kanunlara dayanılarak yapılmış düzenleyici işlemlerin, bu arada da ilgili olduğumuz 416 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin akıbetinin ne olacağıdır.

Basında çıkan bir değerlendirmesinde Prof. Dr. Bakır Çağlar, bu konuda iki tez ileri sürülebileceğini, ya iptal edilen yetki kanunlarına dayanılarak çıkarılmış Kanun Hükmünde Kararnamelerin de yürürlükten kalkacağını ya da itiraz yoluyla açılacak davalarda işin esasına girilmeden iptal edileceklerini belirtmektedir[234]. Kanımca bir düzenleyici işlemin kendiliğinden kalkmış sayılması hukuk sisteminin güvenceleriyle ve hukuk tekniğiyle bağdaşamayacağından, asıl olan Yürütme'nin iptal edilmiş kanuna dayanan düzenlemelerini geri almasıdır; aksi halde gerekli olan yine de bir yargı kararıdır.

e) Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün Vardığı Yapı Üzerine Notlar

1924'te amaçlanan Diyanet İşleri Başkanlığı örgütüyle 1990'da varılan yapı arasındaki farklılığın boyutlarını yukarıdaki açıklamalar ve ekte sunulan şemalar açıkça ortaya sermekte; Başkanlığın günümüzde ulaşılan örgüt yapısı Devlet İdaresi içinde yeralan herhangi bir kurumun değil, bir bakanlığınkini yansıtmaktadır.

232) B.Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında «Demokrasi»", *Anayasa Yargısı*, VII Ankara 1990, 51-127.

233) Anılan karar 21 nisan 1990 tarihli ve 20499 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

234) Işık Kansu-Turan Yılmaz, "Kararname yerine yasa", *Cumhuriyet*, 2 mart 1990, 10.

Kanunla düzenlenmesi gereken alanlarda sürekli Yürütme işlemlerine gidilmesi hukukiliğin ötesinde, yetki gasbı boyutlarına varan bir siyasi tavırdır. Gerekli düzenlemelerin kanunla düzenlenmesi yolundan adeta kaçınılması, Anayasa Yargısının denetiminden uzak bir alanın yaratılmaya çalışıldığı intibaını uyandırıcı niteliktedir.

B. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görevleri : Hukuki Düzenlemeler

1924 tarihli ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin ilgasına dair kanun**, Diyanet İşleri Reisliği'nin, "dini mübini İslâmın (teşri ve infazı TBMM'ye ait olan muamelâtı nasa dair olan ahkâm dışında) itikadat ve ibadata dair bütün ahkam ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için" kurulduğunu belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu Kanun'a göre görevleri, İslam dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek ve camilerle diğer İslam mabetlerini idare etmektir.

1827 sayılı **Evkaf Umum Müdürlüğünün 1931 mali senesi bütçe kanunu**'yla getirilen bir düzenlemeyle Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki cami ve mesçitlerin idaresi ve bunların hademesi Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Böylelikle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanı daraltılarak; salt 429 sayılı Kanun'da belirtilen "İslam dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek"le sınırlı kılındı.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk özel kanunu olan 2800 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilat ve vazifeleri hakkında kanun**'da görevleri düzenleyen bir hüküm yeralmamaktaydı; bunların bir "nizamname" ile belirleneceği belirtilmişti. Bu Kanun gereğince çıkarılan 11 teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının vazifelerini gösterir nizamname**'de Diyanet İşleri Reisliği'nin, "İslâm dininin itikadat ve ibadata dair bütün ahkam ve mesalihinin tedviri vazifesiyle mükellef ve müftilerin mercii olmak üzere tesis edilmiş" bulunduğu belirtilmekteydi. Böylelikle, cami ve diğer İslam mabetlerini idare etmek dışında, 429 sayılı Kanun'la belirlenmiş hüküm tekrarlanmıştı.

Ne 1939 tarihli ve 3665 sayılı Kanun'la, ne de 1950 tarihli ve 5634 sayılı Kanun'la getirilen hükümlerde görevlere ilişkin herhangi bir değişiklik yeralmadı. 1960'ların ilk yarısındaki, Diyanet İşleri Başkanlığı için yeni kanun yapma faaliyetleri sırasında hazırlanan ancak kanunlaşmayan 1963 tasarısında bu idare birimin görevleri, "İslâm dininin inançları ve ibadetleri ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirtildi. İstanbul vaizleri, Kanun tasarısı hakkında yayınladıkları bildiride görüş ve eleştirilerini,

> "Birinci maddede Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş gayesi, İslâm dininin yalnız inanç ve ibadetleriyle ilgili işleri yürütmek hususuna hasredilmiş; islâm dininin yüksek ahlâki cephesi ve din bölünmez bir bütün olduğuna göre umumi tarifi nazarı itibara alınmamıştır.

İslâm dinini sırf inanç ve ibadetten ibaret sayarak islam dininin şümûl ve esaslarını tahdit etmek, hakikatte dine serbesti tanımamak demek olur ki, bu da anayasanın 153 üncü maddesindeki lâiklik prensibine aykırıdır. Nitekim yürürlükte bulunan medeni kanunun kaynağı İsviçre'deki Hristiyan VAUT Kanton'unun (Dine ait kanunlarının) bir ve ikinci maddeleri aynen şöyledir: «VAUT Kanton milli kilisesi, hristiyanlık dinini öğretir. VAUT Kanton kilisesi, üyelerini hristiyanlığa hazırlamağı gaye edinmektedir. O bu gayeye manevi vasıtalarla din hürriyeti alanı içerisinde kalarak mukaddes kitabın (incilin) ihtiva ettiği Allah kelâmından başka bir öğrenme vasıtası bulunmadığını kabul ederek varır.»

Artık aradaki mukayeseyi yüksek takdirlerine arzetmekle iktifa ediyoruz.

Teklif edilen tasarının hiç bir maddesinde ve hususiyle bu birinci maddede Kur'anı Kerime ve Sünneti Peygamberiye'ye yer verilmemesi esasta samimiyetsizliğin ve işi bir temele dayamamanın açık bir ifadesidir. İslam dinini öğretmek ve müslümanları islâm yaşayışına hazırlamak gibi en mühim esaslar, kuruluş gayesine ithal edilmemiştir. Yanlız zahiren Diyanet işlerine bugünün ihtiyaçlarına göre gerekli önemi veriyoruz iddiasıyle, gerek din hürriyeti gerekse dinin layik olduğu kudsi ehemmiyeti, hakiki değer ve mevkiini bahşetmiyerek sırf aldatıcı bir üslup üzre tasarının kaleme alınışı karşısında her müslümanın tüyleri ürpermektedir."

şeklinde ifade ettiler[235]. Anayasa hükümleri çerçevesinde kanunun düzenleme alanının sınırlarını yorumlama bakımından hataya düşen bu bir grup kamu görevlisinin dışında kalan, ancak aynı çizgide olan diğer görüşlerde de benzer eleştiriler ifade edildi. Bireysel olarak yayınlanmış bir incelemede, "dinimizde gaye ahlak olduğu gibi «itikad» kelimesi de «inanç» kelimesinden daha ziyade alışılmış ve herkes tarafından bilinen ve kullanılan bir kelime bulunduğundan" gerekçesiyle tasarının ilgili hükmünün ilk cümlesinin "İslâm dininin itikad, ibadet ve ahlâka ait esasları ile ilgili işleri yürütmek" şeklinde değiştirilmesi önerisi getirilmiştir[236]. Öte yandan, bu konuya farklı bir bakışa sahip olan Prof.Savcı 1963 tasarısının başkanlığa kendine bağlı 11 daire ve taşra organları yoluyla yerine getireceği- geniş bir görev ve yetki alanı tanıdığı; bu suretle de Mustafa Kemal'in, dini yalnızca «itikat ve ibadet»ler alanına kapayan görüşünden ayrıldığı görüşündedir. Prof.Savcı'ya göre, "bu tasarı, Başkanlığa devletin öteki lâik organlarının lâik çerçeve içinde yerine getirmesi gereken kültürel, sosyal, eğitimsel, düşünsel, ahlâksal görevleri vermiştir"[237]

235) *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, 2.

236) V.Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mutalâa*, 4 ve 9.

237) B.Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri", 95.

633 sayılı Kanun'a yönelik olarak, çeşitli milletvekilleri ve hükümetin kanun teklifleri de gözönüne alınarak hazırlanan Tasarı'da, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri, "İslâm Dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirtilmiştir. Kanun Tasarısı'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında, Geçici Komisyon'un değiştirmiş olduğu bu hüküm yerine, "İslâm Dininin itikat ve ibadetleri ile ilgili işleri Anayasa düzeni içinde yürütmek ve yönetmek"[238] şeklindeki Hükümet Teklifi'nin benimsenmesi konusunda önergeler verildi. Adana milletvekili ve Geçici Komisyon sözcüsü Hasan Aksay bu önergelere katılmamalarının gerekçelerini,

> "Bu önerge(ler)e ... iştirak etmiyoruz. Birincisi, islâm dininin itikat ve ibadetleri. Hükümet tasarısında sadece itikat ve ibadetleri denmekte. Halbuki islâm dini itikat, ibadet ve ahlak olmak üzere üç ana temel üzerine oturmaktadır. Ahlâk gibi çok mühim bir temel, islâm dininin üç ana unsurundan birisi dışarıda bırakıldığı için buna iştirak etmiyoruz. Zira bir Devlet olarak, Hükümet olarak lâik bir ahlâkın içerisindeyiz. Halbuki dini ahlâk, lâik ahlâkın dışında, ondan daha ayrı kayıtları ortaya koyan bir ahlâktır. Lâik ahlâkta içki içmek başkadır, dini ahlâkta içki içmek başkadır. Eğer burada ahlâk kelimesini koymıyacak olursak, o taktirde bir din adamının içki içmesini veyahut da yani, dini ahlâkın dışında lâik ahlâka göre davranması Diyanet Teşkilâtı bakımından bir suç olmıyacaktır. Halbuki teşkilâtın hususiyeti bakımından buraya ahlâk kelimesinin konmasında zaruret vardır.
>
> İkincisi, Anayasa düzeni içerisinde olmasını biz tabii olarak karşılıyoruz ve bunu bir haşiv olarak telâkki ediyoruz.
>
> Sonra bizim getirdiğimiz teklifte, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere, kısmı Hükümet tasarısında yoktur. Bu kısım da görevler arasında sayılması lüzumlu olan bir hususdur. Bu bakımdan iştirak etmiyoruz"

şeklinde ifade ettmişir[239]. Niğde milletvekili Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göre de, Anayasa'da "din ve vicdan hürriyeti kabul edildiğine, ... Diyanet İşleri Başkanlığı genel idare içinde mütalaa edildiğine göre bu müessesenin Anayasa müessesesi olarak bir faaliyeti vardır demektir. Dini faaliyet demek, hususiyle ahlâk demektir. Dinin bütün

238) Komisyon tarafından değiştirilmeden önceki içeriğiyle bu hüküm kamuoyunda da eleştirilere maruz kalmış; "İslâm dininin ahlâki esasları hakkında toplumu aydınlatmak vazifesine yerverilmediğinden ötürü «lâiklik din ve vicdan hürriyeti anlayışını» aksettirmekten uzak olduğu" belirtilmiştir. Bkz. K.Nomer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun Tasarısına Dair Düşünceler*, 2. Yazarın bu konuda getirmiş olduğu öneri, daha sonradan kanunlaşan metni yansıtmaktadır.

239) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 381-382.

kuralları ahlâk esaslarına dayanır. Bu bakımdan Anayasaya aykırı değildir"[240]. Çanakkale milletvekili Şefik İnan'ın, "Geçen oturumda komisyon sözcüsü bu kürsüden komisyon metnini müdafaa sadedinde, ahlâk esasları kaydının sarahaten burada zikredilmesinin sebebi olarak şunu söyledi : Bir dini ahlâk vardır, bir de lâik ahlak vardır dedi. Daha başlangıcındayız bu işin. Görüyor musunuz nereye götürecek bizi?"[241] şeklinde ifade bulan görüşleri yönündeki birtakım itirazlara karşın, Komisyon metni aynen kabul edildi.

633 sayılı Kanun'un, incelemekte olduğumuz görevle ilgili hükmü, sonradan Anayasa Mahkemesi'nin iptal ettiği 1982 sayılı Kanun'da da herhangi bir değişikliğe uğratılmamıştır. Böylelikle günümüz mevzuatında da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri, "İslâm Dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek"tir. Bu çerçeve içinde ve örgüt birimleri bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerini, sentetik bir sistematikle, ibadetle ilgili hizmetler; dini konularda toplumu aydınlatma; din eğitimi; hac işleri; örgütün kendine yönelik faaliyetleri olmak üzere beş alanda irdeleyebiliriz.

a) İbadetle İlgili Hizmetler

İbadetle ilgili hizmetler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşundan itibaren başlıca görev alanı olmuş; ancak bu kapsamda yeralan ve Müessesat-ı Diniye Müdireyeti ya da daha sonraki adıyla Dini Müesseseler Müdürlüğü tarafından yürütülen "cami ve mescitlerin idaresi" görevi 1931-1950 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Bu dönem içinde Başkanlığın ibadetle ilgili görevleri "mushafların incelenmesi"nden ibarettir. 1927'de Tedkik-i Mesahif Heyeti Reisliği olarak kurulan ve 1929'tan itibaren Mushaflar Tedkik Hey'eti Reisliği adını alan birimin 1937 tarihli Nizamname'nin 6 ncı maddesi gereğince görevi, "bütün matbaalarda tab'edilecek musafların her türlü sehiv ve hatadan salim olmasını temin için her noktadan icab eden tashihlerini yap(mak) ve basıldıktan sonra sehiv ve hatadan salim olduğunu resmi mühürle tasdik (etmektir)".Heyetin dar anlamıyla hizmetten öte, bir kolluk görevini de yerine getirmekle yükümlü olduğu, aynı maddenin ikinci fıkrasında ifade edilen, "tashihlerden geçmeksizin basturılacak musaflarla cüzleri için Diyanet İşleri Reisliğine malumat verir" hükmüyle daha da belirginlik kazanmaktadır.

Cami ve mescitlerin yönetiminin 5634 sayılı Kanun'la yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmesiyle bu görevi, aynı Kanun'la kurulmuş olan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü yürütmeye başladı ve varlığıyla işlevini 633 sayılı Kanun'un kabul edildiği 1965 yılına dek sürdürdü.

240) *Ibid.*, 580.
241) *Ibid.*, 582.

Sentetik bir sistematikle "ibadete ilişkin hizmetler" arasında irdelemekte olduğum "ibadet yerlerinin yönetilmesi" ve "mushafların doğru basılmasının sağlanması" görevleri 633 sayılı Kanun'da da düzenlenmiştir. Başkanlığa bağlı birimler arasında Kanun'la getirilen işbölüşümü gereği bunlardan ilkinin yürütülmesiyle Donatım Müdürlüğü; diğeriyle ise Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yeralan Derleme ve Yayım Müdürlüğü yükümlüdür.

Kanun Tasarısı'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında pek bir tartışmaya yol açmayan Donatım Müdürlüğü, cami, mescit ve müftülüklerle din hizmetinde kullanılan bilumum yerlerin ve buralardaki eşya ve demirbaşların bakımı ve korunması ile ilgili her türlü işleri düzenlemek (madde 14/a); hizmetle ilgili dilek ve şikayetleri karşılamak, özel ve tüzel kişilerce yaptırılması istenecek cami ve mescitlerin yer ve şekilleri hakkında istişari bilgiler vermek ve yardımda bulunmak (madde 14/c); mazbut ve mülhak vakıflarda bulunan cami ve mescitlerdeki teberrükat eşyasının tesbiti, numaralanması, değerlendirilmesi, korunması, yerlerinin değiştirilmesi, satışı ve satıştan elde edilecek paraların benzeri hizmetlere tahsisi, cetvellerin yapılması, muhasebesi, denetlenmesi ve sair hususları Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce hazırlanacak bir yönetmeliğe göre düzenlemek (madde 14/f) ile görevlidir. Donatım Müdürlüğü'ne ilişkin düzenleme bağlamında 1893 ve 1982 sayılı Kanunlarla herhangi bir değişiklik getirilmemiştir.

633 sayılı Kanun'un 8/c maddesi gereği, Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yeralan Derleme ve Yayım Müdürlüğü'nün alanına katılan ve İstanbul'daki Uzmanlar Kurulu aracılığıyla yerine getirileceği hükme bağlanan "mushafların doğru basılmasını sağlamak" görevine ilişkin düzenleme[242], 1982 sayılı Kanun'la değiştirilmiş hükümler arasında yeralır. Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'nin, anılan Kanun'la Dini Hizmetler ve Olgunlaştırma olmak üzere iki ayrı daire haline getirilmesi sonucu bu görev, Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde kurulmuş olan Mushafları İnceleme Kurulu'na verilmiştir. Kanun'un 8/D maddesi gereği bir Başkan ile 8 üyeden teşekkül eden bu Kurul Türkiye'de bastırılacak Mushaf ve cüzlerinin, mealli mushafların, her ne suretle olursa olsun Mushaf metinlerinin doğru olarak basılmasını sağlamak ve kontrol etmek; yurt dışından ithal olunacak veya yurt dışında bastırılacak Mushaf ve cüzlerinin yurda sokulup sokulamayacağına karar vermek; Başkanlıkça verilecek diğer işleri yapmakla görevlidir.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmesi ve iptal hükmünün anılan kararın Resmi Gazete'de yayınlandığı tarihten bir yıl sonrası olan 11 mayıs 1981'de yürürlüğe girmesiyle Başkanlığın "mushafların doğru basıl-

242) 633 sayılı Kanun çerçevesinde çıkartılan " Diyanet İşleri Başkanlığı Mushaflar İnceleme Kurulu Yönetmeliği " 24 ağustos 1967 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

masını sağlamak" görevi de "düzenlemesiz" kaldı. Görevlere ilişkin olarak kanunla düzenlenmiş olan hükümler ancak ve ancak yine bir kanunla düzenlenebileceğinden, Mahkeme tarafından tanınan bir yıl içinde yeni bir kanunla herhangi bir düzenleme getirilmediğinden ve ilgili iddiaların aksine değişikliğe uğramış Kanun'un özgün metninin yeniden devreye girmesi bu bölümün ilk alt başlığında belirtilen gerekçelerle olanaksız olduğundan, gerek örgüt birimlerini belirleyen 2 nci maddede gerek görevleri düzenleyen çeşitli maddelerde yapılmış değişiklikler sonucu günümüz mevzuatında Başkanlığın "mushafların doğru basılmasını sağlamak" görevi de yok hükmündedir.

Bu arada, henüz 1982 sayılı Kanun'a yönelik yasama süreci sürerken Yürütme organının, anılan Kanun'la getirilmek istenen hükümleri öngörerek bir Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle düzenleme getirmesi, hiçbir hukuk tekniğiyle bağdaştırılamayacak bir olgu yaratmıştır. Bu bağlamda örgüt yapısının idari düzenleyici işlemlerle kurulması kabul edilse dahi, görevlere ilişkin bir yasama işlemi olmaksızın birtakım birimlerin ihdas edilmesinin hukuki olanaksızlığı ortadadır. Bu koşullar altında, yukarıda belirtilen 24 şubat 1978 tarihli ve 7/14646 sayılı Bakanlar Kurulu Karanamesi'yle yapılandırılmış Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı da, aynı durumdaki diğer birimler gibi hukuksal dayanaktan yoksun, fiili bir birimden ibarettir. Bu hukuka aykırı yapılanma, daha sonraki düzenlemelerle de sürdürülmüştür.

İncelemekte olduğumuz konuda en son getirilen düzenlemeler gereği Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı, Başkanlık merkez örgütündeki iki danışma ve karar organından biri olarak mevzuattaki varlığını korumaktadır. Anılan düzenlemelerin dayanağını 3046 sayılı Kanun oluşturmakla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın günümüz mevzuatındaki yapısı da hukuka aykırılığını sürdürmektedir. Örgütlenmenin bir Kanun'a dayanması somut olayımız bakımından yeterli değildir; zira, örgütün görevlerinin belirlendiği Kanun'un bazı maddeleri Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmiş ve halen de bu konuda bir yasama işlemi gerçekleştirilmemiş olduğundan, bu maddelerde düzenlenmiş hükümler de hala yok hükmündedir. Görevlere ilişkin düzenlemenin bir Yürütme işlemiyle yapılmış olması hukuka aykırı durumu hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Gerek 11 mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren **Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği**, gerek daha sonraki tarihli **Yönerge** adı taşımakla birlikte yönetmelik hükmünde olan adsız düzenleyici işlemler "konu bakımından yetkisiz" bir organ tarafından "yetki gasbı"nda bulunularak yürütülmek üzere çıkarılmış idari işlemlerden ibarettir. Bunlardan **Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği** aleyhine, 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 7 nci maddesi dördüncü bendi gereğince bir uygulama işlemi dolayısıyla, her zaman için idari yargıda iptal davası açılabilir. Aslında birer yönetmelik olan Yönergeler ise, "kamuyu ilgilendiren" düzenleyici işlemlerin yayımlanması zorunluluğu hilafına davranılmış olduğundan yok hükmündedir.

Hukuka aykırılığın bir başka boyutu da, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sürdürmekte olduğu birtakım faaliyetlerde görülmektedir. Bu durumun bir örneği de, "ibadetle ilgili hizmetler" kategorisinde değerlendirilebilir. 1982 sayılı Kanun'la Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen görevler arasında, "namaz vakitlerinin ve dini günlerin doğru olarak hesaplanmasını sağlamak" da yeralmaktadır Bu görev günümüzde, Dini Hizmetler Dairesi Başkanlığı bünyesindeki Vakit Hesaplama Şubesi Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir. Mevzuaata mevcut tek yasama işlemi olan 633 sayılı Kanun'un hiç bir maddesiyle özel olarak hükme bağlanmamış olan bu görevin, doğası gereği, inceleme konusu İdare'nin görev alanınına girdiği ileri sürülebilse dahi bu durum 1982 sayılı Kanun'la getirilen değişiklikler üzerine, hukuken sakat olarak inşa edilen alanın varlığını gösteren örneklerden.yanlızca biridir.

b) Dini Konularda Toplumu Aydınlatma

1924 tarihli ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin ilgasına dair kanun**'da, Diyanet İşleri Reisliği'nin, "dini mübini İslâmın (teşri ve infazı TBMM'ye ait olan muamelâtı nasa dair olan ahkâm dışında) itikadat ve ibadata dair bütün ahkam ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için" kurulduğu belirtildiğinden, İslam dininin inanç ve ibadete ilişkin işlerini yürütmek kapsamında, kanunun amacına yönelik bir yorumla, dini konularda toplumu aydınlatma işlevinin de görevleri arasında yeraldığı söylenebilir.

Dini konularda toplumu aydınlatma görevi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk özel kanunu olan 2800 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilat ve vazifeleri hakkında kanun** gereğince çıkarılan 11 teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının vazifelerini gösterir nizamname**'den beri, bir yandan somut olarak kendisine yöneltilen soruları yanıtlama, öte yandan da yayın faaliyetinde bulunma şeklinde yerine getirilmektedir. Anılan düzenlemenin 2 nci maddesinin (A) bendi gereğince, "ibadat ve itikadata ve Medeni Kanunun neşrinden evvelki zamana aid vasiyet ve miras gibi hususlara müteallik sorulacak sualleri tedkik ederek cevaplarını hazırlamak" Müşavere Heyeti'nin görevleri arasındadır. Diyanet İşleri Reisliği'nin taşra örgütü olarak her il ve ilçe merkezinde bulunan müftüler de, Nizamname'nin 8 nci maddesinin (A) bendi gereğince, "itikadat ve ibadata müteallik sorulacak mes'elelerin şer'i icablarını bildirmek" ve (E) bendi gereğince, "itikatlara ve ibadetlere ve Medeni Kanunun neşrinden evvelki zamana aid vasiyet ve miras gibi hususlara dair sorulacak suallere lâzım gelen cevabları ya re'sen veya Diyanet İşleri Riyasetinden alacakları cevapları vermek"le görevlidir. Öte yandan yayın faaliyetine ilişkin yetkiler Müşavere Heyeti'nde toplanmıştır; düzenlemenin 2 nci maddesinin (B) bendi gereğince, "İslâm dininin itikadat ve ibadata müteallik hususlar için reislik tarafından lüzum gösterilecek kitapları yazar ve reislik tarafından havale edilecek eserleri tedkik eder". Müşavere Heyeti'nin bir karar organı olup, asli işlevi diğer görev alanlarında olduğu gibi gerek dine ilişkin soruları yanıtlama gerek

yayın faaliyetinde bulunmaya yönelik olarak Başkanlığın siyasasını saptamamasına karşılık bu görevler Başkanlığın diğer ilgili organlarınca yürütülmüştür.

5634 sayılı Kanun'un yürülüğe girdiği 1950 yılına kadar yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmekteyken, bu düzenlemeyle bir "Yayın Müdürlüğü" kuruldu (madde 1). Bu alana ilişkin olarak bir de 2 temmuz 1951 yılında kabul edilen ve 9 temmuz 1951 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 5806 sayılı **Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun**[243]'la Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine "dini yayınlar döner sermayesi" konuldu. Ancak, anılan Kanun'da döner sermayenin ayrı örgüt ve kadroları saptanmamış, "kendilerine ek görev olarak döner sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler" (madde 4) tarafından yürütülmesi öngörülmüş; uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu'nca yürürlüğe konacak bir idari genel düzenleyici işleme bırakılmıştı (madde 5). Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kararlaştırılarak 22 aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlandı[244].

633 sayılı Kanun'un, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş nedenlerinin düzenlendiği 1 inci maddesinde din konusunda toplumu aydınlatma görevi de yer alır. Bu Kanun'un Meclis'teki görüşmelerinde Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un ortaya koyduğu açıklamalar[245], kanunkoyucunun bu görevi ifade etmesi gerektiği anlamdan daha geniş bir yoruma tabi kıldıklarını belirtir niteliktedir. Oysa Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumu aydınlatma görevi lafzının içerdiği gibi, yalnızca dini konular çerçevesinde kalmalıdır. Bu bağlamda tek sağlıklı yoruma, Anayasa ilkeleri ve Kanun'un özgülendiği somut amacın da göz önünde bulundurulmasıyla varılabilir.

243) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 32 (1951), 1808-1809; *R.G.* 9 temmuz 1951-7853.

244) **Dini Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliğini yürürlüğe koyan Bakanlar Kurulu kararı**, *Düstur*, III, 33 (1952), 127

245) 1 inci maddeye ilişkin olarak, Geçici Komisyon'un değiştirmiş olduğu metin yerine, Hükümet teklifinde yeralan hükmün kabulü konusunda verilen önergeler üzerine çıkan tartışmalarda Altınsoy,"...umumi mana itibariyle her iki maddenin birbirinden farkı yoktur. Ancak, komisyon değiştirgesi daha teferruatlı vazifeler tahmil etmektedir Diyanet İşleri Başkanlığı'na. Bunun başında toplumu aydınlatmak gelmektedir. Bunun üzerinde bir nebze durmak isterim. Halen fiiliyatta durum odur ki, halkevleri, Kızılay dernekleri ve buna mümasil sosyal dernekler din görevlilerinden toplumu aydınlatmak babında istifade etmektedirler. Müftüleri vaizleri sosyal meselelerde halkın daha çok yardımcısı olmasını temin etmek için hususi surette rica etmekte ve kendilerine vazife vermektedir, vergilerinin dışında. Keza toplumun kalkınmasında tabii olarak emirlerinde çalıştıkları valiler ve kaymakamlar tarafından din görevlileri toplumun kalkınması vazifesinde kullanılmaktadır. Bu maddeye bu hususu koymakla halen ve fiilen cari olan usulü kanunlaştırmaktan ibaret bir hizmet yapılmış olacaktır. Bu bakımdan isabetli telakki etmekteyiz." ifadesini kullanmıştır. Bu açıklamalar için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39, (1965), 580.

633 sayılı Kanun'da din konusunda toplumu aydınlatma görevinin, Din İşleri Yüksek Kurulu ile müftülüklere ve Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlı her iki Müdürlüğe verildiği görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en yüksek karar ve danışma organı olduğu belirtilen Din İşleri Yüksek Kurulu, hem din ile ilgili soruların cevaplarını hazırlamak (m.5/c), din hususunda toplumu ve yurt dışındaki yurttaşlarımızı aydınlatmak amacı ile ilgili çalışmaların programlarını tespit etmek (m.5/h); hem de dini eserler telif ve tercüme etmek, Başkanlıkça yayınlanması istenen telif ve tercüme eserlerin yayımına karar vermek, tetkiki istenen eserler hakkında mütalaa bildirmek (m.5/b), yurt içindeki ve yurt dışındaki din ile ilgili yayınları izlemek, gereğine karar vermek ve karşı yayımlarla bilimsel mücadele esaslarını hazırlamak (m.5/e) ile görevlidir. Bu karar alma organı karşısında bir yürütme organı olan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün konumuz bağlamındaki görevi de, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, bu gayeyle teknik araç ve imkanlardan faydalanmaktır (m.7/b). Aynı şekilde Derleme ve Yayım Müdürlüğü de, Başkanlığın her çeşit yayın işlerini yürütmekle yükümlüdür (m8/a).

633 sayılı Kanun'da Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünün düzenlenmiş olduğu 2 inci maddeyi 1982 sayılı Kanun değiştirmesi, ancak bu Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinden sonraki evrede hukuk alemine getirilen Yürütme ve İdare işlemleri sonucunda varılan bugünkü mevzuatta din konularında toplumu aydınlatma görevinin bir taraftan Din İşleri Yüksek Kurulu ve müftülükler[246], öte yandan Din Hizmetleri Dairesi'ne bağlı İrşat Hizmetleri Şubesi ve Dini Yayınlar Dairesi tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bu konuyla ilgili mevzuattaki en son genel düzenleyici işlemler, her ikisi de 1990 yılı içinde yürürlüğe girmiş olan **Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Döner Sermaye İşletmesi Yönetmeliği**[247] ve **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeli-**

246) Diyanet İşleri Başkanı Dr. Tayyar Altıkulaç imza, 5 aralık 1985 tarih, k/122-04/2140 sayı ve **44 nolu Genelge**'de (bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgeleri*, Ankara 1986, 16-17) de, bu genelgeyi yürürlükten kaldıran Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mustafa Said Yazıcıoğlu imza, 27 temmuz 1989 tarih, 10/166/971 sayı ve **69 nolu Genelge**'de (bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, Ankara 1989, G-69/1 ve 2) de "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un 16. maddesi gereğince, müftülükler bulundukları bölgelerde (il ve ilçelerde) Diyanet İşleri Başkanlığını temsil ederler. Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilatı Görev ve Çalışma Yönergesi'nin 8/5 maddesi uyarınca, yurttaşlarımızın din ile ilgili yazılı ve sözlü sorularını cevaplandırmak, müftülerin görevlerindendir. (...) İlçe müftülüklerince çözülemeyen meseleler, önce il müftülüklerinden sorulacak; il müftülüklerince de cevaplandırılamayan sorular, Başkanlığa gönderilecektir" ifadesi yeralmıştır.

247) *R.G.* 7 ağustos 1990-20598, 2-10. Bu yönetmeliğin yayınlanmasıyla, 1 eylül 1966 tarih ve 12389 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmış olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Döner Sermaye İşletmesi Yönetmeliği", değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (m.44).

gi"[248]dir. Bunlardan ilkinin, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Döner Sermaye İşletme Müdürlüğünce yürütülen dini yayın işleriyle ilgili her türlü idari ve mali esasları düzenlemek; diğerinin de, din konusunda toplumu aydınlatmak, dini tefekkürü geliştirmek, dini ve milli birlik ve beraberliği temin etmek üzere Başkanlıkça yapılacak yazılı, sesli ve görüntülü yayınların hazırlanması, incelenmesi, değerlendirilmesi ve basılması ile ilgili esas ve usulleri belirlemek amacıyla çıkarıldığı 1 inci maddelerinde belirtilmektedir.

633 sayılı Kanun'da Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünün düzenlenmiş olduğu 2 inci maddeyi değiştiren 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve yerine bir yasama işlemi yapılmamasıyla, Başkanlığın yapısındaki birimler bakımından tam bir boşluk oluşmuştur. Bu olgu herşeyden önce, Türk hukuk sisteminde Anayasa Mahkemesi kararlarının geçmişe yürürlü olmamasından kaynaklanır. Bugünkü mevzuatımızda bu konuda yeralan düzenlemelerin tümüyle Yürütme ve İdare işlemlerinden oluşması, gittikçe artan yürütmenin güçlendirilmesi eğilimi içinde değerlendirilse dahi, kuvvetler ayrılığı esasına dayalı bir sistemle bağdaştırılamayacak sonuçlar doğurmaktadır. Gerek 1961 gerek 1982 Anayasalarında, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin maddelerde özel kanununa yollama yapılmaktadır. Diğer bir ifadeyle anayasakoyucu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "kanunla" düzenlenmesini emretmektedir. 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinden sonra hukuk aleminde kalan hükümleriyle 633 sayılı Kanun'un bu gerekliliği karşıladığı ileri sürülebilirse de, örgüte ilişkin hiçbir "kanun" hükmünün bulunmaması alanın düzenlenmesini tümüyle Yürütme organına bırakmaktadır. Oysa Yürütme organı, ancak ve ancak Kanun'da yeralan hususlarda ve bu hususlarla çelişmeyecek içerikte işlemler ihdas edebilir. Bunun da ötesinde, kuramsal olarak teknik nitelikte olan İdare'nin bir örgütünün yapılandırılmasının tekbaşına siyasi iktidara bırakılması, çoksesli olması gereken demokratik sistemin kontrol mekanizmalarının işlemesinin engellenmesine fırsat yaratır.

c) Din Eğitimi

Cumhuriyetin ilk yıllarında dine karşı güdülen siyasa etkilerini en çok din eğitimi alanında göstermiş; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun da etkisiyle din öğretimi yapılan kurumlarda hızlı bir azalma olmuştu. İstanbul Darülfünununun yeni İlahiyat Fakültesi Süleymaniye Medresesi'nin yerini almış; ancak, 1933'teki üniversite reformu sırasında eğitim işlevi olmayan İslam Araştırmaları Enstütüsü'ne çevirilmiş; 1924'te İstanbul ve başka 28 yerde açılmış ve 2258 öğrencisi olan

248) *R.G.* 19 ağustos 1990-20610, 4-10. Bu yönetmeliğin yayınlanmasıyla, 13 şubat 1980 tarih ve 16699 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmış olan "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği", değişiklikleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (m.38).

imam hatip okullarının öğrenci sayısı 1932'de 10'a, okulların sayısı da 1927-32'de 2'ye düşmüştü. Ertesi yıl bunlar da kapandı. Bu dönemde din adamı yetiştirmek üzere kalan tek kaynak Kur'an kurslarıdır. Milli Eğitim Bakanlığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak bunları da almak istemişse de Başkan Rıfat (Börekçi) Efendi bunların meslek okulları olarak kendi emrinde kalmasını sağlamış, hatta sayıların da yavaş yavaş arttırmıştır.

Değişmekte olan konjonktüre ve taleplere göre kendini uyarlamaya çalışan CHP Meclis Grubu'nun 1946 yılında din eğitimi meselelerini incelettirmek üzere kurmuş olduğu komisyon çalışmaları sonucunda, "Muassır Milletlerde dahi olduğu gibi ilk okul öğrencilerine ihtiyari olarak din dersi verilmesinin layikliğe münafi olmadığı" görüşüne vardı. Bu komisyon tarafından hazırlanan raporda iki milletvekili, Prof.Dr. Nihat Erim ve Tahsin Banguoğlu, dini eğitim kurumlarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanması hususunda muhalif kalmıştı. Nitekim, Komisyonun dini eğitimin Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmasına ilişkin kararı kabul edilmemiş; bu iş Milli Eğitim Bakanlığı'na bırakılmıştır.

CHP Komisyon Raporu'nda saptanan esaslar Yürütme organı tarafından yürürlüğe kondu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın, 7 şubat 1949 tarihli *Tebliğler Dergisi*'nde yayınlanan 1 şubat 1949 tarihli ve 70/5426 sayılı tamimiyle[249] belirtilen ihtiyari din dersleri rejiminin esasları arasında, bu hususdaki müfredat programının (m.3) ve bu derslerde okutulacak kitapların (m.5) Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanacağı ve Maarif Talim Terbiye dairesince gözden geçirileceği bulunmaktaydı. 1945-1950 devresinde Gelenekçi çevrelerin belirttikleri belli başlı meseleleri aktaran Prof.Dr.Tunaya, dini eğitimi hususunda İslamcı görüşe göre CHP'nin hatalarından birinin, din derslerinin okutulmasını ve din mekteplerinin idaresini Diyanet İşleri Başkanlığı'na vermemesi olduğunu ifade eder[250]. Bu çerçevede *Sebilürreşad* ve *Selâmet*'te yapılan yayınlardan alıntılara dayanılarak varılan kanıya göre,

> "Bu hareket tarzı bu iktidarın hala dini teşekküllere ve din adamlarına inanmadığını gösterir. Bu hizmetin Milli Eğitim Bakanlığına bağlanışı, toplumda bir güvensizlik yaratacaktır. Çünkü, Milli Eğitim Bakanlığı **tevhid-i tedrisat** kanununun kabulünden sonraki davranışları ile toplumun infialini kazanmıştır. Bakanlığın, gerçek din adamı yetiştirebilen tek eğitim müessesesi olan medreseleri kapatışı bunun delili ve sebebidir. Diyanet İşleri Reisliğine din eğitimi konusunda yetki vermemek için ileri sürülen, bu teşekkülün skolastik zihniyette olduğu iddiası ise tamamile yanlıştır. Cumhuriyet Halk Partisi bu davranışı ile Devletin lâyikliğini bir kere daha çiğnemiştir. Din eğitimini Devlete vermekle layik olma-

249) Sayı: 70/54-26 Sıra No: 2414, Tarih: 1 şubat 1949. Bkz. *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, XI, 524 (7 şubat 1949), 153.

250) Bkz. T.Z.Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, 209-210.

dığını bir kere daha göstermiştir.Halk Partisi sırf rey kazanmak amacı ile din eğitimi konusunda taviz vermiş olmaktadır"[251].

İslâmcı çevrelerin eleştirilerine karşın, Cumhuriyet döneminde din eğitimine ilişkin baskın siyasa, en azından 1980'lerin sonlarına kadar, asli görevlinin Milli Eğitim Bakanlığı olup, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yalnızca Kur'an kursları bakımından anılan Bakanlıkla birlikte görevli olduğu yolundadır. Ancak bu konu 633 sayılı Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri sırasında çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Dini eğitim işlerini Milli Eğitim Bakanlığı'na bıraktığı anlaşılan Hükümet Teklifi'nden farklı olarak, Geçici Komisyon metninde, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez kuruluş örgütü içerisinde "Din ve Dini Eğitim ve Öğretim İşleri Dairesi" adlı bir birime yer verilmesine karşı çıkan Burdur milletvekili Fethi Çelikbaş'a göre bu hüküm Tevhidi Tedrisat Kanunu'na ve Anayasa koruması altında olan Devrim Kanunu'na aykırıdır[252]. Bu iddiayı yanıtlayan Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göreyse, 7 nci maddede vazifeleri sayılmış olan uyuşmazlık konusu Daire'nin okul açma yetkisi olmadığından "Tevhidi Tedrisat Kanunu ile uzak yakın alakası yoktur"[253]. Oysa Çanakkale milletvekili Şefik İnan, okul denmemekle birlikte 7 nci maddenin (ç) fıkrasında verilen kurs, seminer, konferans açıp yönetme görevinin Anayasa'nın 19 uncu maddesinin 4 üncü fıkrasına aykırı olduğu görüşündedir[254]. Öte yandan Erzurum milletvekili Cevat Dursunoğlu da, 7 nci maddenin (f) bendinde ifade edilen "Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini ilgili bakanlıkla işbirliği yaparak yürütmek" görevinin "fiilen yürütmek" işlevini içermesi bakımından bir gün doğrudan doğruya Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu ihlal edecek nitelikte olduğundan endişe etmektedir[255]. Bu muhalefet karşısında anılan birimin kuruluşu kanunlaşamamış; AP, CHP, CKMP, MP, YTP Grupları adına verilen ortak imzalı önerge gereği Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi ihdas edilmiştir.

Bu Daire bünyesinde yeralan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün görevlerinden biri de, 633 sayılı Kanun'un 7 nci maddesinin (d) bendindeki ifadesiyle, "Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini ilgili Bakanlıkla işbirliği yaparak yürütmek"tir. Yukarıda aktarılan endişeler, bu hükmün kanunlaşmasına yönelik görüşmelerde de ifade edilmiştir. Kur'an kurslarının bu şekilde bir düzenlemesinde ikili bir eğitim kimliği gören, dolayısıyla Tevhidi Tedrisat Kanunu'na aykırı

251) *Ibid.* Özellikle, kaynağının *Sebilürreşad*'da yayınlanan bazı yazılarıyla Eşref Edip olduğu belirtilen "Din eğitimini Devlete vermekle lâyik olmadığını bir kere daha göstermiştir" görüşü devlet kavramına atfedilmesi gereken anlam bakımından ilginçtir. Bu bakışla Milli Eğitim Bakanlığı'nın "devlet"olmasına karşın, Diyanet İşleri Başkanlığı farklı, "devlet dışı" bir kurumdur.

252) Bkz.*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 590.

253) Bkz. *Ibid.*, 591-593.

254) Bkz. *Ibid.*, 594.

255) Bkz. *Ibid.*, 593.

bulan görüşe[256] karşı, "ilgili Bakanlıkla işbirliği" hükmüyle bu iddianın bertaraf edilmiş olduğu[257] ileri sürülmüştür. Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'un ifadesiyle, "Kur'an kursu ne bir mekteptir, ne bir ihtisas kursudur. Kur'an kursu sadece ve sadece Kur'an tilaveti tedris edilmek üzere ve Kur'anı iyi okumak için açılan bir tâlim yeridir"[258].

Yine Altınsoy'un, "...Diyanet İşleri Başkanlığının uhdesinde bırakılırsa daima 430 sayılı Kanun karşısına çıkacaktır. Bir mektep hüviyatı verilmesine mâni olacaktır. ... Bir kurs mahiyetinde sadece Kur'an telâvetini, sadece Kur'anın hıfzını öğretecek bir mahiyetinde kalmasını, bir okul haline gelmemesini ısrarla istiyoruz."[259] ifadesiyle haklarında hükümetinin siyasasını belirttiği Kur'an kurslarına ilişkin düzenleme 1982 sayılı Kanun'da daha kapsamlı tutuldu ve "mesleki öğretim yapan Kur'an kurslarının açılış, eğitim, öğretim ve denetim işlerini Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yaparak yürütmek" Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde yeralan Eğitim Müdürlüğü'nün görevleri arasında sayıldı.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmesi ve iptal hükmünün anılan kararın *Resmi Gazete*'de yayınlandığı tarihten bir yıl sonrası olan 11 mayıs 1981'de yürürlüğe girmesiyle kanuni bir dayanaktan yoksun kalan bir diğer alan da Kur'an Kursları oldu. Ancak mevzuatta, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Milli Eğitim Bakanlığı'yla işbirliği yapılarak 1971'de çıkarılmış olan **Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği**[260] yeralmaktaydı. Dayandığı üst normun bir yargı kararıyla iptal edilmesiyle hukuki dayanaksız kalmış olmasına rağmen bu düzenleyici işlem 1990'a dek yürürlükte tutuldu. 27 eylül 1974 gün ve 7/8980 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'yla **Diyanet İşleri Başkanlığı ve Müftülükler Tarafından Açılacak Kurs ve Seminerlerde Ücretle Okutulacak Ders Saatlerinin Sayısı ve Ders Görevi Alacakların Niteliklerine İlişkin Esaslar**[261] belirlendi. 27 temmuz 1989 tarih ve **78 nolu Genelge**[262]'de de "633 Sayılı Kanun ve Kur'an Kursları hükümleri uyarınca faaliyetlerini sürdüren Kur'an kurslarının açılış, eğitim, öğretim ve yönetim işleri(nin), adı geçen yönetmelik ve

256) Edirne milletvekili Fahir Giritlioğlu [*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 40 (1965), 81].
257) İstanbul milletvekili Fahrettin Kerim Gökay (*Ibid.*, 81); Adana milletvekili Mehmet Geçicioğlu (*op.cit.*); Edirne milletvekili Nazmi Özoğul (*Ibid.*, 82); Sakarya milletvekili Yusuf Ulusoy (*op.cit.*).
258) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 40 (1965), 105.
259) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 40 (1965), 353.
260) *Resmi Gazete*, 17 ekim 1971-13989,3-5. **Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin 8 inci, 13 üncü ve 25 inci maddelerinin değiştirilmesine dair Yönetmelik** için de bkz. *Resmi Gazete*, 27 nisan 1977-15921.
261) Bu esaslar, 24 kasım 1974 tarih ve 15072 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Daha sonra 22 aralık 1978 tarih ve 7/17334 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'yla bu esasların 3 üncü maddesinde değişiklik yapılmış, bu değişiklik 16 nisan 1979 gün ve 16611 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.
262) 13.1/166/2046 sayılı bu belge için bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı*, G-78/1-78/33.

bu genelge esaslarına göre yürütülecek" olduğu belirtildi. On eki arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursu Bina Tanıtma formu (EK 1); Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Usul (EK 2); Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Disiplin Talimatı (EK 4); Kur'an Kursları İstatistik Formları ile İlgili Açıklamalar (EK 5); Yarışma ile İlgili Açıklama (EK 6) gibi tüm Türkiye çapındaki ilgili üçüncü kişileri ilgilendiren bu adsız düzenleyici işlem *Resmi Gazete*'de yayımlanmadı. Daha önceki bölümlerde de üzerinde durulduğu gibi, hukuken yönetmelik hükmünde olan bu tür adsız düzenleyici işlemlerin 1982 Anayasası'nın ilgili hükmü ve özel kanunu çerçevesinde dahi yayımlanması gerekirken bu kurala uyulmaması sonucunda ortaya çıkan yine yok hükmünde bir düzenleyici işlem olmuştur.

16 kasım 1990 tarihinde yürürlüğe giren **Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği**[263]'nde yeralan ve önceki düzenlemelerden farklılık arzeden en önemli hüküm denetim hususunda Milli Eğitim Bakanlığı'nın zikredilmemiş olmasıydı (m.12)[264]. Milli Eğitim Bakanlığı'nın karşı koyması üzerine 27 kasım 1990 tarihinde yürürlüğe giren bir yönetmelik değişikliğiyle[265], 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'na göre Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetim yetkilerinin saklı olduğu hükmü kabul edildi. 1990 tarihli Yönetmelik ile getirilen yeni düzenlemeler arasında akşam kursları (m.7), yaz kursları (m.8), camilerde Kur'an öğretimi (m.9) yeralmaktadır. Önceki düzenlemeden ilginç bir diğer farklılık da öğretimin süresine ilişkin hiçbir hükmün yeralmamasıdır. Bunlar dışında, 1971 tarihli Yönetmelik'te açıklık verilmemiş olan kadrolu-kadrosuz öğretici ayırımı 1990 Yönetmeliği'nin "Öğreticilikte Geçici Olarak Görevlendirilecekler" başlığını taşıyan 35 inci maddesinde ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

Din eğitimi konusunda, yürütülmesi görevleri arasında yaralan Kur'an Kursları dışında, Diyanet İşleri Başkanlığı birtakım başka faaliyetleri de başlatmaya

263) *Resmi Gazete*, 16 kasım 1990-20697, 20-26.

264) Bu konuyla ilgili olarak basında çıkan haber ve değerlendirmelerden bazıları şunlardır : "Kuran kursları denetim dışı, *Cumhuriyet*, 17 kasım 1990, 1 ve 19; "Eğitim Bakanı Akyol:Kuran kursunu denetleriz", *Cumhuriyet*, 18 kasım 1990, 1 ve 15; "Diyanet İşleri Başkanvekili:Gazetenizden öğrendik", *Cumhuriyet*, 18 kasım 1990, 15; C.Arcayürek, "Son Gerici Serüvenler", *Cumhuriyet*, 18 kasım 1990, 15; "Yönetmelik incelemede", *Cumhuriyet*, 19 kasım 1990, 16; "Kuran kurslarına denetim", *Milliyet*, 18 kasım 1990, 18; "Kuran kursu denetiminde değişiklik çalışması", *Cumhuriyet*, 21 kasım 1990, 10. Özellikle, son haberde verilen"Yeni yönetmeliği hazırlayan bazı Diyanet yetkilileri de, Cumhuriyet muhabirine, Kuran kurslarının denetiminde Milli Eğitim Bakanlığı'nın zaten işlevini yitirdiğini savunarak, yapılan değişiklikle **«fiili durumun yönetmeliğe aktarıldığını»**(vurgu haberde yeralmaktadır) ifade ettiler" şeklindeki bilgiyle Diyanet İşleri Başkanlığı Başkan Yardımcısı Hamdi Mert'in, aynı gazetenin 18 kasım 1990 tarihli hüshasında yayınlanmış olan beyanı arasındaki çelişki düşündürücüdür.

265) **Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin Bir Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik**. *Resmi Gazete*, 27 kasım 1990-20708, 3.

girişmiş bulunmaktadır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Mustafa Said Yazıcıoğlu, Ocak 1989'da yaptığı bir açıklamayla 1989-1990 öğrenim yılından itibaren Yüksek Öğretim Kurulu kararıyla dört yeni meslek yüksek okulu kurulacağını; bu yüksek okullara, sadece imam-hatip lisesi mezunu olup Diyanet İşleri Başkanlığı'nda en az iki yıl din görevlisi olarak çalışmış olanlardan, öğrenci seçme ve yerleştirme merkezi sınavıyla öğrenci alınacağını ve bu okullardan mezun olanların yanlızca Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatında imam-hatip ya da Kuran kursu öğreticisi olarak istihdam edileceğini bildirmiştir[266]. Diyanet İşleri Başkanlığı ayrıca, şubat 1990'da Açıköğretim Fakültesine bağlı İlahiyat Bölümü kurularak derslerin televizyondan yayımlanması için çalışma başlattı[267]. Bu girişimlerden ilki yürürlüğe sokulmuş olmakla birlikte, diğeri henüz gerçekleştirilmemişti[268].

d) Hac İşleri

Hac'a gideceklere ilk kez 1947'de döviz tahsis edilmişti[269]; "hac maksadiyle Suudi Arabistan'a gidecek vatandaşlarımızın bu seyahatlerinde karşılaşacakları müşkülleri önlemek ve mevzuatımızdaki hükümleri bir araya toplayarak kolaylık temin etmek üzere ilgili Vekâletler temsilcilerinden müteşekkil komisyonca hazırlanan .. esasların yürürlüğe konulması"nın İcra Vekilleri Heyeti tarafından **6 nisan 1953 tarihinde 4/531 sayılı kararıyla** hükme bağlanmasıyla devlet, hac faaliyetlerine de el attı[270]. Anılan Esaslar'da pasaport itasına ait işlemler, seyahat işlerine ve araçlarına ait hükümler, vefat halinde yapılacak işler ve sağlık işleri düzenlenmişti.

Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünde hac işlerine özgülenmiş ilk birim olarak Hac İşleri Müdürlüğü, 10 aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle[271]'yle Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde kuruldu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu görevi olarak da hac işleri ilk kez 1982 sayılı Kanun'la yasal düzenlemeye kavuştu. Ancak anılan Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesiyle

266) İlgili haberler için bkz. "İlahiyatta yüksekokul atağı", *Cumhuriyet*, 27 ocak 1989, 12 ve Asuman Abacıoğlu, "İmam-hatipliye yeni yüksekokul", *Cumhuriyet*, 20 şubat 1989, 1 ve 15.

267) İlgili haber için bkz. "TV'de din dersi", *Cumhuriyet*, 24 şubat 1990, 1.

268) Her iki girişimden hareketle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın eğitim faaliyetlerini değerlendiren bir haber-yazı için bkz. Hakan Aygün, "Dinde yaygın eğitim", *Cumhuriyet*, 17 mart 1990, 1 ve 17.

269) Bu konuda bkz. *supra* dn. 66 ve bağlı olduğu metin.

270) **Hac maksadiyle Suudi Arabistan'a gidecek olanların seyahatlerine müteallik esaslar**, *Resmi Gazete*, 25 haziran 1953-8441, 6529-6531.

271) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 25 ocak 1977 gün ve 15830 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

bu görev de yasal dayanaktan yoksun bir hal aldı. Ancak hukuka aykırı uygulamanın yürütülmesi bu görev bakımından da sürdürüldü[272].

1979 tarihinde, **Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar**[273]'la Diyanet İşleri Başkanlığı hac seyahatleri düzenlemeyi üstlendi ve hac mevsiminde, Diyanet İşleri Başkanlığı dışındaki gerçek ve tüzel kişi, kuruluş, şirket ve acentaların hac seferleri düzenleyemeyecekleri hükme bağlandı (m.3) ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, hac seyahatiyle ilgili işlerin yürütülmesine ilişkin esasları gösteren bir de yönetmelik[274] çıkarıldı. Haziran 1980[275], Eylül 1980[276], 1981[277] ve 1982[278] yıllarında deği-

272) 12 eylül 1980 harekatını izleyen günlerde çıkarılan **Hac Amacıyla Yurt Dışına Çıkacakların Çıkış İşlemleriyle İlgili 20 nolu Milli Güvenlik Konseyi Bildirisi**, 1980 yılı hac mevsiminde hacca gitmek amacıyla, süresi içinde müracaat etmiş bulunan vatandaşların hac görevlerini aksaksız yerine getirmeleri için gerekli tedbirlerin alındığı bildirmekteydi. Anılan belge için bkz. *Düstur*, V, 19 (1980); *R.G.*, 20 eylül 1979-17111.

273) Anılan Kararın yürürlüğe konulması hakkında 26 nisan 1979 tarih ve **7/17439 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** için bkz. *Düstur*, V, 18 (1979); *R.G.*, 12 mayıs 1979-16635. Bu Kararın **4** üncü maddesinin birinci ve üçüncü fıkraları ile 7 nci maddesi ve geçici maddesinin son fıkrasını değiştiren kararı yürürlüğe koyan 12 haziran 1980 tarih ve **8/17018 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** için bkz. *Düstur*, V, 19 (1980)242-243; dört ek geçici madde ekleyen kararı yürürlüğe koyan 24 temmuz 1980 tarih ve **8/1319 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** için bkz. *Düstur*, V, 19 (1980), 248-249; Ek madde eklenmesine dair kararı yürürlüğe koyan 11 nisan 1983 tarih ve **83/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** için bkz. *Düstur*, V, 19 (1980), ; 11 nisan 1983 tarih ve 83/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile eklenen Ek Maddelerden 1 ve 2 nci maddelerin değiştirilmesi ve 3 üncü maddenin yürürlükten kaldırılması hakkında kararı yürürlüğe koyan 11 nisan 1983 tarih ve **83/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** için bkz. *R.G.*, 7 mart 1984-18334, 3. 11 nisan 1983 tarih ve 83/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile eklenen Ek Madde 4, 17 ocak 1985 tarih ve **85/8985 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** ile yürürlükten kaldırılmıştır.Bu karar metni için bkz. *R.G.*, 24 ocak 1985-18645, 2. **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar** son olarak 16 kasım 1988 tarihli ve **88/13495 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** ile değiştirildi. Bu değişiklikle getirilen yeni düzenlemelerin başlıcaları, hac mevsiminde Diyanet İşleri Başkanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığının denetim ve gözetimi altında Hac Komisyonunun uygun gördüğü (A) grubu seyahat acenteleri dışındaki gerçek ve tüzel kişi kuruluş, şirket ve acentaların hac seferi düzenleyememesi kuralı; özel otomobillerle hac seyahatinin yasaklanması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hac işleriyle ilgili çalışmalarında Türkiye Diyanet Vakfı'yla işbirliği yaparak hac seferleriyle ilgili çalışmaların paraya ilişkin her çeşit işlemlerinin Vakıf'ça yürütüleceği ilkesidir. Kararın metni için bkz. *R.G.*, 21 aralık 1988-20026, 16. Bu kararın bir sonucu olarak çıkarılan **Seyahat Acentalarının Hac Seferi düzenlemelerine Dair Esasları Belirleyen Yönetmelik** 17 ocak 1989 gün ve 20052 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.

274) **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik**, *R.G.* 29 mayıs 1979-16650. 32.

275) **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin değiştirilmesine ve 9 uncu maddesinin kaldırılmasına Dair Yönetmelik**, *R.G.* 19 haziran 1980-17022, 3.

şikliklere uğrayan bu yönetmelik 1984'e dek hac seyahatlarıyla ilgili mevzuatı oluşturdu.

30 mart 1984'te çıkarılan bir yönetmelik[279] ile 29 mayıs 1979 gün ve 16650 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmış olan **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Yönetmelik** ek ve tadilleriyle birlikte yürürlükten kaldırıldı ve bu alan yeniden düzenlendi. Böylelikle "umre seyahati" ile ilgili düzenlemeler ilk kez Türk hukuk mevzuatına sokulmuş olmaktaydı. Yürürlüğe sokulduğundan beri dört kez değişikliğe uğrayan[280] bu yönetmelik, hacla ilgili konulardaki günümüz mevzuatını oluşturmaktadır.

Bu arada, 26 nisan 1979 tarih ve **7/17439 sayılı Kararname** ile yürürlüğe konulmuş **Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Karar** Bakanlar Kurulu'nun 12 kasım 1992 tarih ve **92/3757 sayılı Kararnamesi** ile yürürlüğe konulan bir kararla değiştirildi. Halen bu konuda yürürlükte olan mevzuat gereğince hac seyahati ile ilgili işler yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yürütülmekte; umre ziyaretleri ise hem Başkanlıkça hem de seyahat acentalarınca düzenlenebilmektedir. Ancak, umre ziyaretlerinin kara ve hava yolundan hangisiyle düzenleneceğini ve bu ziyaretler için alınacak sağlık ve güvenlik tedbirlerini belirlemeye Hac Komisyonu yetkilidir.

e) Örgütün Kendine Yönelik Faaliyetleri

Doğal olarak ilk hukuki düzenlemelerden beri, Diyanet İşleri Başkanlığı ör-

276) **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğe Geçici Bir Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik**, *R.G.* 6 eylül 1980-17097, 13.

277) **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik**, *R.G.* 1 mayıs 1981-17327, 19.

278) **Hac Seyahati ile ilgili işlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Yönetmeliğin 17 nci Maddesinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik**, *R.G.* 14 temmuz 1982-17734, 20.

279) **Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik**, *R.G.* 30 mart 1984-18357, 8.

280) **Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik'in 32 ve 37 nci Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Yönetmelik**, *R.G.* 8 şubat 1989-20074, 1; **Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmeliğin 22 nci Maddesinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 28 mart 1989-20122, 1; **30 Mart 1984 Tarih ve 18357 Sayılı Resmi Gazete'de Yayımlanan Hac ve Umre Seyahatleriyle İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmeliğin 20 nci Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 16 mayıs 1990-20520, 6; **Hac ve Umre Seyahatleri ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılması Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 28 ocak 1992-21125, 5.

gütü içinde içdüzenle ilgili faaliyetleri yürütmek için kurulmuş idari birimler yeralmıştır. Ancak mevzuatta bu hususta hükümler ilk kez, Başkanlığın da ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Kanun'un ikinci maddesine dayanılarak çıkarılmış **Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının vazifelerini gösterir nizamname**[281]'de görülür. Bu düzenlemenin 3 üncü maddesinde Zat İşleri Müdürlüğü'nün, 4 üncü maddesinde Yazı İşleri Müdürlüğü'nün, 5 inci maddesinde de ayniyat muhasipliği ve levazım memurluğunun göreceği işler belirtilmiştir.

3 üncü maddeye göre Zat İşleri Müdürlüğü, "reisliğe bağlı bütün daire ve şubelerde çalışan memur ve müstahdemlerin tayin, terfi, tahvil, becayiş, vekalet emrine alınma, istifa, mezuniyet, taltif, cezalandırma, kanuni takibat icrası, tekaüd ve askerliklerine aid işlerini kanun ve nizamnamelerin hükümlerine göre tedvir eyler, dosyaları ve sicilleri tanzim ve muhafaza, mahrem tezkiye varakalarını hıfz, maaş, harcırah vesaireye aid bütün tahakkuk muamelelerini ve tekaüd, dul ve yetim ve vekalet emri maaşlarının tahsisine müteallik hususları ifa eder".

Yazı İşleri Müdürlüğü'nün görevlerinin düzenlediği 4 üncü maddede ise,

"A- Reislik makamına gelen ve bu makamdan giden bütün evrakın kayıd ve tescilile sevkini temin etmek,

B- Umum evrakda ve şubelerde kayıd ve tescil muamelesini fiş usulile yapmak,

C- Umum evraka gelen bütün muharrerat için ne tarihte geldiklerini ve hangi numara ile hangi daireye verildiklerini alakadarlara bildirmek, dairelere sevkolunan evrakın neticelenip neticelenmediğini, cevap verilip verilmediğini aramak ve gecikenlerin 15 günde bir listesini yaparak mütalasile reisliğe vermek,

Ç- Mühim ve mahrem kâğıtları, tenkit ve şikayetleri, aid olduğu daireye havaleden evvel icabına göre reise arzeylemek,

D- Reislik dairelerindeki evrak servislerini, evrakın sevki ve idaresi noktasından nezareti altında bulundurmak,

E- Evrakla ve doğrudan doğruya gelen paraları ve kıymetli pul vesaireyi aid olduğu şubenin mes'ul memuruna zimmet veya makbuz mukabilinde vermek,

F- Gelen nümune ve bütün matbuaları hangi mektuba aid olduğu anlaşıldıktan sonra evrakına işaret ve yine zimmet mukabilinde aid olduğu daireye sevk etmek,

G- Reislik namına gelen mahrem ve zata mahsus işaretli zarfları makamdan alacağı müsadeye göre açıp numaralandırarak nereye havale edildiği üzerinde yazılı, kapalı zarfla ve numara altında zimmetle umumi evraka iade etmek,

H- Ayniyat muhasipliği ile levazım işlerini reis namına murakabe ve kontrol eylemekle mükelleftir."

281) Anılan belge için bkz. *supra* dn. 142 ve bağlı olduğu metin.

5 inci madde gereğince ayniyat muhasipliği ve levazım memurluğunun göreceği işler şunlardır:

> "1- Dairede mevcut demirbaş eşyayı tesbit ve muhafaza etmek ve ayniyat talimatnamesi hükümleri dairesinde bütün reisliğe merbut dairelerin ayniyatları hakkında Muhasebe Divanına hesap vermek, 2- Dairelerin mahrukat, su vesair ihtiyaçlarını tesbit ve hariçten alınacak şeyleri Arttırma ve Eksiltme ve İhale Kanunu hükümlerine göre tedarik ederek aid olduğu yerlere vermek, 3- Kırtasiye ihtiyaçlarını matbu talepnameler mukabilinde Maliye ambarından alarak usulü dairesinde dairelere tevzi ve noksanları tahsisat dahilinde ikmal eylemek, 4- Bütün dairelerin temizlik ve buna mümasil işlerini yaptırmak ve odacılar arasında itaat ve intizamı temin etmek ve odacıların tayinini inha, icabı hale göre yerlerini tebdil etmek."

İçdüzen faaliyetleri bakımından salt özlük işlerini ve yazışmaları yürütmekle görevli olduğu görülen ve dönemin sınırlı kamu yönetimi ihtiyacına örnek oluşturan bu yapının aksine, 1965 tarihli 633 sayılı Kanun'da bu alandaki örgüt birimleri de arttırıldıktan başka görevlerde de genişleme görüldü.

633 sayılı Kanun, içdüzen faaliyetleri ile ilgili olarak başlıca görevleri merkez örgütü içindeki Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi'ne bağlı Olgunlaştırma Müdürlüğü ile Derleme ve Yayım Müdürlüğü, Teftiş Kurulu, Personel Dairesi'ne bağlı Özlük İşleri Müdürlüğü ile Evrak ve İdari İşler Müdürlüğü, Donatım Müdürlüğü arasında paylaştırdı. Böylece Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü görevler arasına içdüzen faaliyetleri olarak, kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla, yurt içindeki ve yurt dışındaki her dereceli okullara burs tahsis etmek ve burslularla ilgili işleri yürütmek (m.7/a-1) ile din hizmetlilerinin hizmetiçi eğitimi (m. 7/a-2 ve 3) de katıldı. Örgütün ayrı bir birimi olarak mevzuata ilk kez 1950 tarihli Kanun değişikliği hakkında Kanun'la "İnzibat Komisyonu" olarak girmiş olan denetim organını 633 sayılı Kanun'da "Teftiş Kurulu"[282] adıyla düzenlendi; ayrıca merkezde, il ve ilçelerde disiplin kurulları[283] oluşturulması hükme bağlandı. Bu Kanun'la getirilmiş yeni bir kurum olan "Din Şurası" da Kanun'un İkinci Bölüm'ünde, "özlük işleri" kapsamında düzenlenmiştir. Görevleri hakkında Kanun'un metninde

282) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu görevine ilişkin olarak günümüz mevzuatında bir tüzük ve bir de yönetmelik bulunmaktadır. 25 mayıs 1971 tarih ve 7/2346 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan **Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü** için bkz. *Düstur*, V, 10 (1971), 2316; *R.G.* 21.5.1971-13842. **Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Görev ve Çalışma Yönetmeliği** için de bkz. *R.G.* 16 ağustos 1980-17077.

283) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu görevine ilişkin olarak günümüz mevzuatında yeralan ve 5 haziran 1980 tarih ve 8/1032 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan **Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik** için bkz. *R.G.* 26 haziran 1980-17029.

kararlarının "istişari mahiyette" olmasından öte hiçbir hüküm bulunmamakla birlikte, bu hususta gerek 1970 tarihli gerek bunu yürürlükten kaldıran 1993 tarihli **Din Şurası Tüzüğü**[284] birtakım ipuçları vermektedir : İlkinin 15 inci maddesinde Şura'nın, "Din konusunda toplumu aydınlatma komisyonu", "Dini hizmetler ve din görevlilerini olgunlaştırma komisyonu", "İdari işler komisyonu", "Dini yayımlar komisyonu" adlı komisyonlar halinde çalışacağının belirtilmesi çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanı'nın yönetiminde bilimsel yeterliliği ve dini hizmetiyle tanınmış olan bilim ve din adamlarından kurulu bu şuranın anılan konularda hizmetin yürütülmesine ilişkin tavsiye kararları aldığı söylenebilir. Halen yürürlükte olan 1993 tarihli **Din Şurası Tüzüğü**'nün aynı düzenlemeye tekabül eden 8 inci maddesinde de Şura'nın çalışmalarını, oluşturacağı "Dini konularda toplumu aydınlatma", "Din hizmetleri geliştirme" ve "Dini yayınlar" komisyonlarıyla yürütüleceği öngörülmektedir.

İçdüzen faaliyetleri bakımından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en önemli birimlerinden biri de, mevzuata ilk kez **22 mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**'yle[285] "Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüşavirliği" adı altında girmiş olan birimdir. Kurucu işlemin *Resmi Gazete*'de yayımlanmamış olması nedeniyle daha önceden ayrıntılı olarak açıklandığı üzere yok hükmünde sayılmasına karşın, 1982 sayılı Kanun'da öngörülen örgüt yapısı dikkate alınarak çıkarılmış olan **24 şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**'yle[286] "Araştırma ve Planlama Dairesi" oluşturuldu. 1978-1980 yıllarında içörgütünde birtakım değişiklikler olmasına karşın bu birim varlığını korudu; 11 mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren **Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği**'nin 58 inci maddesinde yeralan Araştırma ve Planlama Başmüşavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, **7 ekim 1983 tarih ve 209 sayılı Başkanlık onayı**[287]'yla birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu. **84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**[288] eki cetvellerde yeralan ve Diyanet İşleri Baş-

284) 30 aralık 1970 tarih ve **7/1789 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**'yle yürürlüğe konulan ilk düzenleyici işlem için bkz. *Düstur*, V, 10 (1971), 480; *R.G.* 31.1.1971-13740. Bu düzenlemeyi yürürlükten kaldıran işlem olan Bakanlar Kurulu'nun 16 şubat 1993 tarih ve **93/4257 sayılı Bakanlar Kurulu Karanamesi** 30 nisan 1993 tarih ve 21567 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

285) Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 129-130.

286) Anılan Bakanlar Kurulu Kararnamesi 28 şubat 1977 gün ve 16214 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

287) Anılan işlemin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 161.

288) Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 100,-110. Ayrıca bkz. *supra* dn. 287 ve bağlı olduğu metin.

kanlığı'na tahsis edilen kadrolarla 3046 sayılı Kanun'a uygun olarak yeniden örgütlenen Başkanlık merkez örgütünde anılan birim, "Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı" adını aldı. Günümüz mevzuatında halen bu adı taşıyan birimin görevleri arasında Başkanlığın ana hizmet politikasının ve planlarını hazırlanmasını sağlamak; Başkanlığın bütçe teklifini, yıllık çalışma programını hazırlamak ve uygulamasını takip etmek; yönetim, denetim, eğitim, personel, malzeme, haberleşme gibi idari konularda uygulanan tekniklerin ve sistemlerin geliştirilmesi için inceleme ve araştırmalar yapmak; Başkanlıkla ilgili bütün istatistiki bilgileri derlemek ve değerlendirmek; birimler arası koordinasyonu sağlamak yeralır[289].

Başkanlığın içdüzenine yönelik faaliyetlerinden bir diğeri de kuruluşun çeşitli kademelerine yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurt içindeki ve yurt dışındaki her dereceli okullara burs tahsis etmek ve burslularla ilgili işleri yürütmektir. Bu göreve ilişkin düzenleme gerek 633 sayılı gerek 1982 sayılı Kanun'da yeralmıştır. Başkanlığın anılan faaliyetine 633 sayılı Kanun'un 7 nci maddesinde Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde tesis edilmiş olan Olgunlaştırma Müdürlüğü'nün; 1982 sayılı Kanun'un ise 8 inci maddesinde Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde oluşturulmuş Eğitim Müdürlüğü'nün görevleri arasında yerverilmiştir. Anılan göreve ilişkin olarak mevzuatta 1967 tarihli **Diyanet İşleri Başkanlığı Hesabına Üniversite ve Yüksek Okullarımızda Okuyan Burslu Öğrenciler Hakkında Yönetmelik**[290] bulunmaktadır. Bu yönetmelik gereğince burslu öğrenci, Diyanet İşleri Başkanlığı örgütünde, burs aldığı sürenin birbuçuk katı (fiili askerlik ya da ihtiyat olarak silah altında geçen askerlik süresi hariç) hizmet ifasıyla yükümlüdür (madde 17).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görevleri : Gözlemler ve Düşünceler

Şer'iye ve Evkaf Vekaletini kaldıran 3 mart 1924 tarih ve 429 sayılı Kanun'la getirilmek istenen, "Diyanet İşleri Makamı"nın bütün yetkisinin itikad ve ibadet alanında kalacağı bir düzendir. Bu düzen gereğince Başkanlığın yönetsel gücü de camilerin, mescitlerin, tekke ve zaviyelerin yönetimiyle öteki din adamlarının "tayin ve azillerinden" öteye geçemez. Bu suretle din işleri makamı, hem görev alanı, hem yetki demeti açılarından sınırlandırılmıştır, hem de artık hükümet organı olma düzeyinden indirilmiş, tâbi bir İdare cüzü haline gelmiştir.

Süreç içinde farklılaşan siyasi anlayışın ve kamu siyasalarının etkisiyle varı-

289) Bu konuda bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'nca hazırlanmış ve Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 23.6.1989 tarih ve 39 sayılı Kararı ile Türkçe. Arapça ve İngilizce olarak 10.000 adet basımı uygun görülmüş *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı* başlıklı broşür, sayfa 2.

290) *Resmi Gazete*, 14 eylül 1967-12699.

lan 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun için Prof. Bahri Savcı'nın görüşüne katılmaktayım[291]:

> "Önce şu, kesin bir gerçek olarak beliriyor: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı, artık, Mustafa Kemal'in istediği üzere,
>
> a- Yalnızca ibadet ve itiyat işleri ile uğraşır,
>
> b- Bu alan dışına çıkarılmamasını sağlıyacak bir tayin ve denet usulü altına konmuş bir örgüt değildir:Görev ve yetki alanı, 1963 Tasarısındaki gibi açık terimlerle ifade edilmemekle biraber, «ibadet ve itikat» konularını aşmıştır."

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerini yerine getirmesi hususunda aşağıda verilen uygulamadan örnekler değerlendirilirken, yaşanmış olan süreçteki siyasi anlayış farklılıklarının da gözönünde bulundurulması gerekir. İzleyen altbölümlerde de, olan durum ile hukuken olması gerektiği düşünülenler ortaya konulacaktır.

a) Görevlere İlişkin Uygulamadan Örnekler

Türkiye'de yılda ortalama 1500 cami yapılmakta ve ibadete açılmaktadır. Böylece, Türkiye'de cami artışıyla nüfus artış oranı (yaklaşık %2.5) parelellik göstermektedir. 1989 sayılarıyla Türkiye'de 62947 cami bulunmakta; genel nüfusa göre 857 kişiye bir cami düşmektedir[292]. 1990 Kasım'ında verdiği bir demeçte dönemin Diyanet İşleri Başkanı Said Yazıcıoğlu, "Türkiye'de bugün 65 bin cami var. Bu camilerde 80 bin dolayında tadrolu personel bulunuyor. 7 bin dolayında personel açığı var. Her köye bir cami yeterliyken, neredeyse 100 metre arayla yapılıyor. Ne kadar az cami yaparsak vatandaş arasındaki bölünmeyi önlemiş oluruz" şeklindeki ifadesiyle fazla cami yapmanın sakıncalı bulduğunu belirtmiştir[293]. Ancak Başkanın bu görüşüyle Başkanlığın siyasası arasında bir çelişki olduğu, Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'nca hazırlanmış ve Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 23.6.1989 tarih ve 39 sayılı Kararı ile Türkçe

291) Bkz.B.Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXII, 3, (Eylül 1967), 99.

292) Bu konuda bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'nca hazırlanmış *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı* başlıklı broşür, sayfa 6 (Tablo1 Türkiye'de Camilerin Yıllara Göre Dağılımı). Ayrıca, 1986-1988 yılları arasında Türkiye'de mevcut olan camileri baz alarak iller arası değişmeleri inceleyip camileşme oranlarını ve eğilimlerini tespit eden ve camileşme oranlarını açıklayabilecek faktörleri ortaya çıkarmayı amaçlayan bir inceleme için bkz. Y.Z.Özcan, "Ülkemizde Cami Sayıları Üzerine Sayısal bir İnceleme", *Journal of Islamic Research*, IV, 1 (January 1990), 5-20.

293) İlgili haber için bkz. " Yazıcıoğlu «Fazla cami yapmak sakıncalı... *Günaydın*, 4 kasım 1990,

Arapça ve İngilizce olarak 10.000 adet basımı uygun görülmüş *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı* başlıklı broşürde yerverilmiş olan "Türkiye'de Camilerin Yıllara Göre Dağılımı"na ilişkin verilerdeki tondan anlaşılabilmektedir.

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı başlıklı ve 1989 tarihli broşürde, Başkanlığın "mushafların doğru basılmasını sağlamak" görevine ilişkin olarak son on yılda Türkiye'de bastırılmış olan 4.057.942 Mushaf-ı Şerif'in Diyanet İşleri Başkanlığı'nca mühürlenmiş olduğu belirtilmektedir[294].

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca, kendisine yöneltilen soruları yanıtlama şeklinde yerine getirilmekte olan "dini konularda toplumu aydınlatma" görevi bağlamında, kurumun en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı İrfan Yücel'in basında yeralmış olan "ölü yakma"[295] ve "sigorta"[296] konularındaki görüşleri güdülen siyasayı belirleme açısından bir örnek oluşturucu niteliktedir : "İslami hükümlere göre ölünün yakılması caiz değildir. Gayrımüslim ölüsünün yakılması bile caiz değildir. Ölü bir beze sarılır ve defnedilir. Yakılması günahtır. Yasada yerinin olması durumu değiştirmez. Dinimizin yasak ettiği birçok şey yapılıyor." Başkanın kastettiği yasa, **Umumi Hıfzısıhha Kanunu** olup; 224, 225 ve 226 ncı maddeleri ölü yakılmasıyla ilgili hükümler içermektedir. İdare'nin genel idari kolluk görevi kapsamındaki kamu düzeninin sağlanması ve korunması çerçevesi içinde kalan konu ve amaçlar arasında yeralan genel sağlık bağlamında düzenlenmiş bu hükümleri "Yasada yerinin olması durumu değiştirmez" şeklinde değerlendirmek, ilahi yasalarla hukuki yasaların çatışması meselesini bir kez daha ortaya koymaktadır. Başvuruların artması üzerine İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin gündeme getirip, sonra dinsel kaynaklı baskılar ve tepkilerden duyduğu endişe nedeniyle ölü yakmak için gerekli düzenlemelerin yapılması projesinden vazgeçmesiyle inanmayan bireylerin bir hakkı elinden alınmış ve kamu düzeni bakımından hiçbir sakınca taşımadığı mevcut hukuki düzenlemelerden anlaşılan bir alanda ilahi yasalar gereği işlem yapılmaktan kaçınılmıştır. Bu uygulamanın lâiklik ilkesiyle ne denli açık bir çelişki içinde olduğu ortadır.

Yücel'in fetvayı andıran yorumlarından bir diğeri de sigorta konusundadır. Bir sigorta şirket yöneticisinin dilekçesini yanıtlayan Yücel, son asır İslam bilginlerinin çoğunluğunun sigorta sözleşmesini kumara benzeterek haram saydıklarını; Bağ-Kur ve SSK tarafından sigortalanmanın ise helal olduğunu belirtmiş-

294) Bu konuda bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı'nca hazırlanmış *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı* başlıklı broşür, sayfa 16 (Tablo 6 : Türkiye'de Mühürlenen Mushafların Yıllara Göre Dağılımı).

295) İlgili haberler için bkz. Ferit Farsakoğlu, "«Ölü yakma»da kargaşa", *Milliyet*, 10 aralık 1990, 11; "Ölü yakma fırınları", 20 aralık 1990, *Cumhuriyet*, 20; Turgay Gözdereliler, "Ölü yakma fırınları", 25 aralık 1990, *Güneş*, 13.

296) Bu konuya ilişkin haber için bkz. Cemil Dirim, "Diyanet'e göre özel sigorta haram", *Güneş*, 5 nisan 1991, 1 ve 12.

tir. Sigorta şirketinin aldığı primden daha fazla olarak ödediği tazminatın "hukuken borcu olmayan bir şeyi borçlanmak" kabilinden olduğunu kaydeden Başkan Vekili, bir şahıs veya kurumdan borçlu olmadığı bir tazminatı almanın da dinen caiz görülmediğini ifade etmiştir.

Toplumu aydınlatma amacıyla yayın faaliyetlerinde bulunmak üzere Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 24 mart 1972 gün ve 615 sayılı kararı gereği 1973'de yayınlanan Hutbeler kitabında yeralan «Hakimiyet Milletindir» başlıklı hutbede "Milli Hakimiyet Kitabımızın (kasdedilen Kur'an'dır) ve Peygamberimizin gösterdiği yoldur"[297] tanımı geçmektedir. Ulusal egemenliğin bu şekilde ele alınması milletin kendi iradesiyle siyasi tercihlerde bulunduğu demokratik siyasal yapılar yerine ilahi yasalarla yönetildiği ve yönlendirildiği bir sistemin savunulduğu anlamını taşır. Aynı kitapta, "Allah katında gerçek din İslam'dır.(...) İslam'dan başka dinlere rağbet edenler tam bir sapıklık ve ziyan içindedirler." ifadeleri kullanılmakta[298]; bunun yanında Hristiyan dininin benimsediği akideler red edilmekte ve çürütülmeye çalışılmaktadır[299]. İslamın hoşgörü dini olduğunu çeşitli vesilelerle beyan eden Diyanet İşleri Başkanlığı ve onu yöneten din adamlarının lâik bir anayasa sisteminde ve lâik bir ülkede resmi ağızdan, farklı inanç ve dindekilere "sapıklık içindedirler" ifadesini kullanması geçerli hiçbir şekilde açıklanamayacak bir olgudur.

Benzer bazı örnekler kurumun resmi yayınlarından biri olan Diyanet Takvimi'nden verilebilir. Takvimin 23-24 ekim 1979 günü yapraklarının arkasında "mümin sayılabilmek için mutlaka cihad etmek lazım geldiği" ısrarla ifade edilmekte; türbelerin kapatılmasına, eski takvimin terkedilmesine, saat ve kıyafet devrimlerine çatılmakta; bu devrimler aleyhinde, "hangi maddi ve manevi silahınla vuruştun İslamı yıkmaya çalışan akımlarla?" soruları yöneltilmekte; toplumu, karanlık olarak simgelenen devrimlerin taşlanması önerilmektedir. 13 Haziran 1979 tarihli takvim yaprağında ise hilafet özlemleri dile getirilmekte, "Hilafet bu millete ilahi emanet olarak tevdi edilmiştir" denilmektedir. 13 haziran 1979 günlü takvim yaprağı salt kadın hakları değil, bütün olarak insan hakları çerçevesinde tümüyle hukuk dışı bir görüntü sergilemektedir : Metni kaleme alana göre, "Erkek devamlı kazanır, kadın ise tüketicidir. Devamlı üretici olan oğlan ile, mütemadiyen tüketici olan kız evlad bir olabilir mi?" Ayrıca, bu yaprakta konuya yönelik şu sorular yeralmaktadır : "Erkek kadın bir arada oturmaya İslâm dini müsade etmez iken bu maniayı kadın nasıl aşacak?"; "İslâmi noktadan kadının tek başına seyahatine cevaz bulunmadığına göre memleket aşırı yerlere kadın nasıl seyahat yapabilecek?" Aynı bağlamda iki diğer örnek farklı yılların takvimlerinde yeralmaktadır : 27 eylül 1980 tarihli yaprakta "Kadının tahsil görmesi

297) Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hutbeler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973, 180.
298) *Ibid.*,216-217
299) *Ibid.*,4.

fuhşa vesile olabilir."; 22 nisan 1976 günlüsünde ise "Medeni nikah boşanmaları arttırdı. Oysa mukaddesata bağlı olduğumuz dönemde boşanmanın erkek elinde olduğu zamanlarda talak pek nadirdi." Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Almanya için basturıp dağıttığı 1992 yılı yapraklı takviminde de Yahudilerden nüfus planlamasına ve üniversitelere kadar birçok konuda köktenci İslamcılığın görüşleri yeralmaktadır. Bu tür bir neşriyatın, Anayasasında laik hukuk devleti olduğu belirtilen bir devletin, toplumu dinsel konularda aydınlatmakla görevli kıldığı bir kurumunun resmi bir yayınında yapılması düşündürücüdür.

Başkanlığın bir diğer resmi süreli yayını olan *Diyanet Gazetesi*'nin 278 numaralı nisan 1982 tarihli sayısında şöyle denilmektedir : "Bugün bir dış politika olayında, bir iç politika tercihinde sözümüz, gözümüz var". 266 numaralı 15 temmuz 1981 tarihli sayısındaki, "Esir milletler hürriyet istiyor" içeriği ve resimleriyle; 276 numaralı 1 şubat 1982 sayısındaki, "Polonya ne ilk ne son" ifadesi ve resimleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın siyasi görüş ve düşüncelerini açıklamaktadır. Ayrıca, aynı gazetenin yine 278 sayılı nisan 1982 tarihli sayısında başörtülü bir kadınla başı açık bir kadının, çocuk bakımıyla ilgili bir konuda, "İkisi de anne ama" başlığı altında, "Materyalist felsefe insanı bu hale getirdi" şeklinde kıyaslama yapılarak başı açık olan kınanmaktadır.

Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından ders kitabı olarak okutulmasına uygun bulunarak 1981'de yayımlanmış *Dini Bilgiler Ders Kitabı*'dan alınan bazı ifadeler şu şekildedir: "Efendimizin Allah'tan getirerek haber verdiği gerçekleri kabul etmeyen kâfirdir. ... Kâfirlerin cehennemden çıkma hakkı yoktur. ... Münafıklar cehennemin en derin çukurlarında olacaklardır."[300] "Cehennemdeki azap bizim dünyada anlatabileceğimiz gibi değildir. ... Müminlerden girenler bir zaman ceza çektikten sonra çıkar. Kâfir ve münafıklar devamlı kalır."[301] "Mahşer yerinde cennetlikler sağ tarafa, cehennemlikler sol tarafa verilir."[302] "Sırat köprüsü:Cehennem üzerinde kurulacak olan bu köprüden müminler geçerek cennete kavuşacak, kâfir ve münafık olanlar cehenneme yuvarlanacaklardır."[303]

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca 4 üncü baskısı yapılan 12 ciltlik *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* isimli kitapta, "İki kadının tanıklığı, bir erkeğin tanıklığına bedeldir. Kadınlar aklen ve dinen eksik yaratıklardır. Kadın uğursuzdur. Namazı tat eden şeyler, köpek, eşek, domuz ve kadındır. Yabancı kadınla el teması el zinasıdır. Cehennem halkının çoğunluğu kadınlardır." ifadeleri kullanılmaktadır. Türk Kadınlar Birliği'nin tepkisi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açıklama-

300) Diyanet İşleri Başkanlığı, *Dini Bilgiler Ders Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, 12.
301) *Ibid.*, 50.
302) *Ibid.*, 51.
303) *Ibid.*, 52.

sı, bu kitabın basılmasındaki amacın sadece ticari olduğu olmuştur[304]. Rahatlıkla çoğaltılabilecek tüm bu örnekler, Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun, toplumu dini konularda aydınlatma amacına yönelik olması gereken yayın faaliyetini, anayasal dayanağını oluşturan "lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve bütünleşmeyi amaç edinerek" hükmüne aykırı biçimde ve bir anlamda görevini kötüye kullanarak sürdürmekte olduğunu açıkça sergilemektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın üstlenmiş olduğu bir diğer görev olan hac seferlerinin düzenlenmesi konusunda yöneltilmekte olan en önemli eleştiri, bu faaliyet kanalıyla elde edilen kârdır. Özellikle, hac seferlerinin tekel halinde Başkanlık tarafından düzenlendiği dönem içinde yetkili kılınan Türkiye Diyanet Vakfı'nın 1984 yılında hac ödemelerinden 2.5 milyar TL. faiz geliri elde edildiği ileri sürülmüştür. Anılan yıl Türkiye'den hacca giden 31 bin kişi hac masrafı olarak vakfa dört ay önceden kişi başına ortalama 500 bin, toplam olarak da 15 milyar ödemişlerdir. 1985'de ise, hacca gidiş sınırlamalarının kaldırılması sonucunda, bu sayı 33 bini aşmıştır. Hacı adaylarından karayoluyla gideceklerden 636 bin, hava yoluyla gideceklerden de 911 bin TL'yi dört ay önce peşin toplayan Türkiye Diyanet Vakfı, iddialara göre 1985 yılı haccından 4.5 milyar TL'lik faiz geliri toplamıştır[305].

Bu konuyla ilgili olarak skandal boyutlarına ulaşan olay 1990'da yaşandı. Haziran 1990'da Suudi Arabistan makamlarından, müracaat eden hacı adayı sayısı oranında vize alınamadığı gerekçesiyle karayoluyla hac programı iptal edildi; bunun üzerine başgösteren kriz büyümeye başladı[306] ve dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mustafa Sait Yazıcıoğlu'nun istifa etmesine kadar varan boyutlara ulaştı[307]. Olayın temelinde hac organizasyonunun ticari bir çekişme haline getirilip daha fazla para kazanma tutumunun yattığı ileri sürülmekteydi[308]. 1990 yılı için Suudi Arabistan'ın Türkiye'ye 55 bin kişilik kontenjan tanımasına karşın Diyanet İşleri Başkanlığı 160 bin hacı adayı kaydı yapmış ve bunlardan 250 milyar

304) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Süleyman Ateş, "Diyanet İşleri Gözü ile Kadın", *Cumhuriyet*, 16 ocak 1990, 15.

305) İlgili haber için bkz. *Milliyet*, "Diyanet mi Ticaret mi?", 28 mart 1985,

306) Hacı adaylarının karara karşı giriştikleriprotesto hareketlerinden biriyle ilgili olarak bkz. "Müftülükte de gösteri", *Milliyet*, 14 haziran 1990, 1, 5 ve 15; bir diğer için de bkz. "Diyanet Vakfına Bomba", *Cumhuriyet*, 15 haziran 1990 (kaynak *İktibas*, 139 - temmuz 1990, arka kapak). Ayrıca, paralarını yatırdıkları halde hacca gidemeyen hacı adaylarının Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı aleyhine açtıkları davalarla ilgili bir haber için bkz. "Hac için dava kuyruğu", *Cumhuriyet*, 21 haziran 1990, 14.

307) İstifası Başbakanlıkça kabul edilmeyerek görevine devam eden Yazıcıoğlu, bir ay kadar sonra basında çıkan bir söyleşisinde bu konularda tam bir değerlendirme yapmaktan siyasi boyutların da varolduğu gerekçesiyle kaçınmıştır. Bkz. Nuriye Akman, "Haftanın Konuğu Said Yazıcıoğlu", *Hürriyet*, 22 temmuz 1990, 1, 15 ve 22.

TL dolayında para toplanmıştı. Özel turizm şirketleri de Başkanlık'tan aldığı vizelerle 27 bin kişinin hac düzenlemesini üstlenmişti. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın girişimleriyle Suudi Arabistan tarafından Türkiye'ye ek 15 bin kişilik kontenjan verilmesi de sorunu çözemedi. İptaller sonrasında yapılan hesaplamalara göre Diyanet Vakfı'na 21 milyar faiz kârı ile, havayolundan götürdüğü 15 bin kişiden de 3 milyar 820 milyon kaldı. Böylelikle vakfın, skandala rağmen 1990 kârı 25 milyar dolaylarında gerçekleşti.

1990 yılında yaşanmış olan bu önemli krize karşın Diyanet İşleri Başkanlığı ve turizm şirketleri arasında yaşanan çekişme halen devam etmektedir[309]. Durumu basında yeralan bir söyleşisinde değerlendirmiş olan Diyanet İşleri eski başkanlarından Süleyman Ateş'in öngördüğü gibi, hac işinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı da olsa, din görevlileriyle ilgili olmayan yeni bir yapılandırmaya gidilmesi zorunludur[310].

b) Ahlak Esaslarıyla İlgili İşleri Yürütmek ve Devlet

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerine ilişkin hukuki düzenlemelerin irdelendiği önceki bölümde belirtilmiş olduğu gibi, 633 sayılı Kanun'un "Görev" başlıklı ilk maddesi gereğince kurum, İslam dininin inançları ve ibadetleri olduğu kadar ahlak esaslarıyla ilgili işleri yürütmekle de yükümlüdür. Kanun Tasarısı'nın Meclis'te görüşülmesi sırasında, Geçici Komisyon'un değiştirmiş olduğu bu hüküm yerine, "İslâm Dininin itikat ve ibadetleri ile ilgili işleri Anayasa düzeni içinde yürütmek ve yönetmek" şeklindeki Hükümet Teklifi'nin benimsenmesi konusunda önergeler verilmiş; ancak, Adana milletvekili ve Geçici Komisyon sözcüsü Hasan Aksay bu önergelere katılmamalarının gerekçelerini,

> "Bu önerge(ler)e ... iştirak etmiyoruz. Birincisi, islâm dininin itikat ve ibadetleri. Hükümet tasarısında sadece itikat ve ibadetleri denmekte. Halbuki islâm dini itikat, ibadet ve ahlak olmak üzere üç ana temel üzerine oturmaktadır. Ahlâk gibi çok mühim bir temel, islâm dininin üç ana unsurundan birisi dışarıda bırakıldığı için buna iştirak etmiyoruz. Zira bir Devlet olarak, Hükümet olarak lâik bir ahlâkın içerisindeyiz. Halbuki dini ahlâk, lâik ahlâkın dışında, ondan daha ayrı kayıtları ortaya koyan bir ahlâktır. Lâik ahlâkta içki içmek başkadır, dini ahlâkta içki içmek başkadır. Eğer burada ahlâk kelimesini koymıyacak olur-

308) İlgili yorum için bkz. "Diyanet Vakfının para hırsı onbinlerce hacı adayını perişan etti", *Günaydın*, 15 haziran 1990, 1.

309) Bu konuda bazı haber ve değerlendirme yazısı için bkz. Celal Pir, "Hacıları soyma kumpası kuruldu", *Milliyet*, 21 mart 1991, 5; "Hac yolu, engel dolu", *İstanbul Bayram*, 17 nisan 1991, 14; Fuat Uğur, "Diyanet'ten Suudiler'e hac kaymağı", *Güneş*, 5 mayıs 1991,1.

310) Bu görüşlerin yer aldığı söyleşi için bkz. Osman S.Arolat, "Haftanın Konuğu Süleyman Ateş", *Günaydın*, 9 eylül 1990, 6.

sak, o taktirde bir din adamının içki içmesini veyahut da yani, dini ahlâkın dışında lâik ahlâka göre davranması Diyanet Teşkilâtı bakımından bir suç olmıyacaktır. Halbuki teşkilâtın hususiyeti bakımından buraya ahlâk kelimesinin konmasında zaruret vardır."

şeklinde ifade etmiştir[311]. Niğde milletvekili Devlet Bakanı Mehmet Altınsoy'a göre de, Anayasa'da "din ve vicdan hürriyeti kabul edildiğine, ... Diyanet İşleri Başkanlığı genel idare içinde mütalaa edildiğine göre bu müessesenin Anayasa müessesesi olarak bir faaliyeti vardır demektir. Dini faaliyet demek, hususiyle ahlâk demektir. Dinin bütün kuralları ahlâk esaslarına dayanır. Bu bakımdan Anayasaya aykırı değildir"[312]. Çanakkale milletvekili Şefik İnan'ın, "Geçen oturumda komisyon sözcüsü bu kürsüden komisyon metnini müdafaa sadedinde, ahlâk esasları kaydının sarahaten burada zikredilmesinin sebebi olarak şunu söyledi : Bir dini ahlâk vardır, bir de lâik ahlak vardır dedi. Daha başlangıcındayız bu işin. Görüyor musunuz nereye götürecek bizi?"[313] şeklinde ifade bulan görüşleri yönündeki birtakım itirazlara karşın, aynen kabul edilerek yasalaşan bu metin kanımca "devlet"i yurttaşları yönetebilmek için yönlendirici bir ideolojik aygıt olarak gören anlayışın tipik ifadesidir.

Nitekim, dönemin Devlet Bakanı Kazım Oksay'ın, 13 aralık 1986 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı 1987 bütçesine ilişkin olarak T.B.M.M.'nde yaptığı konuşma bu anlayışın en açık göstergesidir : "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetleri, Cumhuriyetimizin demokratik ve laik karakteri gözönünde tutularak verilmektedir. Böylece, milletimizin manevi alandaki ihtiyaçları bizzat devlet tarafından karşılanmakta ve demokratik rejim için tehlike teşkil edebilecek akımların gerçekçi ve akılcı tedbirlerle önlenmesine çalışılmaktadır..." Bakan, "Türk vatandaşlarını, kendi kendine başka yollar arama mecburiyetinde bırakmamak için resmi kursların yaygınlaştırıldığını" belirtmekte ve resmi dini hizmetlere ilişkin temel politikanın amacını çizmektedir : "Biz hükümet olarak din hizmetlerini beka ve hayat davamız açısından son derece lüzumlu görüyoruz. Ancak, bu hizmetlerin Anayasa ve kanunlar çerçevesinde topluma maledilmesi, devlete ve rejime zarar verebilecek eylem ve davranışları akamete uğratacak bir şuur ve muhteva içerisinde verilmesi gereğini de varlığımızın devamı için önemli ve hayati bir mesele olarak addediyoruz"[314].

311) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 381-382.
312) *Ibid.*, 580.
313) *Ibid.*, 582.
314) *T.M.M.M. Tutanak Dergisi*, Aynı resmi görüş bir başka ifadesini de Diyanet İşleri eski Başkanı Mustafa Sait Yazıcıoğlu'nun, okullarda zorunlu din eğitiminin devamından yana oluşunu, "Bu görev devlet eliyle yerine getirilmezse, vatandaşların bu ihtiyaçlarını karşılamak için değişik yollara ve usullere başvuracakları da bir gerçektir." şeklinde gerekçelendirmesinde bulmaktadır. Bu konuda bkz. "Dini devlet öğretmeli, yoksa...", *Nokta*, VII, 12 (26 mart 1989), 20. Bu tutum, "devletin kendi resmi ideolojisini oluşturan paradigması içinde dini tanımlaması ve resmi kurumlarıyla dini hayatı etkilemesi" olarak nitelendirilmekte ve "Bizantist" bir tavır olarak adlandırılmaktadır. Bu görüş için bkz. A.Bulaç, *Gündemdeki Konular*, İstanbul 1988, 70.

İdeolojik bir aygıt olarak kullanma tavrı, kurumun her dönemki faaliyetlerinde gözlemlenebilmektedir. Değişen, farklılaşan siyasal konjonktür içindeki yansımalardır. Böylelikle, 1948'de Diyanet İşleri Riyaseti'nde düzenlenen bir toplantıyla "manevi sukutun sebepleri"nin tartışılması ve "manevi sukuta karşı mukabil tedbirler" önerilmesiyle[315], 1990'da Diyanet İşleri Başkanı imzasıyla valiliklere bir genelge gönderilerek Çocuk Esirgeme Kurumu'na bağlı çocuk yuvaları ve huzurevlerinde dini sohbetler ve konferanslar düzenlenmesinin istenmesi[316] arasında nitelik bakımından pek bir fark bulunmamaktadır. Bu anlayışla yapılandırılan bir devlet türünün tartışılması bu çalışmanın boyutları dışındadır; ancak bu tutumun çağdaş demokratik bir topluma uygun olabilecek bir devlet modeline uymadığı da ortadadır. İdarenin işlevi içinde ne bir kamu hizmeti ne de kolluk görevi olarak "ahlak" ile ilgilenmenin hukuken yeri olamaz. Kaldı ki, özel kanunuyla İslam dininin ahlak esaslarına ilişin işlerini yürütmeyi üstlenmiş kurumun, yayın faaliyetiyle bu görevi ne şekilde yerine getirmekte olduğu *Diyanet Gazetesi*'nde "orucun fıkhi hükümleri" ile ilgili olarak "hayvanla, ölü kadınla ve kendisinde şehvet bulunmayan küçük bir kızla cinsel ilişki kuran kişinin orucunun bozulup bozulmayacağı" meselelerinin tartışıldığı ve bazı hallerde bozulmayacağının dahi kaydedildiği paragraflarla ifade edilebilir[317].

c) Dinsel Propaganda ve Devlet

Yukarıda vurguladığım üzere, çağdaş demokratik bir topluma uygun olabilecek bir devlet modelinde ideolojik propagandanın yeri tartışmalıdır; kanımca da olmamalı, İdare'nin işlevi kamu hizmeti sunmak ve güvenlik, dirlik-esenlik, genel sağlıkla sınırlı kalmak üzere kolluk görevini yerine getirmekle sınırlı kalmalıdır. Oysa genel İdare içinde yeralmakta olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri bu çerçevenin ötesinde düzenlenmiştir. 633 sayılı Kanun'un Din İşleri Yüksek Kurulu'nun görevlerinin belirlenmiş olduğu 5 inci maddesi içinde, "Yurt içindeki ve yurt dışındaki din ile ilgili yayınları izlemek, gereğine karar vermek ve karşı yayımlarla bilimsel mücadele esaslarını hazırlamak" da yeralmaktadır ("e" bendi). Bu amaca yönelik olarak yayımlanmış kitaplardan biri de "Yehova Şahitleri"[318] hakkındadır. "Dinler Tarihi Bakımından Tenkidi Bir İnceleme" altbaşlığını taşıyan ve önsözünde yeralan "Türkiye'de ortamın zaaflarından, bilgi eksikliğinden ve manevi milli eğitimin açıklarından faydalanan Yehova Şahitleri de yayılma, gelişme imkanları bulmuşlardı. Bir taraftan da Emniyet Teşkilatının uyanık ve başarılı elemanlarının takibi

315) Anılan toplantıya ilişkin haber için bkz. Tahir Harimi Balcıoğlu, "Diyanet Riyasetinde mühim bir toplantı", *Sebilürreşad*, I, 20 (1948), 309-310.

316) İlgili haber için bkz. Ayhan Aydemir, "Yuvada dini eğitim", *Milliyet*, 10 mart 1990, 2 ve 12.

317) Bu hadisler için bkz. "Orucun Fıkhi Hükümleri", *Diyanet Gazetesi*, 3 (1 kasım 1970), 14.

318) Hikmet Tanyu, *Yehova Şahitleri*, 3. bası, Ankara 1984.

sonunda önemli belgeler ele geçirilerek mesele yer yer dava konusu haline gelmişti. Fakat Türkçe'de Yehova Şahitleri hakkında yazılmış kitap ve broşürlerin eksikliği, Yehova Şahitlerinin çalışma ve gelişmesini kolaylaştırıyordu"[319] paragrafıyla eksikliği kapatacak "bilimsel mücadele" amaçlı bir "karşı-yayım" olduğu ifade edilen bu kitapta "Yehova Şahitlerine ve diğer hristiyan misyonerlerine karşı alınacak tedbirler" şöylece maddeleştirilmiştir[320]:

"1- İlmi Yayınlar

Yehova Şahitlerinin zararını önleyici ve bilgi verici, uyarıcı bir broşürle, konuyu daha etraflı ve ilmi şekilde açıklayan bir kitabı yayımlayarak, Türkiye'de olduğu kadar yurt dışındaki vatandaşlarımıza ulaştırmanın ve bu konuda konuşmalar yaptırmanın faydasının Diyanet İşleri Reisliği'nce bilindiği, bu yayınlariyle açıklık ve kesinlikle sabit olmaktadır.

2- Diyanet İşleri Reisliği'nin konuları bilen, din görevlilerini arttırma çalışmasında, yabancı yurtlara sık sık din görevlileri göndererek konuşmalar yaptırmasında, vaazlar verip uyarmasında elbette çok fayda mevcuttur.

3- Polis, kanun ve mahkemelerle ilgili hukuki tedbir.

4- Maarifle ilgili eğitim ve öğretim tedbiri. Aynı zamanda islami, manevi, ahlaki öğretim ve eğitimi geliştirme. Milli Eğitimde zararlı akımlara karşı uyarıcı çalışmalar, yayınlar, konuşmalar.

5- Özel yayınevlerince bu konuyla ilgili eserler yayınlanması.

6- Gazete ve dergilerle halka gerekli şekilde bilgi verilmesi

7- Radyo, televizyon vb. yayın araçlarıyla milletimize gerekli şekilde bilgi verilmesi."

Bu öneriler öncesinde bir de, "Zaten Kur'an-ı Kerim ... meâlen şöyle demektedir : «Allah katında hak din, İslam dinidir.»" ifadesinin kullanılmış olduğu gözönüne alındığında ortaya çıkan, devletin temel nizamlarını dini esas ve inançlara uydurmak için yapılan dışında, lâik anayasal düzen içinde gerek "din ve vicdan hürriyeti" gerek "düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti" çerçevesinde serbest olması gereken din propagandasının İslam dışı dinler için 143 üncü madde gibi farklı cezai hükümler kullanarak yasaklandığı; böylelikle yalnız ve yalnız "resmi" İslami görüşün İdare içinde yeralan bir kurum eliyle yaptırıldığıdır[321].

319) *Ibid.*, 9.

320) *Ibid.*, 143-144.

321) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri arasına dini propagandayı da katan bakış, muhalefet konumunda yeralan taraflar arasında da görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı 1989 mali yılı bütçesinin TBMM'de görüşülmesi sırasında Sosyal Demokrat Halkçı Parti adına söz alan Kahramanmaraş milletvekili Ali Şahin'in konuşmasının bir bölümü bu bakışı açıkça sergilemektedir:

" Ülkemiz, Avrupa Ekonomik Topluluğuna girmek için başvurmuştur. O topluluğa girdiğimiz zaman, yanlız ekonomide değil, din bakımından da Hristiyan alemine karşı,

Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkililerinden birinin, Yayımlar Dairesi Başkanı Ahmet Gül'ün, faaliyetleriyle ilgili bir açıklamasında kullanmış olduğu "Gençliği kazanmak amacıyla başlattıkları atağı sürdürecekleri" şeklindeki ifade, kurumun kendi görevlerini algılayışını yansıtması bakımından ilginçtir. Yukarıda irdelenmiş yapı çerçevesinde, "daha geniş kitlelerin dinin koşullarını yerine getirmesini sağlamak" Başkanlığın bir görevi değildir ve devlet eliyle bir dinin propagandası anlamını içerdiğinden anayasal laik devlet nitelemesiyle de bağdaşmaz[322].

d) İdare Hukukunda Kamu Hizmeti Kavramı ve Dinsel Faaliyetler

Devletin dini nitelikte kamu hizmeti kurup, işletmesi karşısında ortaya çıkan ilk sorun bunun lâiklik ilkesiyle bağdaşıp bağdaşmadığı noktasındadır[323]. Prof.Süheyp Derbil'e göre lâik bir devlet için bu tür bir kamu hizmeti olamaz; çünkü kamu hizmetleri din ayırdı yapılmaksızın bütün vatandaşlardan alınan vergi ve resimlerden sağlanan parayla gerçekleştirilir. "Vergiyi islâm, hristiyan ve dinsizler de verirler. Bütün dinlerin yalan ve sihirbazlık olduğunu, bilgisizlik ve kuruntudan doğmuş bulunduğunu düşünen ve insanları dinlerin etkisinden kurtarmak için canla başla çalışmak gerektiğine inanmış bir dinsiz de dini ayin yapılması ve din adamlarına aylık verilmesi için vergi ödemeye mecbur tutulursa yalnız devletin lâikliği değil, din hür-

> İslam dinini bu kadroyla korumakta güçlük çekeceğiz. (...) Son zamanlarda ülkemizde Avrupa'dan gelen Hristiyan misyonerlerin dinimizi parçalamak istedikleri, Avrupa'da çalışan işçilerimizin ev adreslerini tespit ederek, onlara kilise tarafından yardım yapmak suretiyle, Hristiyanlık propagandası yapıp, **bize göre batıl dini** yaymak istediklerini basından öğreniyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığımızın, imam hatip liselilerin iki sene daha ilahiyat fakültesi tesislerinden yararlanarak eğitilmesi ve yetiştirilmesi görüşünü memnuniyetle öğrendik."

Anayasasında resmi bir din yeralmayan lâik bir ülkenin yasama meclisinde görev yapan bir temsilcinin vurguladığım ifadeyi kullanmasındaki hukuka aykırılık ortadadır. (Bu konuşmanın metni için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, 299.) Buna karşın dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Sait Yazıcıoğlu demeç ve söyleşilerinde aynı konuya çok daha temkinli bir dille yaklaşmaktadır. Basında yeralmış olan bir söyleşisinde oldukça liberal bir üslup kullanan Yazıcıoğlu, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na katılması durumunda "dinde rekabet" görüleceğini; bunun bir "pazarlama hadisesi" olduğunu; buna karşı tek yolun hızla değişen Türk toplumuna en iyi şekilde hizmet verecek, eğitimli din adamlarının yetiştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Özcan Ercan, "Tatil Sohbeti", *Milliyet*, 18 haziran 1989, 5. Yazıcıoğlu'nun benzer ifadeli bir diğer demeci için bkz. "Diyanet de AT'a hazırlanıyor", *Milliyet*, 6 ocak 1989, 6.

322) Anılan ifadenin yeraldığı haber için bkz. Hakan Aygün-Günseli Önal, "Kuran bilgisayarda", *Cumhuriyet*, 29 mayıs 1991, 3.

323) Bu hususta ortaya çıkan bir diğer sorun, kamu hizmetlerinde eşitlik ilkesi karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı uygulamasının hukuka uygun olup olmadığı sorunudur. Bu konu ayrıntılarıyla, Üçüncü Bölüm'ün "Din, Kamu Hizmeti ve Eşitlik İlkesi" başlıklı altayırımında irdelenecektir.

riyeti bile zedelenir."[324] 1961 Anayasası'na yönelik olarak İstanbul ön tasarısını hazırlayan ekip içinde de bu konu yoğun tartışmalara neden olmuştur. Kaleme alınan metnin 12 nci maddesinin, "Devlet, Anayasa esaslarına uygun olmak şartiyle, halkın çoğunluğunun veya gerekli görürse, azınlıkta olan din veya mezhep mensuplarının din ihtiyaçlarını veya din eğitim öğretimini sağlayacak kamu hizmetleri koyar ve gereken teşkilatı kurar." şeklindeki üçüncü fıkrası aleyhine muhalefet şerhi koyan Prof. Dr. Lûtfi Duran'a göre lâik devlet, "vatandaşların yalnız dünya işleriyle meşgul olabilir ve onlardan aldığı vergileri münhasıran bu işlere tahsis ve sarf edebilir. Ahret işleri kamu hizmetlerine konu olamaz."[325]

Ancak, "toplum için önem kazanmış olan ortak ve genel bir ihtiyacın tatminine yönelik olarak kamu tüzel kişileri ve onların denetimi altında özel kişilerce yönetilen bir faaliyet"[326] olarak tanımlanan kamu hizmeti bakımından, devletin din işleriyle ilgilenmesi kanımca lâiklik ilkesiyle çelişkili değildir. Prof.Dr. Sıddık Sami Onar'ın belirttiği gibi, "kollektif bir ihtiyaç şeklinde görünen ibadet ihtiyacının şahsi, ayni ve maddi vasıtalarını sağlamak ve bunun için gerekli kamu hizmeti teşkilatını kurmak laiklik prensibine aykırı olmaz."[327]

Ancak burada önemli olan teknik hizmetin görülmesidir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın üstlenmiş olduğu görevler bu bağlamda değerlendirildiğinde ortaya çıkan, yalnızca "ibadet yerlerinin yönetilmesi" ve "mushafların doğru basılmasının sağlanması"; görevlerinin kollektif ihtiyaçları karşılayan birer kamu hizmeti olduğudur. Kurumun "toplumu dini konularda aydınlatmak" amacıyla yapmakta olduğu açıklamalar ve yayınların bu şekilde bir kamu hizmeti olarak nitelendirilebilmesi için, propaganda niteliği taşımayan, tarafsız bir gözle ele alınmış, tartışmalı olan konuları çeşitli yönleriyle irdeleyen içerik taşıması gerekir. Oysa, din gibi felsefi, siyasi boyutlara sahip bir alanda faaliyet göstermekte olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, özel kanunuyla kendisine verilmiş bu görevleri tek bir anlayışı benimsemiş şekilde sürdürmekte olduğu gerek yukarıda ele alınmış olan uygulamalarla gerek ileriki bölümlerde irdelenecek olaylarla sergilenmektedir. Kur'an kurslarının yürütülmesi bakımından üstlenmiş olduğu "din eğitimi" görevi,

324) S.Derbil, *İdare Hukuku cilt II (İdari Faaliyet)*, Ankara 1949, 466.

325) Bu konuda bkz. T.Z.Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 248-249.

326) A.Gülan, *Kamu Hizmeti ve Görülüş Usulleri* (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1987, 4.

327) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları cilt II*, 3. bası, İstanbul 1967, 722. Kaldı ki, Prof. Onar'a göre kamu hizmeti kavramının sosyolojik bir yaklaşımla irdelenmesi sonucu, herhangi bir alanda bir gereksinme ortaya çıktığında, bunun sürekli olması halinde, giderilememesinden kamu düzenini etkileyici bir durum da sözkonusu olabilecek ise, orada bir kamu hizmetinin kurulması ve sürdürülmesi bir zorunluluktur. Bkz. S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 37. Batı Avrupa ülkelerinde dini alanda bir kamu hizmeti örgütü kurulması gereği olmayışına karşılık Türkiye'nin bu bakımdan özgün konumu hakkında ayrıntılı bir inceleme için de bkz. İ.Özay, "Cumhuriyetin Dini", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, II, 3 (1981), 81-83.

milli eğitimin temelini oluşturan eğitim birliği esası çerçevesinde zaten ideolojik bir işleve sahiptir. Hac seferleriyle ilgili işleri yürütmek ise, özellikle uygulamadan açıkça görüldüğü şekilde, kâr amacına yönelmiş bir faaliyettir. Bu durumun kamu hizmeti kavramıyla bağdaşmadığı açıktır. Bu bağlamda kuruma düşen görev, düzenlemeye bizzat girişmekten kaçınmak ve özel kişiler eliyle sürdürülecek olan faaliyeti ancak kamuya bir zarar gelmesini önlemek amacıyla denetlemekten ibaret olmalıdır. Öte yandan, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özel kanununda açık olarak düzenlenmiş olan "İslam dininin ahlak ile ilgili işlerini yürütmek" ve propaganda faaliyetinde bulunmak şeklinde yorumlanabilecek olan "yurt içi ve yurt dışında gerektiğinde dini yayınlara karşı yayında bulunmak" görevlerinin teknik bir kamu hizmeti kavramı içinde yeri olmadığı da, önceki iki altayırımda irdelendiği üzere aşikardır.

e) İdarenin Kolluk Görevi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Lâik bir devlet yapısı içinde hiçbir şekilde bir din kolluğunun bulunması düşünülemez. Öte yandan kanımca Diyanet İşleri Başkanlığı, yapılandırılması çerçevesinde bu görevi kendine özgü bir şekilde sürdürmektedir. Kurum bir yandan kollektif bir ihtiyacı karşılamak amacıyla kurulmuş olmakla birlikte, öte yandan genel İdare içinde yerverilmesiyle tüm personelinin kamu ajanı olması sağlanmıştır. Böylelikle dinsel alanlarda kamu hizmeti faaliyeti sürdürmekle yükümlü olan elemanların bu görevlerini "resmi" anlayışa uygun biçimde yerine getirilmesi denetim altında tutulabilmektedir. Ancak sanırım bu uygulamanın, personel konusunda bir yargı kararıyla irdeleyeceğim üzere, hukukilik boyutundan çok siyasal tercih olarak algılanması gerekir.

C. Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütü - Merkezi İdare İlişkileri ve Yetkiler

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın, "Yürütme" bölümü içinde "İdare"ye ayırdığı paragrafta kullanılan "kuruluş" kavramıyla İdare örgütü kastedilmektedir. Öte yandan İdare'yi oluşturan öğeler 123 üncü maddede ifade edilen "kuruluş ve görevler"den ibaret olmayıp; İdare'nin "görevleri" yanında, bunların yerine getirilmesi için zorunlu olarak sahip olduğu "yetkileri" de vardır[328].

1. Diyanet İşleri Başkanlığı ile Merkezi İdare Arasındaki İlişkilerin Hukuki Niteliği

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu'ndan farklı olarak, gerek 1961 Anayasası (madde 154) gerek 1982 Anayasası (madde 136)

328) Bu kavramlara ilişkin olarak bkz. L.Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, İstanbul 1982, 33 vd.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nı genel İdare içine alıp, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmekle ödevlendirmiş bulunmaktadır. Kamu tüzel kişiliğine sahip olmayan ve merkezi İdare içinde yapılanmakla devlet tüzel kişiliği içinde yeralan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'la (madde1) da, ilk kuruluş kanunu olan 3 mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun**'la (madde 4) olduğu gibi Başbakanlığa bağlı olduğu belirlenmiştir.

Prof.Dr. Duran'a göre, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, birtakım hizmet örgülerinin Başbakanlıkla, bir bakanlık imişçesine ilgilendirilmiş bulunması anayasa, siyaset ve idare bilimleri açısından tartışılıp doğru ve yerinde görülmeyebilirse de, Devlet idare teşlilatında benimsenmiş ve yerleşmiş bir olgu olarak kabul edilmek gerekir[329]. Ne var ki, her biri bir bakanlık kadar geniş ve görevleri çok olan bağlı kurum ve dairelerin işlerini Başbakanlığın bizzat yürütmesi ve hatta izlemesi mümkün bulunmadığı için, 4951 sayılı Bakanlıklar kuruluşu hakkındaki kanunun yürürlüğe girdiği 1946 yılından beri, Başbakanlığa bağlı kurum ve dairelerin, her yeni hükümet teşkili sırasında ve bazan ara yerde. Devlet bakanları arasında bölüştürülmesi ve bir tür alt bakanlıklara konu olması şeklindeki uygulama[330], Diyanet İşleri Başkanlığı bakımından da geçerli olmaktadır. Böylelikle dönem dönem Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili görevlerden, bir Devlet Bakanlığı sorumlu olmakta; dönem dönem de doğrudan Başbakanlık bu görevi üstlenmektedir. Bir takım kuruluşların Başbakanlığa bağlı olmalarının yarattığı sakıncalar ne olursa olsun, Prof. Duran'ın belirttiği gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı da Milli İstihbarat teşkilatı gibi, siyasi nitelik ve etkileri dolayısıyle, Başbakanlığın otoritesinden çıkarılması doğru ve yerinde görülmeyecek servislerdir[331].

Görev alanının yakın olduğu herhangi bir bakanlığa devredilmesi sözkonusu olamayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir Devlet Bakanlığı'na bağlı olması mevcut mevzuat bakımından bir sakınca yaratmaz; zira, 27 eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı **Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Karaname ile 13/12/1983 Gün ve 174 Sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Kaldırılması ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Karanamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun**[332]'un 4 üncü maddesiyle devlet bakanlıkları düzenlenmiş; "Başbakana yardım etmek, Bakanlar Kurulu'nda koordinasyonu sağlamak, özel ve önem ve öncelik taşıyan konularda tecrübe ve bilgilerinden istifade edilmek amacıyla Başbakanın teklifi ve

329) *Ibid.*,97-98.

330) Bu uygulama ilk kez, 7 ağustos 1946 tarihinde kurulmuş olan Peker Hükümeti döneminde görülmüştür. Anılan saptamanın dayandığı veriler için bkz. N.Erdilek, "Hükümetler ve Programları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, , 1984.

331) L.Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 99.

332) *R.G.* 9 ekim 1984-18540, 1-11.

Cumhurbaşkanının onayıyla Devlet Bakanı görevlendirilebileceği" ve (a) bendinde de, "Devlet Bakanları, Başbakan tarafından verilecek görevleri yerine getirirler" hükmü yeralmıştır. Böylelikle, Prof.Dr. Duran'ın eski mevzuat çerçevesinde belirtmiş olduğu aykırılıklar[333] giderilmeye çalışılmıştır; nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanına ilişkin ortak karanamelerde, bir Devlet Bakanlığı'nın görevli olması durumunda, tüm diğer devlet bakanlarının olduğu gibi, bu Devlet Bakanın da imzasına yer verilmektedir. Mevcut mevzuatın, Devlet bakanlarının hizmet bakanları gibi işlev görmesi için geçerli hukuki gerekçeyi sağladığı söylenebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, merkezden yönetim içinde yeralmakla hiyerarşi ilişkisine tabi bir konumda kalmaktadır. Kurum içinde personel ilişkileri bakımından tabii ki astlık-üstlük bağları mevcuttur; bunun da ötesinde, anılan özel hizmet birimi, kuruluş yasası gereği Başbakanlığa bağlıdır. Bir Devlet Bakanlığı'nın Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili işlerden sorumlu olması durumunda dahi, gerek 1982 Anayasası'nın, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, her bakanı Başbakana karşı sorumlu kılmış olması (madde 112/2) gerek devlet bakanlıklarının başbakanlıkla ilişkileri bakımından haiz oldukları öznel durum nedeniyle Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, daha özgül bir çerçevede de Diyanet İşleri Başkanı'nın hiyerarşik üstü konumundadır. Böylelikle bütün yetki ve sorumluluklar Başbakanlıktadır; Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde salt siyasal anlamda değil, hukuk bakımından da hiyerarşi gücüne haizdir.Bunun sonucu olarak da, gerektiğinde, hiyerarşi ilişkisinden doğan iç düzene ilişkin karar ve tedbirler almak; önceden emir ve direktif vermek; memurların yaptığı işlem ve eylemleri, sonradan onaylamak, düzeltmek, değiştirmek, yeniden yapmak, kaldırmak ya da iptal etmek, uygulamayı ertelemek veya durdurmak; astları disiplin yetkisine dayanarak, cezalandırmak ya da ödüllendirmek gibi her türlü yetkiyi[334] kullanabileceğini kabul etmek gerekir.

2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yetkileri

İdare hukukunda "İdare'nin yetkileri", geniş anlamıyla, İdare'nin işlem ve eylem yapma gücünü ifade eder[335]. İdare, yetkilerini kullanırken, birtakım işlemler yapar, yani hukuk alanında değişiklik ve yenilik yaratan irade açıklamalarında bulunur. İdare'nin tek yanlı iradesiyle yaptığı işlemlerin ya bir kural işlem, diğer bir sözcükle de genel düzenleyici işlem ya da birel-özgül işlemler olarak görüldüğü malumdur.

1982 Anayasası'nın 124 üncü maddesi ilk fıkrasında yeralan, "Başbakanlık, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri, kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzük-

333) L.Duran, *İdare Hukuku Ders Notları*, 98.
334) Bu yetkilere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. *Ibid.*, 57.
335) *Ibid.*,380.

lerin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilirler" şeklindeki hükümle yönetmelik çıkarabilecek kuruluşlar belirtilmiştir. Genel İdare içinde yeralan ve kamu tüzel kişiliğine bizzat sahip olmayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bu anayasal düzenleme çerçevesinde yönetmelik çıkarma yetkisi bulunmadığı açıktır. Nitekim bu durum, **Danıştay 5 inci Dairesi'nin 86/1938 esas; 88/2866 karar sayılı ve 6 aralık 1988 tarihli kararıyla**[336] da yargısal hükme bağlanmıştır. 5 inci Daire'ye göre, "herne kadar, 633 sayılı Yasanın 5/f ve 14/f maddelerinde «yönetmelik hazırlamak» yetki ve görevinden sözedilmekte ise de, bu konunun belirtilen çerçeve içinde değerlendirilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde Başbakanlığa bağlı bir kuruluş olması nedeniyle bu yetkinin, münhasıran, kendisine 633 sayılı Yasa ile verilen görevlerin yerine getirilmesi ile ilgili yönetmelikleri hazırlayarak uygulamaya konulmak üzere Başbakanlığa sunulması için yapılan hazırlık çalışması olarak değerlendirilmesi gerekmektedir." Bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca hazırlanmış ve yayınlanmış olan yönetmelik şeklindeki kural işlemler, işlemin "yetki" unsuru bakımından sakat; diğer bir ifadeyle hukuka aykırı düzenlemelerdir. Günümüz mevzuatında, yukarıda anılan karar doğrultusunda, yönetmelikler dönemin gereğine göre Başbakanlık ya da Devlet Bakanlığı tarafından yayınlanmaktadır.

Anılan gerekçeyle yönetmelik yapma yeteneği bulunmayan Başkanlık, kanımca, farklı adlar altında düzenlenen ve İdare hukukunda adsız düzenleyici işlemler olarak nitelendirilen kategori kural işlemleri de ancak içdüzen işlemi niteliğinde olmaları koşuluyla yapabilir; zira bu işlemler de hukuk bakımından son tahlilde yönetmelik hükmünde sayılmaktadır. Böylelikle kurumun yetkileri, bir noktada birel-özgül işlemler yapabilmeyle sınırlandırılmıştır.

D. Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli : Hukuki Düzenlemeler

Kamu yönetiminin insan öğesini oluşturanların hukuksal durumlarının irdelenmesi, diğer idari birimlerde olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da bilimsel olarak değerlendirilebilmesi bakımından önemlidir. Bu altbölümde, kurumdaki görevlilere özgü yasama işlemleri ve idari düzenlemeler, din hizmetleri sınıfı ve hukuksal sonuçlarıyla kamu görevlisi kavramı; Başkanlığa tahsis edilmiş bulunan kadrolar; atama usulleri; haklar ve yükümlülükler; sicil ve disiplin esasları bakımlarından yargı kararları ışığında ve personel hukukunun anahatları çerçevesinde incelenecektir.

a) Din Hizmetleri Sınıfı ve Hukuksal Sonuçlarıyla Kamu Görevlisi Kavramı

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 36 ıncı maddesinde, 31 temmuz 1970 tarihinde kabul edilen 1327 sayılı Kanun'un 9 uncu maddesiyle yapılan bir

336) Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, XIX, 74-75 (1989), 243-249'da yayınlanmıştır.

değişiklikle "din hizmetleri sınıfı" ihdas edildi. Değişiklikle mevzuata şu düzenleme getirilmişti:

"VI - DİN HİZMETLERİ SINIFI:

Din hizmetleri sınıfı özel kanunlarına göre çeşitli derecelerde din eğitimi görmüş olan ve dini görev yapan devlet memurlarını kapsar.

Bu sınıfa:

a) İlkokul mezunu olanlardan kayyımlar 16 ncı derecenin ilk kademesinden, İmam-hatipler, müezzinler, Kur'an kursu öğretmenleri, vaiz ve müftüler 15 inci derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve bunlardan kayyımlar 11 inci derecenin, imam-hatipler, müezzinler ve Kur'an kursu öğretmenleri10 uncu derecenin, vaiz ve müftüler 10 uncu derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

b) İmam-hatip okulunun 1 inci devresini bitirmiş olan imam-hatipler 15 inci derecenin 4 üncü kademesinden işe başlarlar ve 9 uncu derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

c) İmam-hatip okulunun ikinci devresini bitirmiş olan imam-hatipler 13 üncü derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve 5 inci derecenin son kademesine kadar yükselebilirler.

d) Dini eğitim veren yüksek okul veya fakültelerden mezun olanlar 10 uncu derecenin ilk kademesinden işe başlarlar ve 1 inci derecenin son kademesine kadar yükselebilirler."

Bu düzenlemenin Anayasa'nın çeşitli maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle Birlik Partisi tarafından açılan iptal davasında **Anayasa Mahkemesi**, 1327 sayılı Kanun'un 9 uncu maddesinin din hizmetlilerine ilişkin VI sayılı bendinin anayasaya aykırılık taşımadığına Avni Givda ve Ahmet Akar'ın esasa; Muhittin Gürün'ün gerekçenin bir bölümüne karşı oylarıyla ve oyçokluğuyla karar verdi[337]. Dava dilekçesinde anayasaya aykırılık iddialarının ve iptal isteminin gerekçesi özet olarak, "Anayasa'nın 2 nci maddesi hükmünce Türkiye Cumhuriyeti lâik bir devlettir. Lâiklik, klasik anlamıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demektir. Anayasamıza göre din ve devlet işleri birbirinden ayrılmıştır. Din hizmetleri bir kamu hizmeti niteliği taşımadığına göre din adamlarının memur sayılması lâik devlet ilkelerine uymaz.Kanunun din görevlilerini kapsamına alması Anayasa'nın 117. maddesine aykırıdır. Dava konusu hükmün din hizmetleri sınıfı kurması yoluyla devlet, din işleriyle uğraşan teokratik bir devlet hüviyeti almış olacaktır. Bu ise Atatürk Devrimlerinin, 1961 Devrim Anayasası'nın tam manasıyla inkarıdır ve dolayısıyla Anayasa'nın 2 nci, 4 üncü, 19 uncu, 117 nci ve 154 üncü maddelerine aykırıdır." şeklinde ifade edilebilir. Anayasa Mahkemesi, anılan düzenlemeyi esas yönünden incelemeye geçtiğinde, ilk ola-

337) **Anayasa Mahkemesi, E.1970/53, K.1971/76, 21 ekim 1971.** Anılan karar, *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, 10 (1973), 52-79'da yayınlanmıştır.

rak lâiklik ilkesini kuramsal olarak irdelemiş; ardından bu ilkeyi Anayasa'da yeralan ilgili hükümler ışığında anayasa koyucunun kastettiği anlamı tartışarak saptamaya çalışmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre[338],

> "Diyanet İşleri Başkanlığı dini bir teşkilat değil; Anayasa'nın 154 üncü maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yeralmış idari bir teşkilat durumundadır ve bu teşkilata mensup kişiler de 154 üncü maddede sözü geçen özel kanun ve dolayısıyle 154 üncü madde hükmünce memur niteliğinde sayılmışlardır. Bu durumun bir Anayasa hükmü olması dolayısıyle de, Anayasa'nın 117. maddesine aykırılıktan söz edilemez.
>
> Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasa'da yeralmasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, ... birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyle gereksinmelerinin doğurduğu bir zorunluk sonucu olduğundan kuşku yoktur.
>
> Din Devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dini taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi, ana ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda toplumun çoğunluğunun müslüman bulunduğu ülkemizde, dini ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için din işleri görecek kişiler, mabet ve başka maddi ihtiyaçların sağlanması ve bunların bakımı gibi konulara yardım etmek nedenlerine de dayanmaktadır. (...) Diyanet İşleri Kuruluşu görevlilerinin memur sayılması devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır."

Bu karara bir karşıoy kaleme almış olan Avni Givda'ya göre ise, 633 sayılı Kanun'un ve dolayısıyla bu kanunla düzenlenmiş kurumun, anayasa koyucunun düzenlediği Diyanet İşleri Başkanlığı birimine uyarlılığı anayasaya uygunluk denetiminden geçmemiş olduğundan bir ölçüt ve dayanak olarak kabul edilmesi hukukça savunulabilir bir tutum olmaz[339]. Anayasa'nın Diyanet İşleri Başkanlığı olarak öngördüğü kurum, ülkenin tarih boyunca geçiregeldiği acı ve ağır tecrübeler sonucu, devletin, din alanına ilişkin anayasal ilkelerin aksamadan, saptırılmadan işlemesine dikkatle, titizlikle bekçilik ve koruyuculuk etmesini sağlayan güçlü, geniş bir teftiş ve denetleme kuruluşudur[340]. Bu çerçeve içinde ancak teftiş ve denetleme hizmeti gerçek bir kamu hizmeti niteliğini taşıdığından, Anayasa'nın 117 nci maddesi uyarınca, bu hizmetin gerektirdiği asli ve sürekli görevler memurlar eliyle görülebilir[341]. Buna karşılık,iptal isteminin reddi kararına katıl-

338) *Ibid.*, 67-68.
339) *Ibid.*, 75.
340) *Ibid.*
341) *Ibid.*, 76.

makla birlikte, gerekçe bakımından bir karşıoy kaleme almış olan Muhittin Gürün, kanımca yerinde bir mantıkla, "Anayasa'nın kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan Diyanet İşleri Teşkilat ve Vazifeleri hakkındaki Kanunla bu Başkanlığa verilmiş olan görevler ve bu görevlerin yerine getirilmesi için meydana getirilmiş bulunan kuruluş ve kadroların Anayasa Koyucu tarafından bilindiği gözönüne alınacak olursa sözü geçen 154. madde ile bu görevlerle kuruluşa gönderme yapılmış olduğunu söylemek de yanlış sayılamaz" kanaatine varmaktadır[342].

Kararın esasına ve gerekçesine ilişkin bu azınlık oylarına karşın, Devlet Memurları Kanunu'nda bir "din hizmetlileri sınıfı" düzenlenmesini anayasaya aykırı bulmayan Anayasa Mahkemesi, kamu hizmeti kavramını açık olarak tartışmamış olmakla birlikte, din hizmetlerinin kollektif bir gereksinim olduğu ve dava konusu düzenlemenin Anayasa'nın memurlarla ilgili hükümlerinin yeraldığı bölümündeki "genel kural" başlıklı 117 nci maddesine aykırı olmadığı gerekçeleriyle son tahlilde Diyanet İşleri Başkanlığı personelini kamu görevlisi saymıştır. Bu hükmün hukuksal sonucu, din hizmetleri sınıfında yeralan görevlilerin de yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın 128[343] inci ve 129 uncu maddelerine tabi olup; sorumluluk bakımından 129/5 ile getirilen düzenlemeye ve disiplin soruşturmalarındaki güvenceye sahip olmalarıdır.

Öte yandan **Yargıtay Ceza Genel Kurulu**, 20 ocak 1969 tarih ve 3/17 sayılı kararında, 633 sayılı Diyanet İşleri Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun hükümleri, yasanın gerekçesi ve Türk Ceza Kanunu'nun 279 uncu maddesi hükmü ile 8 ağustos 1941 tarih, 1255 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi yorum kararını[344] gerekçe göstererek din görevlilerinin görevinin kamu görevi niteliğinde kabulüne ve memur sayılmasına olanak bulunmadığına hükmetmiştir[345]. Yargıtay'ın çeşitli daireleri tarafından verilmiş kararlar da aynı yöndedir[346]. Bu

342) *Ibid.*, 78.

343) Nitekim durumu irdeleyen Prof.Dr.Ali Ülkü Azrak bir tebliğinde Diyanet İşleri Başkanlığı memurlarının, Anayasa'nın 128 inci maddesinin doğal sonucu olarak kamu hizmeti gördüğünü belirtmektedir : "Dünden Bugüne Yönetim", *Fransız Devrimi ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması* (çoğaltılmış tebliğ), İstanbul Mülkiyeliler Birliği, 22 nisan 1929, 17.

344) Anılan kararın metni için bkz. *Resmi Gazete*, 13 ağustos 1941-4885.

345) Anılan kararın metni için bkz. *Doktrin ve İçtihatlar Bülteni*, 2 (1969),7.

346) **Yargıtay Birinci Ceza Dairesi, E.71/2155, K.72/19, 28 haziran 1972**, "...Ceza Kanunu uygulaması bakımından memur, kamu görevini yerine getiren kimsedir. Halbuki vaiz, imam, hatip gibi din hizmetlilerinin yaptıkları vazifeler kamu görevi mahiyetinde olmadığından, bunların TCK.nun 279 ve 251 inci maddeleri uygulamasında memur sayılması mümkün değildir." (*Resmi Kararlar Dergisi*, Yıl 8, Bölüm III/2 [1973], 28); **Yargıtay İkinci Ceza Dairesi, E.1982/6983, K.1982/6929, 24 aralık 1982**, "ÖZET İmamın görevi, kamu görevi niteliğinde değildir. Davanın iddianame ile sulh ceza mahkemesine açılması gerekir. Bu konuda Memurların Yargılanmalarına İlişkin Yasadaki usul uygulanmaz." (*Yargıtay Kararları Dergisi*, IX, 3 [mart 1983], 426). Bu konuya ilişkin bir farklı yargısal hüküm, 633 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 1982 sayılı

hükümlerin hukuksal sonucu olarak, bu görevliler Memurin Muhakematı Hakkında Kanun'la getirilen prosedüre tabi olmayıp; haklarında doğrudan ceza davası açılabilir.

Danıştay İkinci Dairesi de, vermiş olduğu bir kararında "idari görev" kriterini kullanmıştır. Bu Daire'ye göre[347],

> "Türk Ceza Kanununun 279 uncu maddesi ve bu maddeye açıklık kazandıran 1255 sayılı TBMM yorum kararı memur tanımında kamu görevini esas almıştır. Ceza Kanunu bakımından memur, kamu görevini yerine getiren kimsedir. Halbuki imam, hatip vaiz gibi din hizmetlilerinin yaptıkları vazifeler, kamu görevi niteliğinde olmadığından bunların Ceza Kanunu uygulanmasında da memur sayılmalarına olanak yoktur. Nitekim Yargıtay Ceza Genel Kurulunun 20.1.1969 gün ve K: 693/17 sayılı kararında bu durum açıkça ifade edilmiştir. Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun 16ncı maddesi ile, il ve ilçe müftüleri Diyanet İşleri Başkanlığını temsilen bölgelerindeki din hizmetlerini, dini müesseseleri yönetmek ve din görevlilerinin hizmetlerini düzenleyip, kontrol etmek ile görevlendirilmişlerdir. Müftülerin, ancak anılan idari görevleri ile ilgili ya da bu görevleri yaparken işledikleri suçları Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun kapsamında düşünmek mümkündür. Halbuki, olayımızda Devletin askeri ve emniyeti muhafaza kuvvetlerini alânen tahkir ve tezyif etmek suçunu vaaz sırasında işleyen sanık .... ilçesi müftüsü 'nun vaaz etmek görevi bir kamu görevi niteliğinde olmadığından adı geçen sanık hakkında Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanuna göre il yönetim kurulunca karar verilmesinde yasaya uyarlık yoktur."

Metinde vurgulamış olduğum üzere, bu kararla Danıştay İkinci Dairesi'nin "idari görev-idari olmayan görev" ayırımı yarattığı ve Başkanlığın teknik-idari hiz-

Kanun'un 23 üncü maddesinin (D) bendiyle getirilmiş olan,"Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatında çalışan müftü, vaiz, murakıp, Kur'an kursu öğreticisi ve imam-hatip gibi personelin görevlerinden doğan veya görevlerinin yapılması sırasında işledikleri suçlardan dolayı yargılanmaları, Memurin Muhakematı Hakkında Kanun hükümlerine göre yapılır" şeklindeki düzenleme karşısında **Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi**'nin almış olduğu **E.1979/4660, K.1979/4645** sayılı ve **19 kasım 1979** tarihli kararıdır: " Savunmalarında (imam), (imam-hatip) olduğunu bildiren sanığın 633 sayılı Kanunun değişik 23/D maddesinde belirlenen kişilerden olup olmadığı ve kendisinin Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanuna tabi bulunup bulunmadığı araştırılmadan iddianame ile açılan dava üzerine duruşmaya devamla yazılı şekilde mahkumiyet hükmü tesisi yasaya aykırı görülmüş olduğundan hükmün bozulmasına karar verildi." (*Yargıtay Kararları Dergisi*, V, 12 [aralık 1979], 1793). 1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve bu hükmün yürürlüğe girmesinden sonraki kararlar, yukarıdaki 1982 tarihli örnekte olduğu gibi, yine din görevlilerinin ceza hukuku bakımından memur sayılmadığı yönündedir.

347) **Danıştay İkinci Dairesi, E.1982/4344, K.1983/477, 28 şubat 1983**. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, XIV, 52-53 (1984), 87'de yayınlanmıştır.

metler dışında kalan görevlerini kamu görevi saymamaktadır. Yargıtay kararlarındaki ceza hukuku bakımından memur tanımından bir kademe farklı olmasına rağmen yine de bu yorumla Danıştay tarafından da son tahlilde varılan sonuç, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personelinin bir kısmının **Memurin Muhakematı Hakkındaki Kanun**'a tabi olmayacakları yönündedir. Oysa Prof.Dr. Sıddık Sami Onar'a göre, "memur mefhumunun umumi ve müşterek sayılan iki esaslı unsuru vardır"[348]. Bunlardan birincisi, memurun "kendisine bir kamu hizmeti tevdi edilen kimse" olduğu; ikincisi de, "İdare'nin daimi, sabit ve normal kamu hizmetleri kadrosuna girmiş ve bu kadronun dereceleri içinde kaynaşmış" bulunduğudur[349]. İkinci unsur, "memur sıfatının tayin ve tesbitinde ve memurları diğer ajanlardan ayırmakta en ehemmiyetli rol oynayan bir karakterdir"[350]. Çünkü, kamu hizmetlerinin kesintisiz yürütülmesi için, hizmete sürekli biçimde bağlı, hizmetin daimi unsuru haline gelmiş kamu görevlileri kitlesinin varlığı zorunludur. Gerek anayasa koyucu, gerek yasama organı, gerek anayasa yargısı tarafından açıklanmış ilgili iradelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarında yerverilmiş tüm personelin de, bu iki koşulu karşılayacak şekilde düzenlenmiş olduğu görülmektedir.

«Kamu görevlileri» teriminin gerek anayasa metninde, gerek kanunlar ve diğer genel düzenleyici işlemlerde karışıklığa yol açacak biçimlerde, tertiplerde kullanılmış ve kullanılmakta olduğu; bu kavram çevresinde kullanılan, "kamu hizmeti görevlileri"; "kamu görev ve hizmetinde bulunanlar"; "kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve suretle çalışmakta olan kimse"; "kamu hizmeti"; "kamu hizmetine girenler" gibi terimlerin de bu kargaşayı arttırdığı öğretide gözlemlenen bir sorundur[351]. Ancak irdelemekte olduğumuz kurum personelini, Prof.Dr. Sait Güran'ın Anayasa Mahkemesi'nin XXII nci kuruluş yıldönümü dolayısıyle, 25-27 nisan 1984 günlerinde düzenlenen sempozyuma sunmuş olduğu ve Anayasa'nın 128 ve 129'uncu maddeleri yönünden kamu görevlileri ve bakanların durumunun tartışıldığı bildirisindeki belirlemelerin bazısı ışığında ele aldığımızda ortaya, Anayasa'nın gerek 128 gerek 129 uncu madde hükümlerine tabi oldukları çıkmaktadır[352]. 128/1'de anılan görevler, hem genel idare, yani «kamusal yönetim» usullerine göre yürütülen; hem de asli ve sürekli nitelikte olduğundan ve tanım gereği öncelikle ve kaideten memurlar tarafından yerine getirilen türdendir. 128/1'de memurlar dışında, kapsamına "ancak İdare ile «kamu hukuku» ilişkisi bulunup, hizmetin «asli elemanı» sayılabilecek bir görevde çalışanlar" girebilir hükmüne varılan «diğer kamu görevlileri» de anılmaktadır. Bu şekilde çizilen geniş yelpaze içinde,

348) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, 3. bası, İstanbul 1966, 1074-1075.
349) *Ibid.*, 1075.
350) *Ibid.*, 1076.
351) Bu konuda bkz. S.Güran, "Anayasa'nın 128 ve 129 uncu Maddeleri Yönünden Kamu Görevlileri ile Bakanların Durumu", *Amme İdaresi Dergisi*, XVII, 3 (Eylül 1984), 30-32.
352) Aralarında, inceleme konum gereğince özellikle üçüncü ve beşincisinden yararlanmış olduğum anılan belirlemeler için bkz. *Ibid.*, 34-35.

Anayasa'da genel İdare içinde yapılandırılmış Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 657 sayılı Kanun'a tabi tüm personelinin de yeralması gerekir. 129 uncu maddenin son fıkrası uygulaması bakımından, bu hükmün amaç ve işlevinden hareketle, 128/1'e ait açıklamalarla irtibatlandırılması ve bu suretle izin güvencesinin, memurlar ve "ancak İdare ile «kamu hukuku» ilişkisi bulunup, hizmetin «asli elemanı» sayılabilecek bir görevde çalışanlar"dan oluşan diğer kamu görevlilerini kapsadığının belirtilmesi karşısında,bu olanaktan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin de yararlanması hukuken kaçınılmazdır. Böylelikle, gerek bu çerçevede gerek anılan Anayasa Mahkemesi kararı ışığında, Yargıtay ve Danıştay'ın benimsemiş olduğu yorumların zorlama olduğunun kabul edilmesi gerekir.

b) Diyanet İşleri Başkanlığı'na İlişkin Kadro Düzenlemeleri

3 mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkânıharbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgasına dair Kanun**[353]'la kurulmuş olan Diyanet İşleri Reisliği'nin teşkilat ve kadroları bu kanunda gösterilmemiştir.

1924-1926 yıllarında Diyanet İşleri Reisliğinin kadro yapısı, bütçe kanunlarında yalnızca maaş ya da ücret yekûnu olarak gösterildi. Buna göre, merkez teşkilatında Reis, Heyet-i Müşavere ile me'murin-i merkeziye ve müstahdemin-i muhtelife; taşra teşkilatında da müfti, müfti müsevvidi, müfti katibi, müftilik müstahdemi, müstahdemin-i ilmiye, dersiam[354], kürsü şeyhi, vaiz, cuma vaizi, huffaz muallimi ve Hayrat-ı Şerife hademesi ünvanları yeralmış; ancak kadro sayıları belirtilmemişti[355].

353) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 5 (1931), 665.

354) Dersiam, Osmanlı İmparatorluğu devrinde medreselerde ders veren müderrislerin ünvanıdır. 3 mart 1340 ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün medreseler kapatılınca, buralarda ders veren dersiamlara kayd-ı hayat şartıyla Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden maaş bağlanmıştır. Sonradan gerçekleştirilen bir düzenlemeyle, Cumhuriyet Hükümetlerinde memuriyet görevi alan dersiamların dersiamlık maaşı kesilmemiş, her iki maaşı da almaları sağlanmıştır. Başlangıçta üçyüzden fazla olan dersiamlardan günümüzde üçü yaşamaktadır.

355) **Cami Hademeleri Nizamnamesi**'nde, iki tür cami hizmetleri bulunduğu; bunlardan birinin imamlık, hatiplik, vâizlik, reisülkurralık gibi ilmi hizmetle, diğerinin de kayyımlık, mahyacılık gibi bedeni hizmetle ilgili olduğu belirtilmekteydi. Nizamname'nin 2 nci maddesine göre, "ilmi ve bedeni hizmetleri ifa edenlerin intihabı, tayin ve azilleri bu nizamnameye, köy imamlarının tayini köy kanununa tabi"ydi. Anılan düzenlemenin metni için bkz. 12 ağustos 1928 gün ve 6995 sayılı Cami hademeleri nizamnamesinin meriyete vaz'ı hakkında kararname, *Düstur*, III, 9 (1931), 1146-1152; *R.G.* 1 eylül 1925-977. Köy imamlarının statüsü, 16 mart 1924 tarihli ve 442 sayılı **Köy Kanunu**'nun 83-86 ıncı maddelerinde düzenlenmiştir. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 5 (1931), 336; *R.G.* 7 nisan 1924-68. 1928 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'ne ilişkin şu işlemler mevcuttur **Cami Hademeleri Nizamnamesinin 32 ve 38 inci maddeleri hakkında 8 kânunuevvel 1928 tarihli ve 69 sayılı Şurayı Devlet kararı** (*Düstur*, III, 10, (1934), 182; *R.G.* 29 kânunusani 1929-1105); 26 nisan 1930 tarihli

Reisliğin merkez ve taşra teşkilatlarının kadro yapısı ünvan, adet ve maaş ya da ücret olarak ilk kez 1927 yılı bütçe kanununda[356] gösterildi. Buna göre, kurumun merkez teşkilatına 57 maaşlı memur ve 5728 ücretli müstahdem; taşra teşkilatına da 1373 maaşlı memur ve 5668'i hayrat hademesi olmak üzere 5728 ücretli müstahdem kadrosu tahsis edilmiş; toplam kadro sayısı 7172'ye ulaşmıştı. Bu kadrolar 1928 yılı bütçe kanunuyla[357] merkez örgütünde 65, taşra örgütündeyse 6251'e; toplam olarak da 6316'ya varmıştır.

30 haziran 1929 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanan 1452 sayılı **Devlet Memurları Maaşatının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun**[358]'a ekli Diyanet İşleri Reisliği kadro cetvelinde, ilk defa kurumun daimi maaşlı memur kadroları belirlenmiş ve derece, ünvan, adet, maaş olarak gösterilmiştir. Bu Kanun'la Diyanet İşleri Reisliğinin merkez örgütüne 53, taşra örgütüne de 485 olmak üzere toplam 538 kadro tahsis edildi. Ancak, anılan cetvelde yeralmayan, özellikle dersiam, vaiz, hıfz muallimi, hademe-i hayrat ve odacı gibi din hizmetleri ve yardımcı hizmetlerle ilgili diğer kadrolar 1929'dan 1970 yılına dek barem dışı olarak, her yıl bütçe kanunlarına ekli «D» cetvellerinde gösterilmiştir. 1929 yılı bütçe kanunu[359] (D) Cetvelinde Diyanet İşleri Reisliği merkez örgütü için barem dışı olarak 13, taşra örgütü için de 5546 kadro saptanmış; böylece, Diyanet İşleri Reisliğinin genel kadro sayısı 6097 olmuştur.

ve 9180 sayılı **Cami Hademeleri Nizamnamesine zeyl olmak üzere takdim kılınan nizamnamenin mer'iyete vaz'ı hakkında kararname** (*Düstur*, III, 11, (1930), 378-379; *R.G.* 19 mayıs 1930-1497); 13 mart 1932 tarihli ve 12398 sayılı **Cami Hademeleri Nizamnamesinin bazı maddelerinin tadili hakkında Nizamname** (*Düstur*, III, 13, (1932), 147-150; *R.G.* 26 mart 1932-2060); 8 mayıs 1933 tarihli **Cami Hademeleri Nizamnamesinin 14 ve 7 nci maddelerinin telifi hakkında Şurayı Devlet kararı** (*Düstur*, III, 14, (1933), 1624-1625; *R.G.* 17 temmuz 1933-2454). 1935 yılında, Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından yeni bir **Cami Hademesi Nizamnamesi** hazırlanıldı ve gerekli prosedürden geçirilerek 22 nisan 1935'de yürürlüğe konuldu. Anılan düzenlemenin metni için bkz. 22 nisans 1935 gün ve 2/2392 sayılı Cami hademesi nizamnamesinin meriyete konulması hakkında karaname, *Düstur*, III, 16 (1936), 724-732; *R.G.* 1 mayıs 1935-2991. 1935 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi'ne ilişkin şu işlemler bulunmaktadır : 21 kânunuevvel 1936 tarihli ve 2/5740 sayılı **Cami Hademesi Nizamnamesinin bazı maddelerinin değiştirilmesi ve 3 üncü ve 13 üncü maddelerine birer fıkra eklenmesi hakkında Nizamname** (*Düstur*, III, 18, (1937), 176-181; *R.G.* 31 kânunuevvel 1936); 15 kânunusani 1937 tarihli ve 3092 sayılı **Vâiz ve dersiamlar hakkında kanun** (*Düstur*, III, 18, [1937], 230-231; *R.G.* 23 kânunusani 1937-3515); 16 şubat 1938 tarihli ve **2/8124 sayılı 22/4/1935 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesinin 21 inci maddesini değiştiren nizamname** (*Düstur*, III, 19, [19..], 319-320; *R.G.* 2 mart 1938-3845). Bu dönemdeki yargısal uygulamadan bir örnek için bkz. *Danıştay Kararları Dergisi*, 7 [1938-1939], 52-53.

356) 19 nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı **1927 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu**. Bkz. *Düstur*, III, 8 (2.bası-1946). 190 ve 277-280.

357) **1928 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu**, *Düstur*, III, 9 (1931), 341 özellikle 344.

358) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 10/2 (1934), 1051 ve 1064-1066.

359) **1929 Mali senesi bütçe kanunu**, *Düstur*, III, 10-2 (1934), 1172.

Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 yılı bütçe kanunu ile, 1931 yılı haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin idaresi ve bunların görevlilerinin (hademe) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verilmesi üzerine, 1930 yılı Bütçe Kanunu'nda yeralan 26 adet İstanbul Kürsü ve Cuma Vaizi ve 4081 cami görevlisi kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum Müdürlüğü'ne geçmiş ve bu uygulama 1950 yılına kadar devam etmiştir[360]. Bu nedenle, 1931 yılından itibaren Diyanet İşleri Reisliği'nin toplam kadro sayısında büyük bir azalma olmuştur[361].

22 haziran 1935 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 2800 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun**[362] eki cetvelde, merkez ve taşra örgütü kadroları derece, ünvan, adet ve maaş itibariyle yeniden tesbit edildi; merkez örgütüne 29, taşra örgütüne 451, böylelikle de toplam 480 kadro tahsis edildi.

8 temmuz 1939 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3656 sayılı **Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun**[363] eki cetvelde Diyanet İşleri Reisliği'nin merkez ve taşra taşkilatı kadroları da belirlenmiştir. Ayrıca, 11 temmuz 1939 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan ve **2800 sayılı Kanun'da Değişiklik yapan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Kanun**[364] eki cetvelde, Diyanet İşleri Reisliği'nin kadroları yeniden tesbit edilmiş; ancak, bu kanunun 3 üncü maddesi gereğince 3656 sayılı barem (genel kadro) kanununun eki cetvel kaldırılarak yerine anılan 3665 sayılı Kanun eki cetvel konmuştur.

7 temmuz 1939 tarihinde kabul edilen ve 11 temmuz 1939 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3711 sayılı **Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun**[365] eki

360) Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 12 (1930), 551. Ayrıca, 4 kânunusani 1932 tarihli ve 670 sayılı **Cami ve medreselerin idaresi ve bunların hademesi hakkında Heyeti Umumiye Kararı**'nın metni için bkz. *Düstur*, III, 13, (1932), 72-73; *R.G.* 9 kânunusani 1932-1997. Anılan düzenlemeye ilişkin olarak şu işlemler mevcuttur 15 teşrinisani 1935 tarihli ve 2845 sayılı **Cami ve mescidlerin tasnifine ve tasnif harici kalacak cami ve mescid hademesine verilecek muhassasat hakkında kanun** (*Düstur*, III, 17, (1936), 13-14; *R.G.* 22 teşrinisani 1935-3163; ilgili Meclis görüşmeleri için *Zabıt Ceridesi*, V, 6-7, (1935), 19-20 ve 59); 9 nisan 1941 tarihli ve 3994 sayılı **Cami ve mescidlerin tasnifine ve tasnif harici kalacak cami ve mescid hademesine verilecek muhassasata dair 2845 sayılı kanunun birinci maddesine bazı fıkralar ilavesi hakkında kanun** (*Düstur*, III, 22, (1941), 459; *R.G.* 15 nisan 1941-4785).

361) "Diyanet İşleri Reisliği kadrosunda dahil bulunan vâiz ve dersiam sınıflarında vukubulacak münhaller kadrodan çıkarılır" hükmünü taşıyan 8 mayıs 1933 tarihli ve 2171 sayılı **Vâiz ve Dersiam maaşları hakkında kanun** (*Düstur*, III, 14, [1933], 230-231; *R.G.* 14 mayıs 1933-2400) bu durumun bir örneğidir.

362) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 1501-1504 ; *R.G.*22 haziran 1935-3035.

363) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2 (1939), 1397; *R.G.* 8 temmuz 1939-4253.

364) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2 (1939), 1552-1554; *R.G.* 11 temmuz 1939-4255.

365) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2 (1939), 1552-1554; *R.G.* 11 temmuz 1939-4255.Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2 (1939), 1552-1554; *R.G.* 11 temmuz 1939-4255.

cetvelde, Hatay il ve ilçe müftülüklerinin kurulması için, örgüt kadrolarına eklenmek üzere 6 müftü, 1 müftü müsevvidi, 4 vaiz ve 2 katip kadrosu; 1939 yılı bütçe kanununa[366] eklenmek üzere de 6 hademe kadrosu ihdas edilmiştir. Bundan başka çeşitli yıllarda, ilçe kurulması hakkında çıkarılan kanunlarla da müftü kadroları ihdas edilmiştir.

CHP'nin tek parti döneminden kalan iktidarının ve Günaltay Hükümeti'nin son günlerinin yaşanmakta olduğu[367] 29 nisan 1950 tarihinde yürürlüğe konulan 5634 sayılı, **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 sayılı Kanuna Ek Kanun**[368] eki cetvelde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez örgütüne 52, taşra örgütüne de 889 olmak üzere toplam 941 kadro tahsis edildi. Gezici vaizliğin de ilk kez ihdas edildiği hukuki düzenleme bu kanundur; ayrıca Geçici 7 nci madde gereği vaizlik kadroları tahsis edilerek vaizler kadroya geçirilmiştir. Anılan Kanun'un 5 inci maddesi gereğince de, Kanun eki (3) sayılı cetvelde gösterilen hayrat hademesi kadroları (4503 adet imam-hatip ve müezzin-kayyum kadrosu), Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden tekrar Diyanet işleri Başkanlığı'na devredilmiş[369] ve bu kadrolar 1950 yılından itibaren, her yıl bütçe kanunlarına ekli «S» cetvellerinde gösterilmiştir. Bütçe kanunlarına ekli D cetvellerindeyse, barem dışı olarak sadece cuma ve kürsü vaizi, dersiam, Kur'an öğreticisi, memur ve odacı kadroları gösterilmeye devam edilmiş; vaiz kadroları 5634 sayılı Kanun eki (1) sayılı cetvelde yeralmıştır.

11 şubat 1955 tarihinde kabul edilen ve 1 mart 1955 tarihinde yürürlüğe giren 6465 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 5634 sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun**[370] eki cetvelde 25 adet müftü kadrosu ihdas edildi ve imam-hatip okulu mezunlarının maaşlı memur olarak atanması için 100 adet imam-hatip kadrosu tahsis edildi.

2 temmuz 1965 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak 15 ağustos 1965'te yürürlüğe giren 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**[371]'a ekli (2) sayılı cetvel ile, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kadroları yeniden düzenlendi; merkez örgütüne 203, taşra örgütüne 19490 olmak üzere

366) **1939 Mali yılı Muvazenei Umumiye Kanunu**, *Düstur*, III, 20 (1939), 707.
367) Birinci Menderes Hükümeti, 22 mayıs 1950'de oluşturulmuştur.
368) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 31 (1950),1950-1957; *R.G.* 29 mart 1950-7469.
369) Ayrıca, bu Kanunla imam, hatip, müezzin ve kayyımların atama, nakil, emeklilik ve göreve son verme işlerini yürütmek üzere bir müdür, bir müdür yardımcısı, bir tevcih şefi ve beş memurdan oluşan Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü kurulmuş; 6 madde gereğince hazırlanan **Hayrat Hademesi Tüzüğü** de, Bakanlar Kurulu tarafından 21 nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 mayıs 1952 gün ve 8107 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.
370) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 36 (1955),241-242; *R.G.* 19 şubat 1955-8935.
371) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, V, 4 (1965),2911; *R.G.* 2 temmuz 1965-120389.

toplam 19693 kadro tahsis edildi[372]. Ancak, 1970 yılına kadar barem dışı olarak bütçe kanunlarının (D) cetvellerinde Kur'an öğreticisi, bucak ve köy imam-hatipleri, daktilo, hademe, kayyım, bekçi ve şöför kadroları; (S) cetvellerinde de hayrat hademesi (imam, hatip, müezzin, kayyım) kadroları gösterilmiştir.

657 sayılı **Devlet Memurları Kanunu**[373] uyarınca, personelin intibak işlemlerinde kullanılmak üzere, 31 temmuz 1970 tarih ve 1322 sayılı **Genel Kadro Kanunu**[374] ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na çeşitli sınıf ve derecelerden 31.149 adet kadro verildi. Ayrıca, 1971 yılından itibaren kadro ihdasları ve 1-4 derece kadroların iptal ve ihdas işlemleri Bakanlar Kurulu Kararları'yla; 5-15 derece kadroların iptal ve ihdas işlemleriyse Maliye Bakanlığı yazılarıyla yapılmıştır.

14 aralık 1983 tarihli *Resmi Gazete*'nin mükerrer sayısında yayımlanan 190 sayılı **Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname**'nin eki sayılan 18 temmuz 1984 tarih ve **84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**[375] eki kadro cetvellerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütün kadroları bir kez daha belirlendi; çeşitli sınıf ve derecelerden merkez örgütüne 1082, taşra örgütüne 77.251, yurtdışı örgütüne 143; döner sermaye işletmesine 103, şahsa bağlı olarak da 3 adet dersiam olmak üzere toplam 78.582 kadro tahsis edildi. Ancak sözkonusu cetvelde tutulu bulunan kadrolar, 1985[376], 1986[377] ve 1987[378] yıllarında çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarıyla serbest bırakıldı.

31 ağustos 1990 tarihli ve **90/844 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**[379] ile, kurumun taşra örgütüne 3027 ek kadro verilmiş olup; bunun 600'ü Kur'an kursu öğreticisi, 2000'i imam-hatip, 396'sı müezzin, geri kalanı öğretmen ve Kur'an kursu müdürüdür. Tahsis edilen Kur'an kursu öğreticisi kadro derecesi 8-11 arasında değişirken, müezzinlerinki 10-12 nci derece arasındadır. Kur'an kursu müdürüne ise, 3 üncü dereceden kadro verilmiştir.

372) 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun sonrasında, 1967'de imam-hatip, hatip, müezzin-kayyım ve kayyımların görevleri, nitelikleri, atanma ve yükselmeleri için gereken seçme ve sınav usulleri , disiplin cezaları, izin, nakil ve işten çıkarmayla ilgili düzenlemelerine ilişkin olarak **Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmeliği** çıkartıldı (*Resmi Gazete* 15 eylül 1967- , 3-8). Aynı şekilde, vaizlere ilişkin düzenleme de 1969'da **Diyanet İşleri Başkanlığı Va'z ve Va'z Edecekler Yönetmeliği** ile gerçekleştirildi (*Resmi Gazete* 17 aralık 1969-13376, 5-7).

373) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, V, 4-3 (1965), 3044.

374) Bkz. *Düstur*, V, 9-2 (1970), 2678.

375) Bu kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N.Aytürk - Y.Çelik - E.Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, 100,-110.

376) 3 nisan 1985 tarihli ve **85/9352 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**, 22 nisan 1985 gün ve 18733 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

377) 29 mayıs 1986 tarihli ve **86/106982 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**, 8 haziran 1986 gün ve 19131 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

378) 14 mayıs 1987 tarihli ve **87/11810 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi**, 10 haziran 1987 gün ve 19483 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.

4 mart 1991 tarihinde ise Bakanlar Kurulu, 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'ye bağlı (V) sayılı cetvelde yeralan "genel idari hizmetler" sınıfına bağlı 12 nci dereceden 725 adet kadronun sınıf, ünvan ve derecelerinin değiştirilmesi suretiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmesini kararlaştırmıştır[380]. Böylelikle Başkanlık 33 adedi 1 inci, 25'er adedi 2, 3, 4 ve 5 inci derecelerden olmak üzere 725 ek kadro daha kazanmıştır. 28 ağustos 1991 tarihinde de Bakanlar Kurulu, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait merkezdeki 58, taşradaki 2432 dolu kadronun derecelerinin değiştirilmesi; merkezdeki 17, yurtdışındaki 8, döner sermayedeki 7 boş kadronun ise sınıf, ünvan ve derecelerinin değiştirilmesini kararlaştırmıştır[381]. Böylelikle de büyük çoğunluğu ilk dört dereceden pekçok kadro daha tahsis edilmiş bulunmaktadır. Bu veriler, diğer idari birimlerinkiler karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı personeline oldukça ayrıcalıklı bir konum yaratılmakta olunduğunun birer göstergesi niteliğindedir[382].

c) Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli Atama Usulleri

Diyanet İşleri Başkanlığı kurulduğundan beri gerçekleştirilmiş tüm hukuki düzenlemeler gereği Diyanet İşleri Başkanı, Başbakan'ın önermesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanmış; halen kısmen de olsa yürürlükte olan düzenlemede bu prosedürde Cumhurbaşkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu kararına yerverilmiştir. Başkan'ın atama yöntemi, 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkânı-harbiyei Umumiye Vekâletlerinin ilgasına dair kanun**'un 3 üncü maddesinde; 2800 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilat ve vazifeleri hakkında kanun**'un 3 üncü maddesinin birinci fıkrasında; 3665 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği teşkilat ve vazifeleri hakkındaki kanunda bazı değişiklik yapılmasına dair kanun** ve 5634 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat ve vazifeleri hakkındaki 2800 sayılı kanunda bazı değişiklikler yapılmasına dair olan 3665 sayılı kanuna ek Kanun**'un 2 nci maddelerinin birinci fıkrasında; 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'un 21 inci maddesinin (a) bendinde düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı tarafından geri gönderilmiş olduğundan kanunlaşmamış olan 1893 sayılı Kanun Tasarısı'nda Diyanet İşleri Başkanı'nın, Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği üç aday içerisinden Başbakan'ın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu kararıyla atanması yolu düzenlenmişse de; 1982 sayılı Kanun'la da, 633 sayılı Kanun'daki yöntem aynen benimsemiştir. Ancak 1982 sayılı Kanun4un Anayasa mahkemesi tarafın-

379) *Resmi Gazete*, 11 kasım 1990-20692.

380) **91/1519 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** *Resmi Gazete*'nin 12 mart 1991 tarih ve 20812 sayılı nüshasında yayınlanmıştır.

381) **91/2193 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı** *Resmi Gazete*'nin 14 eylül 1991 tarih ve 20991 sayılı nüshasında yayınlanmıştır.

382) Daha önceki bir düzenleme için de olsa, benzer bir saptama ve eleştiri için bkz. Hikmet Çetinkaya, " Diyanet'e Üçbin Kadro ", *Cumhuriyet*, 17 kasım 1990, 11.

dan iptal edilmiş olması nedeniyle bu düzenleme de hukuki dayanaktan yoksun bir hal almış bulunmaktadır.

2800 sayılı Kanun'un 3 üncü maddesinin ikinci fıkrasında da, Müşavere Heyeti azası ile Zat ve Yazı İşleri Müdürlerinin göreve gelme sürecinin, Diyanet İşleri Başkanı'nın belirlemesi, Başbakan'ın ataması, Cumhurbaşkanı'nın onaylaması üzerine tamamlandığı esası düzenlenmiştir. 3665 sayılı Kanun'la bu mercilere "reis muavini" eklendi; 5634 sayılı Kanun'un 2 nci maddesinin birinci fıkrasında "Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu" üyeleri ve bu kurulun üye yardımcılarıyla müdürlerin atanma usulleri yeraldı. Bu düzenlemeyle kurul üyelerinin seçim süreci.yöntemi korunmuştu; üye yardımcılarıyla müdürler ise Diyanet İşleri Başkanı'nın belirlemesi üzerine Başbakan tarafından atanmaktaydı. Bu Kanun'un 2 nci maddesinin son fıkrasında da, anılanlar dışında kalan memurların atanmasının Diyanet İşleri Başkanı tarafından gerçekleştirileceği düzenlenmişti.

2800 sayılı Kanun ayrıca, müftülerin atanma sürecine seçimin katıldığı tek yasal düzenleme olma özelliğini taşımaktadır. 4 üncü madde gereğince, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığı altında o yerdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye üyelerinin biraraya gelerek müftülük için gereken ilim ve erdeme sahip kişiler arasından gizli oyla üç kişi seçmekteydi. Valilik, özel görüşünü de eklenerek seçim sonucunu Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirmekte;. bu üç kişiden biri tercih olunarak Diyanet İşleri Başkanı tarafından müftü olarak atanmakta; seçimin uygun görülmediği durumlarda da yenilenmesi için geri gönderilmekteydi.

633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'un 22 nci maddesi görevlerin gerektirdiği nitelikleri; 21 inci maddesi atamalara ilişkin düzenlemeleri içerir[383]. Bunlardan 22 nci maddede aranılan ortak nitelik "Diyanet İşleri Başkanı ile kuruluşun bütün görevlilerinde itikadı, ibadeti, tavır ve hareketinin İslam törelerine uygunluğu çevresince bilinir olduğu" şeklindedir; ayrıca çeşitli kadrolar için gerekli eğitim düzeyi de bu maddede düzenlenmiştir[384]. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 98 inci maddesinin (b) fıkrasında yeralan,

383) **633** sayılı Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelikleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na atanacaklarda aranacak özel niteliklere ve atanma usullerine ilişkin hükümlerinin, 657 sayılı Kanun'un 237 nci maddesinin (b) fıkrasıyla yürürlükten kaldırılmamış olduğu hakkında **Danıştay Üçüncü Dairesi**'nin **E.71/498, K.71/509** sayılı ve **15 eylül 1971** tarihli kararı, Genel Kurul'dan geçmemiştir. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, II, 6-7 (1972), 122-126'da yayınlanmıştır.

384) Din öğrenimi veren bir yüksek okul veya fakülteyi bitirmemesine karşın böyle bir yüksek okul veya fakültede yalnız dinsel bilimlerin herhangi bir dalında doktora yapmış olanların, 633 sayılı Kanun'un 22 nci maddesinde belirtilen görevlere atanamayacaklarına ilişkin bir yargı kararı için bkz. **Danıştay Üçüncü Dairesi, E. 75/18, K.75/32, 17 ocak 1975**. Genel Kurul'un 27 şubat 1975 gün ve **E.1975/5**, K.1975/17 sayılı kararıyla onanmış olan anılan karar, *Danıştay Dergisi*, VI, 20-21 (1977), 155-156'da yayınlanmıştır.

memurluğa alınma şartlarından herhangi birini taşımadığının sonradan anlaşılması veya memurlukları sırasında bu şartlardan herhangi birini kaybetmesi halinde devlet memurluğunun sona ereceği hükmü bu gerekliliklikler bakımından da tabi ki geçerlidir[385].

21 inci madde gereğince Diyanet İşleri Başkanı, Başbakan'ın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı'nın imza edeceği Bakanlar Kurulu kararıyla; Din İşleri Yüksek Kurulu üyeleri[386], aday tesbit kurulunun gizli oy ve salt çoğunlukla, açık yerin üç

385) Yargı uygulamasından bir örnek için bkz. **Danıştay Beşinci Dairesi, E. 80/5132, K.83/6647, 11 ekim 1983**. Anılan karar yayınlanmamıştır.

386) Uygulamada bu kurulun yapısı hakkında oluşan terreddütlerin giderilmesi için **Danıştay Üçüncü Dairesi**, Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyelerinin, 633 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanmış sayılacakları hususunda bir karar vermiş (**E. 65/373, K.66/366, 5 kasım 1965**); anılan karar Umumi Heyet'in 22 kasım 1965 gün ve E.1965/264, K.1965/264 sayılı kararıyla onanmıştır. Bu karar yayınlanmamıştır. **Danıştay Üçüncü Dairesi** ayrıca, 633 sayılı Kanun'un Din İşleri Yüksek Kurulu'nun oluşumuyla ilgili 20, 21 ve 22 nci maddelerinde öngörülen bazı işlemlerin yapılması için duraksama duyulan konuların açıklığa kavuşturulmasına ilişkin bir karar da vermiştir (**E.70/299, K.70/329, 18 eylül 1970**). Genel Kurul'dan geçmemiş olan bu karar, *Danıştay Dergisi*, I, 1 (1971), 73-77'de yayınlanmıştır.

Bu arada, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin atanma işlemleri aleyhinde açılan iptal davaları nedeniyle Kurul bir türlü oluşamamıştır. **Dava Daireleri Kurulu**'nda görülen **1966/194 esas sayılı** davada, Kanun'un 20 nci maddesi hükmüne uymayan Tesbit Kurulu'nca aday seçimi yapılmış olan Kurul'un üyelerinin atanmasına ilişki olarak Devlet Bakanlığı'nın 30 ocak 1966 tarih ve 345 sayılı teklifi üzerine Bakanlar Kurulu'nca ittihaz edilen 31 ocak 1966 tarih ve 6/5908 sayılı kararın hukuka aykırılığı sebebiyle iptali istenmiştir. Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu üyesi olup, 633 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanması gerekirken vaizliğe atanmış olan davacı Ahmet Hamdi Kasapoğlu'nun evvelce **Danıştay Beşinci Dairesi**'nde açmış olduğu **1965/7728 esas sayılı** davada Mahkeme, **20 ocak 1966** tarihinde **202 sayılı kararı** ile işlemin iptali hükmüne varmıştır. Dava Daireleri Kurulu da 5 **kasım 1966** tarihli ve **1966/1222 sayılı kararı** ile, Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği kazanılmış hakkı olan davacının bu durumu nazara alınmadan varılmış olduğu ve onbir üyeliğin tamamını içerdiğinden Kasapoğlu'nun bu göreve getirilmesi olanağını ortadan kaldırdığı gerekçelerine dayanarak Bakanlar Kurulu'nun anılan işlemini iptal etmiştir. (Anılan kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXX, 107-110, 141-144'de yayınlanmıştır.)

Dava Daireleri Kurulu'nda görülen **1967/444 esas sayılı** davada da, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelikleri için yapılan seçime ait olan 31 aralık 1966 gün ve 6/7502 sayılı Bakanlar Kurulu kararının, seçimlerin Kanun'un 20 nci maddesi hükmüne uymayan bir kurul tarafından yapılmış, nisaba riayet edilmemiş ve Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu'ndan intikal eden üyelerin seçiciler arasına alınmamış olması ve seçilenlerin gerekli niteliğe sahip bulunmaması sebepleriyle iptali istenmiştir. Mahkeme, **15 kasım 1968** tarihinde, **1968/743 sayılı kararı** ile davayı reddetmiş (bu kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXXII, 127-130, 28-30'da yayınlanmıştır); Bakanlar Kurulu'nun anılan işlemi bir başka davada, salt çoğunluk esasının yanlış uygulanmış olduğu ve aday tespit kurulunun kanuna aykırı olarak kurulmuş olduğu

katı olarak seçecekleri adaylar arasından, Diyanet İşleri Başkanı'nın önerisi, Başbakan'ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla; Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı, kurul üyelerinin kendi aralarından gizli oy ve salt çoğunlukla seçmeleri ve Başbakan'ın onayıyla; Diyanet İşleri başkan yardımcıları, Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Daire başkanı, Teftiş Kurulu başkanı, müfettişler, hukuk müşaviri, Personel Dairesi Başkanı, Donatım Müdürü ile müftüler Diyanet İşleri Başkanı'nın ataması üzerine ortak kararnameyle; merkez kuruluşunun müdürleri ile diğer memur ve hizmetlileri, müfettiş yardımcıları, ilçe müftüleri ve vâizler Personel Daire Başkanı'nın ataması üzerine Diyanet İşleri Başkanı tarafından; kadrolu imam ve hatipler ilgili müftünün önerisi valinin ataması üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nca; köy imam-hatipleri Köy Derneği'nin önerisi, ilgili müftünün ataması üzerine vali ve kaymakamlıkça; il ve ilçe kuruluşunun diğer hizmetlileri yine ilgili müftünün ataması üzerine vali ve kaymakamlıkça; bunlar dışında kalan memurlar da Başkanlıkça atanır. 1982 sayılı Kanun'un bu düzenlemede getirdiği değişiklikler içinde en belirginlerinden biri Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin atanması sürecinde aday tesbit kuruluna yer vermemesidir. Bu düzenlemeye göre, yurt dışı din hizmetleri müşavirleri de görev başına Diyanet İşleri Başkanı'nın ataması üzerine ortak kararnameyle gelecektir. 1982 sayılı Kanun'la, Mushafları İnceleme Kurulu Başkanı ve üyeleri, Kur'an kursu öğreticileri ve yurt dışındaki Türk işçilerinin bulunduğu yerlere atanacak görevlilerin, Personel Daire Başkanı'nın ataması üzerine Diyanet İşleri Başkanı tarafından göreve getirilmesi esası benimsenmiştir. 633 sayılı Kanun'dan farklı olarak, kadrolu imam-hatipler ve ayrıca müezzin kayyımlar ile cenaze imamları ve okuyucular da Personel Daire Başkanı'nın ataması üzerine Diyanet İşleri Başkanı tarafından göreve getirilecektir.

1982 sayılı Kanun'un Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve bu kararın 11 mayıs 1981'de yürürlüğe girmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevlerinin hukuksal düzenlenmesi bakımından oluşan boşluk, diğer alanlarda olduğu gibi atamalar alanında da yönetmeliklerle çözümlenmeye çalışılmıştır. 15 sene kadar bir süre **Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği**[387], **Diyanet İşleri Başkanlığı-**

gerekçelerine dayanan **Dava Daireleri Kurulu** tarafından iptal edilmiştir (bu kararın metni, *Danıştay Kararları Dergisi*, XXXIII, 135-138 (1970), 55-60'da yayınlanmıştır).

Son olarak, Bakanlar Kurulu, Devlet Bakanlığı'nın 22 ocak 1992 tarihli ve 00516 sayılı yazısı üzerine 30 ocak 1992 tarihli ve **92/2674 sayılı Kararname** ile, onu Başkanlık örgütünden dördü İlahiyat Fakültelerinden olmak üzere 14 kişiyi Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliklerine atamış bulunmaktadır (anılan işlemin metni için bkz. *Resmi Gazete*, 15 şubat 1992 - 21143). Bu iradesiyle yürütme organı, Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu iptal kararı ve tanınan sürede yeni yasal düzenleme yapılmamış olması karşısında eski haliyle Kanun'un yeniden yürürlük kazanacağı kanısında olduğunu ortaya koymaktadır.

387) *Resmi Gazete*, 11 ekim 1978-16431. 16 ekim 1978 tarihli ve 16436 sayılı *Resmi Gazete*'de düzeltmesi vardır. Ayrıca, **Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuru-**

nın Memurlarının Yer Değiştirmek Suretiyle Atanmalarına İlişkin Yönetmelik[388] ve **Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliği**[389] ile yürütülen Diyanet İşleri Başkanlığı personel hukuku, bu yönetmeliklerle ek ve değişiklikleri yürürlükten kaldırılarak yurtiçi personeli bakımından tek bir düzenlemeye bağlanmıştır[390]. **Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmelik**[391] ise ek ve değişiklikleriyle[392] Diyanet İşleri Başkanlığı yurtdışı personeli atama usulleri hususunda günümüz mevzuatını oluşturmaktadır.

İrdelemekte olduğumuz Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevlerine ilişik gerek 1961 gerek 1982 Anayasası'nda birer özel hüküm yeraldığı ve bunlarda alanın özel kanunuyla düzenleneceği ilkesi getirildiği gözönüne alındığında, konu bakımından yetkili organ olan yasama meclisi yerine Yürütme organının işlemlerine yerverilmesinin herşeyden önce yetki bakımından sakat, hukuka aykırı işlemlere yolaçtığı görülür. Ayrıca, "usulde paralellik" ilkesi gereğince, bir kanun ancak ve ancak yine bir kanunla değiştirilebilir, ya da yeniden düzenlenebilir. Bu koşullar altında bir kez daha belirtmek gerekir ki, önceki bölümde ayrıntılı olarak irdelendiği üzere, Anayasa yargısıyla iptal edilmiş bir yasama işlemi yerine, aynı hükümleri birtakım yürütme işlemleriyle hukuk alemine katmak hukuk tekniğiyle asla bağdaşamaz.

Diyanet İşleri Başkanlığı personeliyle ilgili atama ve nakil işlemleri konusunda hukuka aykırı olarak ortaya çıkmış olan bir diğer husus da, personel hukuku uygulamasında görülen, yasal dayanağı bulunmayan ve bu yüzden de görev-

luşları Atama va Yer Değiştirme Yönetmeliğinin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, Bir Maddenin Kaldırılmasına ve Bu Yönetmeliğe Bir Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik, *R.G.* 12 ekim 1979-16650; **Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliğine Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Yönetmelik**, *R.G.*15 aralık 1980-17191.

388) *Resmî Gazete,* 5 nisan 1984-18511.

389) *Resmi Gazete*, 26 ekim 1988-19971. Geçici Maddesi 20 mayıs 1992 tarihli ve 21233 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanan **Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliğinin Geçici Maddesinin Değiştirilmesine Rair Yönetmelik** ile değiştirilmiştir.

390) **Diyanet İşleri Başkanlığı Sınav, Atama ve Nakil Yönetmeliği**, *Resmi Gazete*, 1 mart 1993-21511, 3-35.

391) *Resmi Gazete*, 11 ağustos 1988-19896.

392) **Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 29 kasım 1990-20710; **Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 27 mart 1991-20827; **Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmelik'in Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 20 mayıs 1992-21233; **Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatına Atanacak Personelin Seçim Esaslarına Dair Yönetmeliğin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik**, *R.G.* 14 temmuz 1992-21284.

den alma kararnamelerinde ilgili kanun maddesi yazılamayan bir durumdur. Prof.Dr. Sait Güran'ın bir makalesinde "askıdaki memur" olarak adlandırdığı bu uygulama Türk İdare örgütünün ağır bunalım dönemine girdiği 1970'lerle birlikte ortaya çıkmış ve 70'li yıllar ilerledikçe hızlanan 'bürokrasiyi siyasileştirme" hareketine paralel olarak bütün hükümetlerce daha geniş ölçüde başvurulan önemli bir araç sayılmıştır[393]. Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan da bu uygulamaya Milliyetçi Cephe döneminde maruz kalmış bir kamu görevlisidir; 16 nisan 1976 tarihinde görevinden alınarak askıdaki memur statüsüne geçirilmiş[394], Başbakanlık uzman müşavirliği görevine ise üç ay ondört gün sonra, 29 temmuz 1976 tarihli ikili kararnameyle atanmıştır[395]. Prof.Dr.Güran'ın belirttiği gibi, "kanuni yönetim ilkesine, Anayasa'nın buyurucu temel hükümleriyle ikinci maddesindeki «hukuk devleti»ne aykırı düşen ve Türk hukukunda memur güvenliğine inmiş ağır bir darbe olan"[396] askıdaki memur uygulamasının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en üst organına dahi uygulanmış olması, siyasi iktidarın İdare'yi siyasileştirme çabalarının tipik bir şekilde bu kurum üstünde ve hatta içinde de yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

d) Diyanet İşleri Başkanlığı Personelinin Hak ve Yükümlülükleri

Diyanet İşleri Başkanlığı personeli de, kendilerine verilmiş görevleri kesintisiz bir biçimde ve hizmetin gereklerine uygun olarak yürütürken diğer tüm devlet memurları gibi yasalara saygılı olmak, tarafsız hareket etmek gibi ödevleri yerine getirir; mal bildiriminde bulunmak, hukuki düzenlemelere uygun giyinmek gibi yükümlülüklere ve memurlar için konulmuş yasaklara uyar, öte yandan da memurluk mesleğinin içerdiği çeşitli haklardan yararlanırlar. İncelemenin bu altbölümünde, irdelemekte olduğum kurum personeline yönelik birtakım hukuksal hak , yükümlülük ve yasaklar ele alınacaktır.

i. Diyanet İşleri Başkanlığı Personeline Tanınmış Haklar

Diğer memurlara olduğu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı personeline de tanı-

393) S.Güran, "Yeni Bir Buluş : «Askıdaki Memur»", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 1 (1980), özellikle 75 vd.

394) *Resmi Gazete*, 29 temmuz 1976. Dr. Lütfi Doğan'ın bu Bakanlar Kurulu kararına karşı açmış olduğu **1976/427 esas sayılı** davada **Danıştay Dava Daireleri Kurulu, 13 ocak 1978** tarihli ve **1978/90 sayılı kararı** ile uyuşmazlık konusu işlemi iptal etmiştir. Anılan karar, *Danıştay Dergisi*, IX, 32-33 (1980), 290-297'de yayınlanmıştır.

395) *Resmi Gazete*, 30 temmuz 1976

396) *Ibid.*, 78.

397) *Düstur*, III, 23 (1942), 51; *R.G.* 6 kânunuevvel 1941-4977. Kanunun Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, 21-22 (1941), 57. Kanun layihası ve bütçe encümeni mazbatasını içeren 15 sayılı basmayazı anılan zaptın sonundadır.

398) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2 (1939), 1397; *R.G.* 8 temmuz 1939-4253.

nan en önemli mali hak, aylık maaş ya da ücrettir. Yasama meclisi zabıtları, siyasetçilerin kurum personeline yönelik olarak sarfettiği çabaların, çoklukla mali durumu iyileştirmek hususunda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gayretlerin ürünü, çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen hukuksal düzenlemelerde görülmektedir. Bunlar arasında kronolojik bir çizgi ve seçici bir yöntem izleyerek yapmış olduğum bir taramada ilk göze çarpan, Diyanet İşleri Reisi'nin atanmasını 3656 sayılı Kanun'un 6 ıncı maddesi hükmüne tâbi kılmış, 1 kânunuevvel 1941 tarihli ve 4135 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri hakkındaki kanunda bazı değişiklik Yapılmasına Dair Olan 3665 sayılı kanunun 2 nci maddesine bir fıkra eklenmesi hakkında kanun**[397]'dur. 3656 sayılı **Devlet Memurları Aylıklarının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun**[398]'un 6 ıncı maddesi, devlet memurluğuna ilk defa alınacak olanlardan bir kısmına ayrıcalıklar tanımakta; 3 üncü maddesinde belirlenmiş derece kayıtlamalarına tâbi tutulmaksızın kadrodaki derece maaşıyla atanabilecekleri esasını içermektedir. Ayrıca bu memuriyetlerde bulunanların belirli yükselme sürelerini doldurdukça aynı görevlerin yüksek derecelerine yükseltilebilmeleri de bu hükümle sağlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanının da, bu düzenlemeden yararlanmasının sağlanması, hükmün özgün metninde yeralan "Riyaseti Cümhur Dairesi Memurlukları", "elçilikler", "valilikler" düzeyinde bir konum taşımakta sayıldığını göstermektedir. Birkaç yıl sonra gerçekleştirilen bir başka düzenlemeyle de, Diyanet İşleri Müşavere Heyeti azalarına aynı hak tanınmıştır[399]. 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'un 26 ncı maddesi de, Diyanet İşleri Başkanlığına, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan ve üyeliklerine atanacaklar hakkında anılan hükmün uygulanacağını kabul etmiştir.

11 haziran 1947 tarihli ve 5070 sayılı **Memur ve hizmetlilere verilecek olağanüstü zam hakkındaki 4178 sayılı kanuna ek Kanun**[400], hak kapsamına aylıklı vaizlerin de alınacağı hükmünü taşımaktadır. Ayrıca bu dönemde, din görevlilerine parasız kumaş dağıtmak gibi birtakım ayni yardımların da yapılmakta olduğu, hukuksal düzenlemelerden anlaşılmaktadır[401].

5027 sayılı Kanun'la yüksek dereceli bir takım görevlilere verilmesi kabul edilen "temsil ödeneği"nin. Diyanet İşleri Başkanı'na da aylık 250 TL olarak verilmesi, 23 mart 1950 tarihli ve 5633 sayılı Temsil ödeneği hakkındaki kanuna ek Kanun'la hükme bağlamıştır[402]. Manisa Milletvekili Kâmil Çoşkunoğlu ve üç ar-

399) 2 ağustos 1944 tarihli ve 4631 sayılı **Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri hakkındaki kanunda bazı değişiklikler yapılmasına dair 3665 sayılı kanunun üçüncü maddesine bir fıkra eklenmesi hakkında kanun**, *Düstur*, III, 25 (1944), 1251; *R.G.* 8 ağustos 1944-5777

400) *Düstur*, III, 28 (1947), 1266; *R.G.* 18 haziran 1947-6635.

401) 19 temmuz 1943 tarihli ve 4484 sayılı **Cami ve mesçit hademelerine parasız elbiselik kumaş verilmesi hakkında kanun**, *Düstur*, III, 24 (1943), 1608; *R.G.* 24 temmuz 1943-5464.

402) *Düstur*, III, 31 (1950), 1949; *R.G.* 29 mart 1950-7469. Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII, 25 (1950), 8370. Kanun teklifi ve Bütçe Komisyonu raporunu içeren 259 sayılı basmayazı anılan tutanağın sonundadır.

kadaşının bu düzenlemeye yönelik teklifinin gerekçesi, "Diyanet İşleri Başkanlığı ('nın), birinci derecede bir devlet memurluğu olduğu gibi haiz olduğu hususiyet sebebiyle temsil ödeneği verilmeye değer bir durumda" bulunmasıdır.

Mali haklarda iyileştirmenin dolaylı bir yöntemi de, **Sayıştay Genel Kurulu 10 eylül 1973 tarihli, E.1973/6, K.3688/1 sayılı kararı**[403] ile gerçekleştirilmiş; genel bütçeden aylık alan köy imam-hatiplerinin bu aylıklarının, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 202 sayılı Kanun'la değişik 23 üncü maddesinin 5 inci fıkrası hükmü uyarınca, gelir vergisinden istisna edilmesi gerektiğine karar verilmiştir.

1980'li yıllarda kadro sayısı 50 binden 85 bine çıkan din görevlilerine ilişkin olarak maddi kalkınma konusunda da büyük adımlar atılmıştır. 1990 yılı bütçe tasarısında Dışişleri Bakanlığı bütçesinden 1.5 kat, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı bütçesinden 2.5 kat, Ulaştırma Bakanlığı bütçesinden 2 kat, Sanayi Bakanlığı bütçesinden 3.5 kat, Kültür Bakanlığı bütçesinden 2 kat, Turizm Bakanlığı bütçesinden 6 kat, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bütçesinden ise 10 kat fazla olarak belirlenen Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin % 94.7'si personel giderlerine ayrılmıştır. Ancak, tüm tanınan olanaklara karşın Diyanet İşleri personelinin maaşlarına ilişkin şikayetleri durmamıştır; nihayet kasım 1990 tarihli bir Bakanlar Kurulu karanamesiyle bir kısım üst düzey yöneticilerle taşra personelinin maaşlarında artış sağlandı[404]. Bu kararla Diyanet İşleri bünyesindeki 60 bini aşkın imam, müftü ve diğer personelin alacağı fazla mesai ücreti de % 50 oranında arttı Üst düzey yöneticilerinin kadroları karşılığı sözleşmeli personel olarak çalışabilmelerine olanak sağlanmasıyla maaşları da bir misli oranında yükseldi. Ayrıca bu personelin de fazla mesaiden yararlanmasına; kendilerine, Başbakanlık elemanlarına ödenen fazla mesainin yarısı kadar ödeme yapılmasına karar verildi.

Aylık hakkından başka, Diyanet İşleri Başkanlığı personeli tabii ki başta, Devlet Memurları Kanunu'nun 19 uncu maddesinde, memurların genel hakları arasında sayılan ve "özü itibariyle memurluğun meslek olması (kariyer) ilkesinin bir gereği ve sonucu olan"[405] emeklililik de dahil olmak üzere, memurlara tanınan sosyal güvenlik haklarından yararlanmaktadır. Ayrıca, kurumun geçmişinde Diya-

403) *Düstur*, V, 12/2 (1973), 3011-3013; *R.G.* 1 ekim 1873-14672. Öte yandan Sayıştay Genel Kurulu'nun din görevlilerinden bir kısmına ilişkin olumsuz bir kararı da mevcuttur. Mahkeme, bir içtihadı birleştirme kararıyla, cezaevlerine giderek dini ve ahlaki konferanslar veren müftülere ücret ödenmesinin mümkün bulunmadığına hükmetmiştir (E.1075/4, K.3770/1, 7 nisan 1975; anılan karar *Düstur*, V, 14/2 (1975), 2709-2715'de, ayrıca 21 haziran 1975 gün ve 15272 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır).

404) *Resmi Gazete*, 12 kasım 1990, 20693. Ayrıca bu konuda bir haber için bkz. "Diyanet İşleri'ne maddi destek", Cumhuriyet, 2 kasım 1990, 1.

405) S.Güran, "Memurların Sosyal Güvenliği", *İ.Ü.Hukuk Fakültesi İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Araştırma ve Uygulama Merkezi 1982 Konferansları* (1982), 117.

net İşleri Başkanı'nın, emeklilik için yaş haddi gibi düzenlemelerden ayrık tutulabileceğine ilişkin bazı düzenlemelere gidildiği de görülmüştür[406].

ii. Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli İçin Konulmuş Yasaklar

Diğer memurlara konulmuş başka görev alma, birlikte çekilme, ticaret ve kazanç getirici faaliyetlerde bulunmama, hediye ve çıkar sağlama, siyasal partilere girme yasakları yanında Diyanet İşleri Başkanlığı personeli için "siyasetle ilgilenmeme" yasağı bulunmaktadır. 633 sayılı Kanun'un 25 inci maddesi gereğince, Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşunun her derecesinde görev alan personel, Memurin Kanunu'nun hizmetliler için yasak ettiği siyasi faaliyetten başka, dini görevi içinde veya bu görevin dışında, her ne suretle olursa olsun, siyasi partilerden herhangi birini veya onların tutum ve davranışını övemez ve yeremez. Bu gibi hareketleri tahkikatla sabit olanların, ilgili ve yetkili mercilerce işine son verilir[407].

e) Diyanet İşleri Başkanlığı Personeline Uygulanan Sicil ve Disiplin Esasları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez, taşra ve yurtdışı kuruluşlarında görevli personelinin değerlendirilmesi amacına yönelik sicil raporlarını doldurmaya yetkili birinci, ikinci ve üçüncü sicil amirleri, 1991 tarihli **Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Amirleri Yönetmeliği** eki cetvellerde belirtilmiştir[408]. Devlet Bakanlı-

406) 19 temmuz 1931 tarihli ve 1842 sayılı **Diyanet İşleri Reisliğinin 1683 numaralı Tekaüt Kanununun 3 üncü maddesinin mülki memurlara ait olan kısmının (A) fıkrası hükmünden istisnasına dair kanun**, Diyanet İşleri Reisliğini ifa edecek zatların, İcra Vekilleri kararıyla, 65 yaş dolumunda emeklilik işlemlerine girişileceği; ancak bunlardan yararlanılabileceklerin görevlerine devam edebilecekleri, yalnız bu uygulamanın da beş yılı aşamayacağına dair düzenlemeden ayrık tutulabileceği şeklinde bir ayrıcalığı içermektedir. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 12 (1931), 631; *R.G.* 26 temmuz 1931-1857. Kanun'un Meclis'teki görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, IV, 3 (1931), 200. Kanun teklifi ve mazbatayı içeren 56 sayılı basmayazı anılan zaptın sonundadır.

407) 7 şubat 1976'da, Diyanet İşleri Başkanı Prof.Dr.Süleyman Ateş'in Devlet Bakanı Dr.Lütfi Doğan tarafından görevine son verilmesinde "kanun, yönetmelik ve insaf ölçülerini dikkate almadan yaptığı tayinlerle müftü, vaiz ve din görevlileri arasında huzursuzluk çıkararak, din görevlilerine saygısızca davrandığı, siyasal yararlar ve kişisel çıkarlar peşinde olduğu" gerekçe gösterilmiş ve 633 sayılı Kanun'un 25 inci maddesi hukuki dayanak olarak kullanılmıştır.

Ayrıca, bu hükmün uygulamasına yargısal bir örnek olarak da, **Danıştay Beşinci Dairesi**'nin bir siyasi partinin genel başkan ve milletvekilleri ile siyasi mahiyetteki bir mitinge katıldığı soruşturma sonunda sabit olan davacının görevine son verilmesinde yasaya aykırılık bulunmadığı hükmüne vardığı, **E.81/2793, K.85/1797 sayılı ve 7 haziran 1985 tarihli kararı** verilebilir. Anılan karar yayımlanmamıştır.

408) Bkz. *Resmi Gazete*, 11 şubat 1991-20783, 27.

ğı'nın 7 temmuz 1987 gün ve P4/170/24498 sayılı onayıyla yürürlüğe konulmuş olan «Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Amirleri Yönetmeliği»'ni yürürlükten kaldıran 1991 Yönetmeliği, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun değişik 112 nci maddesine dayanılarak çıkarılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili mevzuatta, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na dayanılarak çıkarıldığı belirtilen bir diğer düzenleme de 1986 tarihli **Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Amirleri Yönetmeliği'dir**[409]. Bu düzenlemelerde dayanak olarak özel kanun yerine genel kanunun belirtilmiş olması, Başkanlığın 1981'den itibaren kanuni dayanaktan yoksun olmasından kaynaklanmaktadır. 633 sayılı Kanun'u değiştiren ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'da düzenlenmiş hususlardan biri de, disiplin kurullarına ilişkin hükümlerdir; dolayısıyla iptal hükmünün yürürlüğe girmesi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı personeline uygulanacak disiplin esasları hukuksal olarak boşlukta kalmıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi kurumun bu hususta da tutumu, boşluğu idari işlemlerle kapatmaya çalışmak olmuştur. İptal edilen Kanun'un getirdiği hükümler çerçevesinde düzenlenmiş olan 1980 tarihli ve bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle yürürlüğe konulmuş «Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik»[410]'in yerini, dayanağı 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun değişik 124 üncü maddesi ile **Disiplin Kurulları ve Disiplin Amirleri Hakkında Yönetmelik**[411] olan ve Devlet Bakanlığı onayıyla yürürlüğe giren altı maddelik 1986 tarihli Yönetmelik aldı. Yönetmeliğin, disiplin amirlerinin belirtildiği 4 üncü maddesinde 10 mart 1987'de yine aynı usuller izlenerek değişiklik yapıldı. Diğer bir ifadeyle, yayınlanmayan bu yönetmelik değişikliği de, Devlet Bakanlığı'nın 10 mart 1987 tarihli onayıyla yine valiliklere (il müftülükleri ve eğitim merkezi müdürlükleri), kaymakamlıklara (ilçe müftülükleri), yurtdışı din hizmetleri müşavirliklerine ve ataşeliklerine, merkez örgütü birimlerine dağıtıldı.

Günümüz mevzuatında yeralan ve yalnızca disiplin amirlerinin belirtilmesine ilişkin hükümler içeren bu yönetmelikte hizmetin özelliğinden doğan disiplin cezaları düzenlenmemiştir. Uygulamada, alanın tüm memurlar bakımından düzenlenmiş olduğu **Disiplin Kurulları ve Disiplin Amirleri Hakkında Yönetmelik** esasları çerçevesinde yapılanmış kurullar eliyle yürütülen ilke ve usuller kullanılmaktadır. Görevli bulunduğu camide birtakım şeylerin kaybolmasından sorumlu olan memurun cezalandırılması türü faaliyetler bakımından, ilgili kurul-

409) Bu Yönetmelik yayınlanmamış; Devlet Bakanlığı'nın 1 kasım 1986 tarihli onayıyla valiliklere (il müftülükleri ve eğitim merkezi müdürlükleri), kaymakamlıklara (ilçe müftülükleri), yurtdışı din hizmetleri müşavirliklerine ve ataşeliklerine, merkez örgütü birimlerine dağıtılmıştır.

410) *Düstur*, V, 19 (1980), 1528-1533; *R.G.* 26 haziran 1980-17029.

411) *Resmi Gazete*, 24 ekim 1982-17848. Bu yönetmeliğe ilişkin değişiklik de 30 ocak 1986 tarih ve 19004 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.

ların gerekli özeni göstermekte olduğu ilgili kararlardan[412] ve kurum içi istatistiklerden açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan hac işlemleri ve diğer birtakım sebeplerle Diyanet İşleri Başkanlığı Umre İşleri Müdürü ve Hac Dairesi Başkanı hakkında açılan soruşturmaların bilerek geciktirildiği de iddia edilmiştir[413]. Danıştay'ın yerleşik içtihadına göre, kararları yargı kararı niteliğinde olan yetkili disiplin kurullarının etkin ve tarafsız olarak çalışması, gerek kamu hizmetinin gerektiğince sunulabilmesi gerek güvenilir, hukuk devleti ilkesine saygılı bir İdare'nin gerçekleştirilebilmesi bakımlarından son derece önemlidir. Bu verimliliğin sağlanabilmesinin yolu da, her idari birimin, kendine özgü koşulları çerçevesinde hazırlanmış özel düzenlemelere sahip olmasıdır. Anayasa hükmü gereği varolması gereken kanuni düzenlemeden yoksun bir idari birimin uygulamada karşı karşıya olduğu sorunları kurum-içi düzenlemeler ve yürütme işlemleriyle çözümlemeye çalışmasıyla, siyasi etkilere tümüyle açık ortamlar yaratılabilmesi rahatça mümkündür. Bu durumdan son tahlilde zarar görenin, kamu yararı dışında amaçlar güdebilecek ve fakat kamu gücünü elinde tutan İdare karşısında son derece eşitliksiz bir konumda kalan bireyler olacağı muhakkaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Personeli : Gözlemler ve Düşünceler

Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin, yargı kararları ışığında ve personel hukukunun anahatları çerçevesinde irdelenmesi sürecinde beliren gözlemler ve düşünceler arasında, bu altbölümde, din görevlilerinin politik malzeme olarak kullanılması olgusu; İslamiyette ruhban sınıf olmaması meselesi; din görevlilerinin eğitimi; Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin kuruma ilişkin değerlendirmeleri; din görevlilerinin kamu görevlisi sayılması ve lâiklik ilkesi ele alınacaktır.

a) Din Görevlilerinin Politik Malzeme Olarak Kullanılması Olgusu

Hemen her dönemin Meclis zabıtları, özellikle de bütçe görüşmeleri içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait kısımları okunduğunda, siyasetçilerin çoklukla ne kalabalık ifadelerle din duygularını okşamaya çabaladığı açıkça görülür. Bu gayretlerin konusu genellikle din adamlarının statülerinde ve olanaklarında olandan daha iyiyi sağlamaktır

Cami görevlilerinin maaşlarını iyileştirmek konulu söylem, daha 1925'lerden

412) Görevli bulunduğu camide daha önce bazı şeylerin kaybolması üzerine suçlunun ortaya çıkarılması için cami kumbarasına atılan ve fotokopisi önceden alınmış olan 100.000 TL'yi olay sabahı camiye gelerek bir anahtarla kumbarayı açmak suretiyle aldığının sabit görüldüğü gerekçesiyle hakkında devlet memurluğundan çıkarma cezası verilen müezzin-kayyıma ilişkin Yüksek Disiplin Kurulu Başkanlığı'nın 19 ocak 1989 tarihli ve 5 sayılı kararı bu tür işlemlere bir örnektir.

413) Bu iddiaya ilişkin ayrıntılı haber için bkz. Tamer Erkiner, " Diyanet'de aşk skandalı ", *Milliyet*, 5 eylül 1989, 12.

itibaren Meclis'tedir; Karesi Mebusu Vehbi Bey bir Meclis görüşmesinde, ".. buyuruluyor ki hatipler, imamlar namazda şöyle böyle. Evet ama ne maaş veriyoruz? Onbeş, otuz kuruşa kadar imama maaş. Sonra camilerimiz pis, evet amma o tanzifatı husule getirecek olan hademenin maaşı otuz kuruş, elli kuruş. Vaktiyle bir akçe imiş, Bugün beş akçe yapmışlar, külfet nimet mukabilidir."[414] ifadesini kullanır.

Siyaset arenasında, dine karşı steril olarak nitelenebilecek bir siyasanın izlendiği cumhuriyetin ilk yıllarından sonra, 1945'lerde önce muhalefet tarafından ifade edilmeye başlayan din,din adamları, dinsel eğitim gibi konulardaki istemler CHP'yi de etkiledi. 17 kasım 1947 günü çalışmalarına başlayıp, 20 gün süren ve delegelerle parti yöneticileri arasında bir hesaplaşma havasında geçtiği anlaşılan CHP yedinci kurultayı sonucunda alınan kararlar[415], partinin din konusundaki siyasasında görülecek olan belirgin farklılığın ilk ifadesidir. 9 temmuz 1942'de kurulan Birinci Saraçoğlu Hükümeti'nin programında yeralan, "Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve hervakit bu istikamette çalışacağız."[416] şeklinde ifade edilen eğitim ve kültür siyasasından, CHP'nin tek parti döneminden kalan iktidarının sonuncu hükümeti olan Günaltay Kabinesi'nin programında, "...vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. (...) vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkanları hazırlayacağız."[417] ifadesini kullanma gereği hissettiği siyasaya geçiş doğal olarak icraatlarına da yansımıştır. Günaltay Hükümeti'nin son aylarını yaşamakta olduğu bir tarihte yürürlüğe konulan 5634 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 sayılı Kanuna Ek Kanun**'un Meclis'te görüşülmesi sırasında, 23 mart 1950 günü Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu'nun,"Türkiye'de en mağdur olan sınıf hiç şüphe yok ki, Diyanet İşleri ve ona bağlı olan müftüler, imamlar, hatipler, vaizler, müezzinler ve sairelerdir. Arkadaşlar, bunların içinde o kadar mağdur olanlar vardır ki, minareye çıkmak için kudret kazanacak kadar maaş dahi alamayanlar vardır. Hatiplere , imamlara, müezzinlere vaktiyle buradan vaktiyle beş lira zammetmiştik. Şimdi bunu 60 liraya çıkarılmasını istiyoruz. Heyeti umumiyesinin hiç olmazsa imamlar aynı seviyeye gelmiş olurlar. 60 lira günde iki lira yapar, bundan vergi de kesilirse bir insan bir aileyi bu miktarla nasıl geçindirebilir bilmem. Onları kanaatkar gördüğümüz için belki beş lirayla iktifa ederler. Onun için bu ka-

414) *TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 14 (1925), 216. Aynı dönemin bir diğer örneğ de, 1928 bütçesi görüşmelerinde Gaziantep mebusu Ahmet Remzi Bey'in, Muş mebusu İlyas Sami Bey'in, Kastamonu mebusu Hasan Fehmi Bey'in konuşmalarında da görülür. Bkz.*TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 31 (1927), 197-206.

415) Bu konuda bkz. *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ulus Basımevi, Ankara 1948.

416) N.Erdilek, "Hükümetler ve Programları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1983, 982-983.

417) *Ibid.*,988.

nuna bağlı üç numaralı cetvelde yazılı 50 liranın 60 liraya iblağını ve imamların bir sınıf olarak kabulünü rica ederim."[418] sözlerini sarfetmiş olduğu tutanaklarda yeralmaktadır.

1965 seçimlerinden önceki son Meclis'te hazırlanmış bulunan 1966 bütçesinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin kısmının Millet Meclisi görüşme tutanakları, gerek parti grupları gerek şahısları adına sözalmış bütün milletvekillerinin din, din adamları, din eğitimi konularında, en azından söylem düzeyinde birbirleriyle hemen hemen aynı tavır içinde olduklarını ortaya koymaktadır. CHP adına konuşan Sakarya milletvekili Yusuf Ulusoy, kurumun durumu hakkındaki görüş ve temennilerinin ifadesine dinin insan yaşamındaki üstün ve kapsamlı yerini anlatmakla başlamış; "beşeriyet varoldukça, din ve dini müesseseler de var olacaktır. (...) 20 inci yüzyılda medeni alemin dine ehemmiyet vermesinin sebebi, bu hakikatlerin layikiyle anlaşılmış olmasındadır."şeklindeki kanaatlerini Kur'andaki ayetlerden örneklerle de desteklemiş ve İdare' içinde yeralan bir kurumun bütçesi üzerinde yapılan görüşmeyi Üçüncü İnönü Hükümeti sırasında Diyanet İşleri personelinin maaşlarına ve kadrolarına yönelik olarak bulunulan icraatın, sağlanan zamların dökümünü veremek suretiyle CHP'nin propagandası için kullanmıştır[419]. AP grubu adına konuşan Adana milletvekili Hasan Aksay 'a göre,

> "Din hizmetlilerinin maaşlarının azlığı ise, her yıl bütçe münasibeti ile üzerinde uzun uzun durulan vakıalardan biridir. (...) Bu bütçe ile maaşlara yapılan zammı memnuniyetle karşılıyoruz. (...) Şunu ehemmiyetle tebarüz ettirmek isteriz ki, burada memnuniyetle kaydettiğimiz husus vasıl olunan netice değildir. Bu memnuniyet, rakamların gösterdiği istikamet ve ifade ettiği alaka ve yükseliş temposuna mahsustur. (...) Din hizmetlileri çeşitli sebeplerle, çeşitli mahfiller tarafından ithamlara maruz kalmaktadır. Bir örnek olarak, her fırsatta tekrar edilen cahil ithamlarını alabiliriz. O kanaatteyiz ki, din adamları konusunda, cahil hükmü çok dar ölçülerle verilmekte, mesleki ihtisas ve ehliyet hiç nazara alınmadan ithamlar yapılmaktadır. Bu durum büyük kütleleri rencide etmekle kalmayıp, birer Devlet memuru olan din görevlilerinin otorite ve hizmet imkanlarını zaifa uğratmaktadır.[420]"

Erzurum milletvekili Nihat Diler, mensubu olduğu Yeni Türkiye Partisi (YTP) adına Diyanet İşleri bütçesine ilişik görüşlerinin ifadesine, dinin insanlığın kuruluşundan bu yana toplumların hayatındaki yeri hakkında uzun bir açıklamayla başlamış, kurumun kuruluş ve görevlerine ilişkin olarak hazırlıkları yapılmakta olan kanun tasarısında yeralan düzenlemeler için sarfettiği, "sabahın alacakaranlığından gecenin geç saatlerine kadar kendilerine düşen bu kutsal vazifeyi çok cüzi bir ücretle, şerefle yapan personele diğer devlet memurlarına tanınan haklar tanınacak, barem dahiline alınacak, memnuniyeti mucip ferahlık yaratacaktır. Ahlaki ve manevi

418) *TBMM Tutanak Dergisi*, VIII, 25 (1950), 838.
419) *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 678-681.
420) *Ibid.*, 681-683.

rolünü temel prensiplerinden biri kabul eden YTP Meclis Grubu tasarının süratle kanunlaşmasını beklemektedir" sözleriyle ve "Millet olarak topyekun kalkınma hamlesi yapmak mecburiyetindeyiz. Yeraltı ve yerüstü servetlerimiz muazzam bir yekun teşkil etmektedir. Bu servet ve nimetlerden istifade etmek için karşılıklı büyük fedakarlık ve feragate katlanmamız, yüksek bir vazife ve mesuliyet şuuru ile hareket etmemiz gerekmektedir. İşte bu manevi ruhu halkımıza aşılayan Diyanet İşleri Teşkilatı topyekun mensuplarını maişet ve geçim derdinden kurtarmak haysiyet ve şerefleriyle mütenasip asgari devlet memurlarının emniyet ve güvenliğini sağlamak mecburiyetindeyiz." kanaatiyle bağlamıştır[421]. Millet Partisi (MP) grubu adına konuşan Kırşehir milletvekili Ahmet Bilgin'e göre, "...hakikaten biz bu mesleğin şerefli bir mevki ihraz etmesini istiyorsak (din adamlarına) lazımgelen yardımı ve ehemmiyeti vermeye mecburuz. (...) Şayanı şükran olan, şu son bütçelerde hiç olmazsa bu hademei hayrat ve din adamlarına lazım gelen ehemmiyet verilmeye başlamış, hiç değilse asgari bir geçim haddi kendilerine temin edilmeye başlanmış olması bizleri memnun etmektedir.[422]"

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adına görüşleri açıklayan Konya milletvekili Kadircan Kaflı , "Din adamlarına ufak da olsa zam sağlanmış bulunması senelerden beri ilk defa olmaktadır ve bu hayırlı bir başlangıçtır"sözleriyle duydukları hoşnutluğu ifade etmiş,bu arada konuşmasında, "İslam dini elbette ilericidir. Lâkin hiçbir zaman aşırı solcuların, açık manasiyle komünistlerin anladığı manada ilerici değildir. Asıl gericiler, dinsizliğe itibar edenler, açık ve sinsice din düşmanlığı yapanlar kütleleri hayvanlaştırmaya çalışanlardır." yolundaki kanaatlerini belirtmeyi de ihmal etmemiştir[423]. Şahsı adına söz almış olan Konya milletvekili İhsan Kabadayı'ya göre de, "..bu yılki Diyanet bütçesi şimdiye kadar görülmemiş ilavelerle hazırlanmıştır. Bunu bir anlayış ve terakkinin ta kendisi buluyorum. Fakat teşkilatta bir kısım hizmetlere ücret zammı yapılırken aynı camiaya mensub olan 666 Kur'an kursu öğreticisinin terfiden mahrum edilmesi ve barem dışı (D) cetvelindeki 116 vaizin de keza, bu terfiden mahrum bırakılması bizleri müteessir etmiş bulunmaktadır.[424]" Meclis görüşmelerinden örneklerden de görüldüğü üzere, birbirlerinden farklı siyasal görüşleri temsil eden siyasetçiler, konu din ve din adamları olduğunda birbirlerinden pek farklı bir tutum sergilememekte; en azından söylemsel olarak aynı çabaları göstermektedir.

Bu çabaların bir diğer örneğini de, Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı olayı dolayısıyla AP Kayseri milletvekili Mehmet Ateşoğlu'nun Devlet Bakanlığı'na verdiği muhtıra oluşturur. TRT'de yapılan «Brahmanizm» konusunda bir konuşma aleyhinde girişimlerde bulunmuş olan Elmalı'ya karşı Devlet Bakanı Refet Sezgin tarafından yapılan uyarıya tepki olarak kaleme aldığı «muhtıra»ya Ateşoğlu, "Ben seçim bölgem olan Kayseri'nin ve dolayısıyle bütün Türk milletinin bir vekili olarak, Türk'ün dinini, imanını, her türlü hakkını korumak ve her ne pahasına olur-

421) *Ibid.*, 683-687.
422) *Ibid.*, 687-688.
423) *Ibid.*, 688-690.
424) *Ibid.*, 694-695.

sa olsun, mücadele etmek mecburiyetindeyim. Büyük Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Aleyhisselam buyuruyor ki : Haksızlık karşısında susan, dilsiz şeytandır." ifadesiyle başlamış; "Türklüğün iman teşkilatının başında bulunan İbrahim Elmalı gibi, cesur, mert, imanlı, amelli, faziletli, yiğit insana hürmet etmek, Türk milletinin imanına hürmet etmek demektir. O halde, son hadiselere göre, Türk milletinin imanına karşı, memlekette bir hürmetsizlik, bir kundak hareketi vardır." şeklinde geliştirerek Devlet Bakanı'nı istifaya çağırmış ve "İstifa etmediği takdirde, yukarda belirttiğim hususların ve bundan doğacak durumların mes'ulü olan Devlet Bakanı'nı Allah'a, tarihe, milli vicdana havale ediyorum. Allah, Türk Milletiyle beraberdir." cümleleriyle sona erdirmiştir[425].

5 haziran 1977'de yapılan erken seçim sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Bülent Ecevit'in 28 nisan 1977'de Meclis'te okuduğu; ancak, güven oyu alamayan hükümet programında yeralan, "Toplumumuzun ve insanlığın ortak değeri olan islam dini, milli birliğin sağlanmasında, kalkınma çabalarımızın başarıya ulaşmasında, iç barışın oluşmasında ve kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesinde kutsal bir kaynaktır. (...) Hükümetimiz, köylerde ve dar gelirli yörelerde cami yapımına yardımcı olacaktır. Vekil imam-hatiplerin kadro intibakları ivedilikle sağlanacaktır. Hükümetimiz bütün din görevlilerinin manevi ve maddi huzurunu sağlamayı ödev bilecektir."[426] ifadesi,.CHP'nin de din karşısında almak durumunda kaldığı tavrı sergilemektedir.

Verilen bütün bu örneklerden öte, 1934 yılında müzeye dönüştürülen, fakat yeniden cami haline getirilmesi Türkiye'deki İslami akımların ana hedefleri arasında gözüken Ayasofya'nın imam kadrosunun hiç kaldırılamamış olması ve 56 yıldır İdare tarafından buraya imam tayin edilmesinin sürdürülmesi, siyasi görüş olarak ne renkte olursa olsun siyasetçilerin genel tavrının bir göstergesidir[427].

Bu çabaların en azından bir kısmı, kişisel beklentiler ve oy sağlamaya yönelik siyasi yatırım aracıdır. Din görevlilerinin politik malzeme olarak kullanılması siyasetçiye hiç de vahim görünmeyebilir; ancak muhakkak ki bu durumdan en çok zararı gören yanında yeraldığı devlet ve içinde yapılandığı düzendir.

b) İslamiyette Ruhban Sınıf Olmaması Meselesi

Prof.Yusuf Ziya Yörükan *Müslümanlık* adlı eserinde, "Müslümanların ibadethanesi yeryüzüdür, kıblesi Kabe'dir. Onlar her yerde namaz kılarlar. Herkes imam olabi-

425) *Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı olayı dolayısıyla AP Kayseri milletvekili Mehmet Ateşoğlu'nun Devlet Bakanlığı'na verdiği muhtıra*, İstanbul (tarihsiz), *passim*.

426) Bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, V, 1 (1978),.43.

427) Ayasofya'nın müze haline getirilmesiyle imamı Hakkı Aydoğan daimi izinli sayılmış; kendisinin ölümünden sonra da herhangi bir cami gibi atamalar sürmüştür. Bu konuda bir yorum ve bir haber yazısı için bkz.Y.Doğan, "Ayasofya Camii İmamı!", *Milliyet*, 25 temmuz 1990, 15; Emin Demircioğlu, "Ayasofya'ya biletle giriyor", *Milliyet*, 25 temmuz 1990, 15.

lır. Bu vazifeler belirli kimselere, bir aileye veya sülaleye verilmiş değildir." ifadesini kullanmaktadır[428]. Radyoda din ve ahlak saatinde yaptığı bir konuşmasında Prof.Dr.Bahriye Üçok'a göre de, "Yakındoğudaki komşularımız ve uzakdoğudaki müslüman nüfusun en yoğun olduğu Pakistan ve Endonezya gibi uzakdoğu ülkelerinde bir din adamı sınıfı yoktur. Endonezya'da yer yer cemaat tarafından her hafta seçilen bir kişi imamlık görevini üstüne almaktadır. (...) Kutsal dinimizde din adamlarına, yani ruhban sınıfına yer verilmediğini kanıtlayan sağlam bir delil arayanlara Kur'an-ı Kerim'in Hadid suresindeki : «Onların arkasından resullerimizi gönderdik, Meryem oğlu İsa'yı gönderdik, ona İncil verdik, İsa'ya uyanların gönüllerine esirgeme ve merhamet koyduk, onlar bizim kendilerine farzetmediğimiz ruhbaniyeti icad ettiler, biz onlar için Tanrı'nın hoşnutluğundan başka birşey farzetmemiştik» (Yirmiyedinci) âyeti en kesin bir cevap olacaktır kuşkusuz."[429].

Bakanlar Kurulu'nun 13 şubat 1962 tarihli ve 6/209 sayılı kararı uyarınca hazırlanan Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP) raporunda, "Diyanet İşleri Başkanlığının merkez teşkilatı ile il ve ilçelerdeki müftülük teşkilatı görevlilerinin genel bütçeden maaş almaları usulünü muhafaza etmek zaruri görünmektedir. Aynı usulü imamlar, hatipler ve cami hizmetlileri için kabul etmek mümkün değildir. İbadet ve cami hizmetleri aslında İslam geleneklerine göre mahalli topluluklar içinde dini bilgi sahibi hemşehriler tarafından yerine getirilen ve başlı başına bir geçim kaynağı sayılmaması gereken hizmetlerdir. Bu kademeye mensup din adamlarının memur sayılması ve genel İdare kadrolarına geçmesi lâik devlet ilkelerine uymaz; ayrıca çeşitli etkiler altında hızla genişletilmesi muhtemel olan böyle bir kadro bütününü genel İdare masraflarına eklemek, devleti, karşılamakta güçlük çekeceği ağır bir mali külfet altına sokmak olur."[430] şeklinde ifade edilen görüşlere karşın, 1965 tarihli ve 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'un 29 uncu maddesiyle bucak ve köy imam-hatipleri için, "en az aylık 300 lira üzerinden bütçenin (D) cetvelinde Diyanet İşleri Başkanlığı kısmına konulacak kadrolar ihtiyaç karşılanıncaya kadar her yıl (2.000) ikibin adet konulmak suretiyle arttırılır." hükmü konulmuştur.

Bu durum, kanımca Cumhuriyet'in ilk kuruluşunda lâik siyasi iktidarın din üzerinde bir denetim mekanizması olarak yapılandırdığı kurumun, farklılaşan siyasalar çerçevesinde nitelik değiştirmesi sonucu, vanolan siyasal düzeni koşullarıyla bağdaştırmayı kabullenmiş din ağırlıklı sağ kadroların istemi doğrultusunda yönlendirilmesinden ve güçlendirilmesi çabalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bilim adamlarının ortaya koyduğu ve kanıtlamaya çalıştığı, İslam dininde bir ruhban sınıf olması ya da olmaması hiçbir siyasi iktidarın çözümlemek istediği bir mesele değildir; zira Diyanet İşleri kurumunun yapılandırılması ve tüm Cumhuriyet döneminde kullanılması, siyasi iktidarlarca ideolojik bir araç olarak algılanmasında odaklanmaktadır.

428) Y.Z.Yörükan, *Müslümanlık*, Ankara 1957 (aktaran F.Yavuz, "İmam-hatiplik meslek midir?", *Cumhuriyet*, 4 mart 1968, 2).
429) B.Üçok, "İslam ve Din Adamı", *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, Ankara 1985, 24.
430) *Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)*, Ankara 1963,

c) Din Görevlilerinin Eğitimi

3 mart 1340 (1924) tarihli ve 430 sayılı **Tevhid-i Tedrisat Kanunu**[431]'nun 4 üncü maddesi gereğince, "Maarif Vekaleti Yüksek Diniyat mütehassısları yetiştirilmek üzere Dârul-fünunda bir İlahiyat Fakültesi te'sis ve İmamet ve Hitabet gibi hidemât-ıdiniyenin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de ayrı ayrı mektepler küşat edecektir".

Birinci bölümde de değinildiği üzere, **Tevhid-i Tedrisat Kanunu** çerçevesinde ilk kez 1924 yılında 29 imam-hatip okulu ve darülfünun bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi açılmış; ancak, 1930 yılında bu okullar "öğrenci bulamama" gerekçesiyle kapanmıştır. CHP'nin Yedinci Kurultay'ında alınan kararlar doğrultusunda 1948 yılında, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak on aylık imam-hatip kursları açılmış; 1951'de de bunların yetersiz kaldığı ve aydın din adamlarına gereksinim duyulduğu kanaatine varılarak Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri illerinde birer İmam-Hatip Okulu açılmıştır.

1951'den 1971'e dek iki devreli bir meslek okulu olarak işlev gören imam-hatip okullarının dört yıllık birinci devresi uygulamada ortaokula, üç yıllık ikinci devresi de liseye muadil sayılmaktaydı. 4 ağustos 1971 tarihli bir kararla imam-hatip okullarının birinci devreleri kaldırılmış[432]; 14 haziran 1973 tarihli ve 1739 sayılı **Milli Eğitim Temel Kanunu**[433]'nun 32 nci maddesi imam-hatip liselerine ilişkin bir yasal düzenleme getirmiştir "İmam-hatip liseleri, imamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli elemanları yetiştirmek üzere, Milli Eğitim Bakanlığı'nca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe hem yüksek öğretime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır" 31 inci maddesi, meslek lisesi mezunlarının yalnız yetiştirildikleri yönde eğitim veren fakültelere kabulüne olanak vermekte olan bu Kanun'da 16 haziran 1983 tarihli ve 2842 sayılı Kanun'la[434] yapılan bir değişiklikle, lise dengi tüm okulları bitirenlerin yükseköğretim kurumlarına girmek için aday olmaya hak kazanması, imam-hatip lisesi çıkışlılara İlahiyat Fakültesi dışındaki yüksek öğretim kurumlarının da yolunu açtı.

Günümüz koşullarında geniş olanaklara kavuşturulmuş olan imam-hatip liselerinden mezun olarak Diyanet İşleri örgütünde görev alanların sayısı 39.907'dir. Oysa, imam-hatip eğitiminden geçmiş toplam öğrenci sayısı 433.277 olup, din hizmetlerinde görevli imam-hatip lisesi çıkışlı eleman sayısının yakla-

431) Bkz. *Düstur*, III, 5 (2.bası - 1948) 322.

432) Bu icraatın din eğitimi bakımından olumsuz etkiler yarattığı yönünde bir görüş için bkz. K.Erdil, *İmam-Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İstihdam-İhtiyaç Sorunu*, Ankara 1974, 17-18.

433) Bkz. *Düstur*, V, 12/2 (1973), 2342; *R.G.* 24.6.1973-14574.

434) **14/6/1973 tarih ve 1793 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun**. Bkz. *Düstur*, V, 22/1 (1984), 403; *R.G.* 18.6.1983-18081.

şık on katıdır. Bu sayısal gelişme bu okulların genel eğitim kurumuna dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Dönüşmenin bir başka göstergesi de, yükseköğretim dallarına yönelik tercihlerdir. Örneğin 1988-89 öğretim yılında fakültelere yeni kayıt yaptıran toplam 9931 imam-hatip lisesi mezunundan 988'i İlahiyat Fakültesini seçmişken, geri kalan 8943'ü mühendislik, öğretmenlik, kamu yönetimi, tıp ve hukukun da aralarında bulunduğu farklı alanlarda eğitim veren yükseköğretim kurumlarını tercih etmiştir[435].

Gerçekleştirilmiş hukuki düzenlemelerin gerekçeleri ne olursa olsun, din eğitimi bakımından da varılan noktaya devlet eliyle gelinmiş olduğu bir olgudur. Din ağırlıklı ortaöğrenim kurumlarından yetişen ve dindışı meslek alanlarına yönelenler, büyük olasılıkla, ergenlik çağında dogmatik bir formasyon almış olmanın etkilerini yaşamlarının her alanına yansıtacaktır. Bu etkilerin kimi sonuçlarının da uzun vadede göstereceği etkilerin, toplumsal yapı değişikliklerinin nedeni olabilmesi büyük bir olasılık gibi gözükmektedir.

d) Diyanet İşleri Başkanlığı Personelinin Kuruma İlişkin Değerlendirmeleri

Çeşitli dönemlerde din adamlarının Diyanet İşleri Başkanlığı ve icraatı hakkında yayınlanan görüşleri, personelinin kurum hakkındaki görüşlerine ışık tutmaktadır. Şile Müftüsü Rahmi Serin'in kaleme aldığı *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü* adlı kitap bunun bir örneğidir[436]. Serin'in başlıca kaygısının, "tavan taban sürtüşmesi"[437] olarak adlandırdığı durumun ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Serin, "Temel din eğitimi için şart"[438] olarak gördüğü Kur'an kurslarının yaygınlaştırılabilmesi için Başkanlık kadrolarının yeterli olmadığı gerekçesiyle, resmi olmayan ve fakat tabanı oluşturduğunu ileri sürdüğü kurslara karşı çıkılmaması gerektiğini üstü kapalı ifadelerle savunmaktadır. Açık adlandırma yapılmamakla birlikte Serin'in kastettiği kurumlar, Süleymancılar olarak adlandırılan grubun yurt sathında yaygın olarak faaliyet sürdürdüğü Kur'an kurslarıdır. Durdurulmasını istediği "hizipçilik"le[439] de, kurum içi Süleymancılara alınan tavır eleştirilmektedir[440].

435) Sayısal verilerde kaynak olarak Türkiye Sanayici ve İş Adamları tarafından hazırlatılan *Türkiye'de Eğitim* Başlıklı rapor alınmıştır. Bkz. Z.Baloğlu, *Türkiye'de Eğitim*, İstanbul 1990, 132-139.

436) R.Serin, *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü*, (yer belirtilmemiş) 1974.

437) *Ibid.*,50-51.

438) *Ibid.*

439) *Ibid.*,51-52.

440) Aynı konuda birtakım suçlamalarda bulunan bir kişi de Süleymancıların lideri olarak nitelendirilen Kemal Kaçar'dır. Kendisiyle yapılan ve bir dizi yazı olarak basında yeralan röportaj sonrasında Diyanet İşleri eski Başkanı Tayyar Altıkulaç'ın verdiği ve yine aynı basın organında çıkan yanıtlara karşılık veren Kaçar, Altıkulaç ve ona bağlı kadroların kurumda, dosyalara (S) harfi vurup Süleymancıları tasviye ettiğini iddia etmektedir. Bkz. "Kemal Kaçar Cevaplıyor", *Tercüman*, 24 aralık 1989,

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1990 sonlarında yurt çapında, 11 ildeki imam ve diğer din görevlileri arasında, ana hizmetlerle ilgili değerlendirmelerini ölçmek üzere uyguladığı ankete alınan sonuçların genel bir değerlendirmesi, imamların kurumu beğenmediğini sergilemektedir. "Dinimize ve teşkilatımıza zarar veren söz ve yazılara karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın takip ettiği icraatını yeterli buluyor musunuz?" sorusuna din görevlilerinin % 37.5'i, "yetersiz buluyoruz" yanıtını verdi. Diyanet personelinin % 44.5'i ise kurumun dine ve örgüte zarar veren söz ve yazılara karşı takip ettiği icraatı "kısmen yeterli" bulduklarını açıkladılar. İmam ve diğer görevlilerin sadece % 18'i Diyanet'in icraatını yeterli bulduklarını söylediler.

Ankette, "Kur'an kurslarını beğeniyor musunuz?" şeklindeki soruya ise %21.6 olumsuz yanıt verdi. Bu kişilerin büyük çoğunluğu da (% 56.6) memnuniyetsizliklerini, "kısmen beğeniyoruz" şeklinde ifade ettiler. Diyanet mensuplarının Kur'an kurslarından % 21.8 oranında memnun oldukları ortaya çıktı.

Diyanet İşleri Başkanlığı anketinin bazı sorularına verilen yanıtlar şöyledir :

Soru: "Başkanlığın dini ve milli kültürümüzü koruma, milli birlik ve beraberliği sağlama faaliyetlerini beğeniyor musunuz?"

Yanıt: % 35.2 "beğeniyoruz"; % 50.3 "kısmen beğeniyoruz"; % 14.5 "beğenmiyoruz"

Soru: "Dini hükümler, başkanlıkça, günün ihtiyaçlarına göre nasıl ortaya konuyor?"

Yanıt: % 19.1 "iyi ortaya konuyor"; % 33.3 "orta düzeyde ortaya konuyor"; % 41 "az ortaya konuyor"; % 6.6 "hiç ortaya konmuyor"

Soru: "Başkanlıkça yayınlanan eserleri toplumu aydınlatma açısından yeterli buluyor musunuz?"

Yanıt: % 27.8 "yeterli"; % 50.8 "kısmen yeterli"; % 21.4 "yetersiz"

Soru: "Halka götürülmekte olan irşat hizmetlerini yeterli buluyor musunuz?"

Yanıt: % 12.8 "yeterli"; % 48.5 "kısmen yeterli"; % 38.7 "yetersiz"

Soru: "Merkez teşkilata geldiğinizde nasıl bir ilgiyle karşılanıyorsunuz?"

Yanıt: % 41.8 "yeterli ilgiyle"; % 38.4 "az ilgiyle"; % 13.4 "hiç ilgi görmüyoruz"; % 6.4 "merkeze hiç gelmedik"[441].

e) Din Görevlilerinin Kamu Görevlisi Sayılması ve Lâiklik İlkesi

Türkiye'nin siyasal modernleşme sürecinin irdelendiği ve Japonya'yla karşılaştırıldığı 1964 tarihli bir derlemede yeralan "Sivil Bürokrasi" başlıklı incelemede yazar, bir yabancı gözüyle, Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun kurulması-

441) *Din Görevlileri Hakkında Bilgiler*, İlim Yayınları, İstanbul 1991, 23 vd.

nın açık etkisinin din kurumunun bastırılarak; işlevi ve personelinin büyüyen sivil bürokrasi içinde eritilmesi olduğunu ifade etmiştir[442].

Bu saptamanın, 1924'teki kanunkoyucunun Diyanet İşleri Reisliğini ihdas ederken, Cumhuriyet'in ilk yılları ideolojisi çerçevesinde, gerçekleştirilmeye çalışılan yeni siyasal ve toplumsal yapıya uygun bir düzenleme getirmiş olduğu bağlamında doğru kabul edilebilir. Ancak, süreç içinde, çeşitli etkenlerle siyasal konjonktürde görülen farklılaşmalar, kurumun iktidar tarafından ele alınışını ve yapısını etkilemiş; bu olgunun yansımaları alanı düzenleyen hukuksal metinlerde de görülmüştür.

Özellikle 1965 sonrası hukuksal düzenlemelerle kurulan yapı içindeki Diyanet İşleri Başkanlığı kurumu, iki cepheli bir görünüm arzetmektedir. Kuruma klasik lâiklik bakışıyla yaklaşıldığında, özellikle üst düzey yöneticilerin atanması sürecinde idari makamların aldığı etkin konum dolayısıyla, dinsel yaşamın lâik devletin denetimi altında olduğu izlenimi edinilmektedir. Bu çerçeve içinde bizzat kurum da, lâik devlete sadakatle bağlı yöneticiler eliyle yönlendirilecektir. Bu durum, özellikle üst düzeyde Bakan ya da üstlerinin, daha alt düzeyde de valinin öngörülen denetim olanaklarını sorumluluk bilinciyle kullanmalarında ortaya çıkacaktır. Öte yandan kurumun, anti lâik ve İslamcı ideoloji akımlarının, memurlaştırılan din hizmetleri yoluyla resmi devlet yaşamına girebilecekleri bir kapı olması ve böylelikle bunlara lâik anayasa ve toplum düzenine uzun vadede zararlı etkiler yapabilecek olanak sağlaması da işin diğer cephesini oluşturmaktadır. Kurumun tüm yurt sathında, hemen hiç bir İdare örgütünün sahip olmadığı yaygın bir ağa sahip olması, asıl amaçlarına ulaşmak için, bir süre için de olsa varolan düzenle bağdaşmayı yeğleyen ya da düzeni kendi koşulları doğrultusunda değiştirmeye ve ideolojisi çerçevesinde denetime almayı erek edinen kadrolar için büyük bir olanaktır.

Bu olasılıklar kurumu, çözümü hiç de kolay olmayan bir çelişkiye sokmaktadır. Uygulamada da, kendisine hukuksal metinlerin satır aralarında "denge" işlevi verilmiş Başkanlık, klasik anlamda lâiklik savunucularıyla; lâik devlete sadakatle yükümlü bir kurumun, çoğunluğu müslüman olan bir toplumun gerçek dini gereksinimlerini tatmin edemeyeceğini savunan İslamcıların eleştirileriyle karşı karşıyadır. Son tahlilde kanımca kurumun varlığını sürdürmesi, iktidarın kendisine ideolojik bir aygıt olarak verdiği önemle sıkı bağlantılıdır; bu bağlamda çelişkiler asla çözümlenmeyecek; ancak, farklılaşabilen konjonktüre göre şu ya da bu yönde daha fazla bir eğilim sergileyecektir. Bu bağlamda, genel İdare içinde din işleriyle ilgili bir kurumun varlığı ve personelinin kamu görevlisi olması Batı demokrasileri anlamında yadırgatıcı olsa da, Türkiye kendine özgü ko-

442) R.L.Chambers, "The Civil Bureaucracy", *Political Modernization in Japan and Turkey* (ed. R.E.Ward & D.A.Rustow), Princeton-New Jersey 1964, 107.

şullarının yapılandırdığı laiklik anlayışını sürdürdüğü sürece birlikte taşıyacağı sonuçlarından biri olarak gözükmektedir[443].

E. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Gelirleri ve Mallar

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, İdare içinde yeralan bir birim olarak bütçesi ve malları olduğu gibi, Türkiye Diyanet Vakfı'nın da Başkanlığın mali koşulları üzerinde büyük bir etkinliği mevcuttur. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelirleri ve malları incelendiğinde Vakfın da gözönünde tutulması kaçınılmazdır.

I. Genel İdare Yapısı İçinde Gelirler ve Mallar

Bu altbaşlıkta Diyanet İşleri Başkanlığı'nın patrimuanı, genel bütçe içinde (A) cetvellerinde gösterilen bütçesi ve kurumun görev alanı içinde önemli bir yer tutan mabetlere ilişkin düzenlemelerle bunların hukuksal statüsünün irdelendiği altbaşlıklar olarak ele alınacaktır.

a) Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi

Özellikle 1981 yılından bu yana, devletin din alanına ayırdığı kaynakların hızla arttığının gözlemlenmesi, yoğun eleştirilere yol açtı[444]. 1981 yılında Diyanet İşleri'ne bütçeden ayrılan pay 11.3 milyar lirayken, turizme 5.8, sanayiye ise 8.7 milyar liralık pay ayrılmıştı. 1982-1987 yıllarında belirgin bir farklılık görülmediyse de, 1988 bütçesinden itibaren kurumun bütçesi hızla yükselen bir grafik çizdi. Başbakan Yıldırım Akbulut'un Başkanlığa vermiş olduğu "1991 bütçeniz 1 trilyon lirayı geçecek" sözü[445] karşılıksız kalmadı; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1991 yılı bütçe teklifi 1 trilyon 223 milyar TL olarak öngörüldü ve TBMM'de

443) Özellikle Batı Avrupa'daki laiklik uygulamalarıyla karşılaştırıldığında çarpıcı bir şekilde ortaya çıkan laiklik anlayışındaki farklılık, paralel olarak bu alandaki personel rejimine de yansımaktadır. Nitekim, İtalya örneğinde, "devlet hastahanesi, hapishane ya da ordu gibi yerlerde görevlendirilmiş din adamları veya okullarda zorunlu olmayan din dersi öğretim görevlileri bulunmakla beraber bunların hiç birisi «memur» değildirler ve birçokları «maaş» almadıkları gibi kamu görevlilerinin sosyal haklarından da yararlanmazlar." Bkz. İ.Özay, *Devlet İdari Rejim ve Yargısal Korunma III*, 16.

444) Bu arada, kaynak ayırımındaki yüksek oranlara karşın yurt dışında görev yapan görevlilerin maaşlarının karşılanmasında, Suudi Arabistan kökenli uluslararası İslami bir kuruluştan yardım alınmakta olduğunun ortaya çıkması oldukça büyük çalkantılara yol açmıştır. Bu konuda yabancı basında çıkan bir yorum yazısıyla konunun ayrıntılı olarak incelendiği bir kitap için bkz. Alan Cowell, "A Scandal Rubs Nation's Raw Nerves", *The New York Times*, march 28 1987, 4L; U. Mumcu, *Rabıta*, 2.bası, İstanbul 1987, passim.

445) İlgili haber için bkz. Hakan Aygün, "Diyanet bütçesi trilyonu aştı", *Cumhuriyet*, 6 kasım 1990, 15.

aynen kabul edilerek, yasalaştı. Bu meblağ 1992 bütçesinde 2 trilyon 377 milyar 418 milyon lira olarak belirlendi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1923 den 1992'ye dek uzanan süreç içindeki bütçeleri incelendiğinde ortaya çıkan, oldukça ilginç bir manzaradır. Aşağıdaki tabloda, 1924-1992 yıllarının toplam bütçeleri; bunlar içinden Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen miktarlar ve her yılın toplam bütçesinde Başkanlığa ayrılan oran yeralmaktadır:

YILLAR	REFERANS	DİB	GENEL	PAY
1924	III/5 S.438	1422650	140433369	0.0101
1925	III/6 S.348	1687401	183932767	0.0092
1926	III/7 S.940	1598600	190103544	0.0084
1927	III/8 S.194	1796240	194454619	0.0092
1928	III/9 S.175	1719587	207169388	0.0083
1929	III/10-2 S.1177	1677157	220408481	0.0076
1930	III/11-1 S.724	1653119	222646523	0.0074
1931	III/12 S.639	640350	186582005	0.0034
1932	III/13 S.578	607196	169146747	0.0036
1933	III/14 S.688	616586	170474794	0.0036
1934	III/15-1 S.663	611986	184075636	0.0033
1935	III/16 S.874	610616	195011053	0.0031
1936	III/17 S.667	607630	212755580	0.0029
1937	III/18 S.746	608241	231017776	0.0026
1938	III/19 S.765	608100	249954020	0.0024
1939	III/20 S.712	625540	261064192	0.0024
1940	III/21 S.938	672518	268476321	0.0025
1941	III/22 S.662	697518	309740396	0.0023
1942	III/23 S.694	880835	394326938	0.0022
1943	III/24 S.729	905404	486717349	0.0019
1944	III/25 S.446	927044	570434417	0.0016
1945	III/26 S.433	753907	418936486	0.0018
1946	III/27 S.59	1500669	990572884	0.0015
1947	II/28 S.386	2716106	1136215530	0.0024
1948	III/29 S.353	2897573	1243563197	0.0023
1949	III/30 S.516	2859215	1222184799	0.0023
1950	III/31 S.1380	2912720	1487208563	0.0020
1951	III/32 S.870	7819071	1274746465	0.0061
1952	III/33 S.695	9149072	1375741765	0.0067
1953	III/34 S.867	10738940	1566357419	0.0069
1954	III/35 S. 810	11550926	1693338876	0.0068
1955	III/36 S.554	15225497	2063368337	0.0074
1956	III/37 S.668	21156661	2369710119	0.0089
1957	III/38 S.686	23232635	2733377184	0.0085
1958	III/39 S.443	24431136	4475552400	0.0055
1959	III/40 S.486	6038876	4062816796	0.0015
1960	III/41 S. 566	39353031	4638486305	0.0085
1961	IV/1 S.1873	45472800	5961365000	0.0076
1962	V/1 S.350	51825610	6783996017	0.0076
1963	V/2 S.868	17361648	8164488319	0.0021

1964	V/3 S.1051	59767871	6639572924	0.0090
1965	V/3 S.1912	83295376	7269516882	0.0115
1966	V/5-1 S.1176	156761984	8288026634	0.0189
1967	V/6-1 S.986	167561297	9397911139	0.0178
1968	V/7-1 S.1232	184403459	21612211235	0.0085
1969	V/8-1 S.906	194760810	25696976157	0.0076
1970	V/9-2 S.1500	207062400	28860265467	0.0072
1971	V/10-2 S.1404	13418290	37092900305	0.0004
1972	V/11-2 S.1227	473644615	50312079043	0.0094
1973	V/12-1 S.967	523169516	61453023020	0.0085
1974	V/13-2 S.1434	759340615	82411411359	0.0092
1975	V/14-1 S.521	894713980	107680514782	0.0083
1976	V/15-2 S.1580	1240667800	153637351500	0.0081
1977	KKR S.20-21	1508700000	229692988900	0.0066
1978	RG.1.3.1978 No.16215 S.31	1594841000	276148529050	0.0058
1979	RG.1.3.1979 No.16565 S.32	3138732000	409430671000	0.0077
1980	V/19 S.76	6448132000	756687182000	0.0085
1981	V/21 S.250	12233855000	1780640059000	0.0069
1982	V/21-1 S.250	12233855000	1780640059000	0.0069
1983	RG.18.12.1982 No.17895 S.32	18224800	2558902500	0.0071
1984	RG.5.1.1986 Mük.S.402	27572968261	4627525840072	0.0060
1985	RG.31.12.1984 No.18622 Mük. S.27	34103648	5412082049	0.0063
1986	RG.31.12.1985 S.24	45951000	7104111000	0.0065
1987	V/26-1 S.72	67482000	10885686000	0.0062
1988	RG.28.4.1988 No.19789 Mük.S.24	128795	20706923	0.0062
1989	RG.28.12.1988 No.20033 Mük	232616	32733446	0.0071
1990	RG.30.12.1989 No.20388 Mük.s.	788390	63925354	0.0123
1991	R.G.28.12.1990-	1223270	105217150	0.0116

Görüldüğü üzere, bu sayıların incelenmesi, 67 yıl içinde beş kez toplam bütçenin % 1 ile % 2'sine varan oldukça yüksek bir payın kuruma ayrıldığını göstermektedir; diğer yıllar bu oran hep bindelik sayılarda kalmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi bakımından "istisnai" olarak nitelendirilebilecek bu beş yıl, 1965; 1966; 1967; 1990 ve 1991'dir.

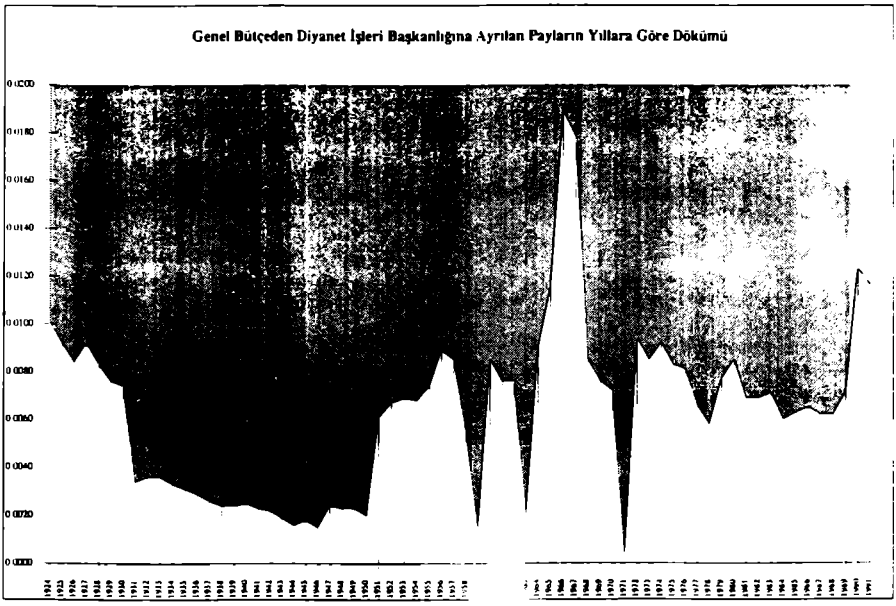
1965 yılı bütçesi, 1965 seçimlerinden önceki son iktidar olan Ürgüplü hükümeti döneminde hazırlanmış; görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Kanımca 1965 bütçesinin Diyanet İşleri Başkanlığı için % 1.15'lik bir oranla ortaya çıkışında asıl etken, yaklaşmakta olan 1965 seçimleridir. İkinci cumhuriyetin ilk serbest seçimlerine katılmaya hazırlanan siyasi partiler oy sağlamaya yönelik hiçbir faaliyetten kaçınmamaktadır. Meclis üyelerinin, gerek Diyanet İşleri Başkanlığı'na bir kuruluş kanunu hazırlama, gerek bütçeden kuruma daha fazla pay ayırma yolundaki yoğun çabaları, Meclis zabıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. 19 mayıs 1965'te Millet Meclisi'nde Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi dolayısıyla geçen görüşmeler, tüm siyasi partilerin dine, din adamlarına ve din işlerine ayrılması uygun görünen pay hakkında hemfikir olduğunu göstermektedir[446]. Siyasi yelpa-

446) Bu görüşme tutanakları için bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, I, 39 (1965), 677-698.

zenin neresinde yeralırsa alsın, gerek parti grubu gerek şahsı adına söz alan bütün milletvekilleri sözbirliği etmişçesine, dinin toplum yaşamındaki derin öneminden sözetmekte; hazırlıkları süren kuruluş kanunun bir an önce tamamlanması yönünde dileklerini belirtmekte; din adamlarının gelirlerinin arttırılması için varolan lüzumu ifade etmekte ve inanç hürriyetinin önemini vurgulamaktadır! İroni bir tarafa, bu durum, dinle ilgili konuların siyasi beklenti ve kaygılara nasıl malzeme olduğunun açık bir göstergesidir. Siyasi yaşamda çok partili döneme geçildiği 1945 sonrası, aynen CHP'nin iktidarı kaybetmemek amacıyla dinle ilgili konularda o güne kadarki siyasasından yaptığı büyük dönüş gibi, 1965 seçimlerine hazırlanan siyasi partilerin de oynadıkları koz din ile ilgili konular olmaktadır.

1965 seçimlerinden bir zaferle çıkan AP, sonraki icraatında daha açıkça görüleceği üzere, İslamcı çevreleri de hoşnut edici siyasasını bütçeden Diyanet İşleri kurumuna ayrılan paylara da uygulamış; toplam bütçeden ayrılmış, Başkanlık tarihinde görülen en yüksek pay olan % 1.89 1966 bütçesinde yeralmıştır. Kurumun bütçe tarihindeki üçüncü istisnai yıl olan 1967 de, bütçenin AP iktidarı döneminde hazırlanmasının bir sonucu olarak gözükmektedir; bu kez toplam bütçenin % 1.78'i Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmiştir.

ANAP iktidarı döneminde hazırlanmış olan 1990 ve 1991 bütçeleri de, kalan diğer iki istisnai yılı oluşturmaktadır; 1990 yılı genel bütçesinin % 1.23'ü, 1991 yılı genel bütçesinin ise % 1.16'sı Diyanet İşleri kurumuna ayrılmıştır. Aşağıdaki grafik, anılan bağlamda farklılaşan oranları görsel olarak ortaya koymaktadır :

b) Mabetlerin Hukuksal Statüsü ve İlgili Düzenlemeler

Prof.Dr.Onar'a göre, "amme hizmetlerine tahsis edilen ve bu hizmetle maddi veya manevi sıkı bir alakası bulunup onun bir unsuru veya mütemmim cüz'ü sayılabilecek mahiyette olan binalar" amme emlaki kategorisindedir ve "camiler ve buna benzer ayniyle intifa edilen vakıflar da gerek tarihi ve sınai kıymetleri ve gerek umumun istimaline ve istifadesine arzedilmiş veyahut bir hizmete tahsis olunmuş bulunmaları itibariyle bu kategoriye girer"[447].

Kamu mallarını kamusal mallar-özel mallar olarak sınıflandıran Prof. Dr. Duran'a göre ise, "... cami, mescit, kilise ve havra gibi mabidler, ötekilerden (yollar, meydanlar, köprüler, park ve bahçeler, korular, deniz, göl ve akarsular gibi kamunun ortaklaşa ve serbestçe yararlandığı yerler; askeri tesisler, bölgeler, barajlar, enerji santralleri, yalnız yetkili ve ilgililere açık binalar, araştırma ve bilgisayar merkezleri ve benzerleri gibi kamu hizmetlerinde kullanılan mallar; hizmete özel binalar, okul, hastane, müzeler, kitaplıklar gibi kamu hizmetlerinde kullanılan ve kamunun hizmet dolayısıyla yararlandığı yerler; otlak, yaylak, kışlak, bataklık gibi köy orta malları) farklı yanlara sahip ayrı birer çeşit kamusal mal oluşturur"[448].

Öte yandan, 18 mart 1924 tarihli ve 442 sayılı **Köy Kanunu**'nun[449] 2 nci maddesine göre köy camii bir orta malıdır. Kanun 13 üncü maddesi 14 üncü fıkrasıyla, köylünün zorunlu olan işleri arasında köyde bir mescit yapmayı da katmıştır. 44 üncü maddenin 2 nci fıkrasına göre Köy İhtiyar Meclisi, cami gibi köylüye faydalı olan işleri yapmak için istediği yeri karşılığını ödeyerek satın alır.

Kanımca camiler ve diğer mabetler, **Yargıtay Dördüncü Hukuk Dairesi'nin 20 mayıs 1985** tarihli ve **E.1985/398-K.1985/5074** sayılı kararında[450], kamu mallarında ayırım ölçütünü açıklarken kullandığı "mal kamu hizmetinin görülmesinde önemli rol oynuyorsa, kamu malıdır. Burada malın, yalnız kamu hizmetine tahsis edilmiş olması, onun kamu malı olması için yeterli değildir; bunun yanında malın, hizmetin bir unsuru veya onun tamamlayıcı parçası olması da gereklidir" ifadesi ve buna «kamusal mal» tanımında eklediği, "kamu tarafından yararlanılanlar" nitelemesi çerçevesinde yeralır ve bazı özellikleri olmakla birlikte birer kamu malıdır. Kamu emlaki hukuki rejimi tüm özellikleriyle bu grup mallar için de geçerlidir : devir ve ferağ edilemez[451]; haczedilemez; zamanaşımı yoluyla özel kişiler tara-

447) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul 1966, 1317.
448) L.Duran,"Kamusal Malların Ölçütü", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, Yıl 5 (Aralık 1984), sayı 1-3, 44.
449) Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 5 (1931), 336; *R.G.* 7 nisan 1924-68.
450) Anılan karar, *Yargıtay Kararları Dergisi*, XI, 10 (ekim 1985), 1454-1458'de yayınlanmıştır.
451) Jaschke bir eserinde, 1928 yılında İstanbul'da bir caminin Halk Partisine satıldığını belirtmektedir. Bkz. *Yeni Türkiye'de İslamlık* (çev.Hayrullah Örs), İstanbul 1972, 66.

fından kazanılamaz; haklarında tahrip, çalma gibi fiiller bakımından özel korunma hükümleri uygulanır; her türlü resim ve vergiden bağışıktır; kamulaştırılamaz. 6570 sayılı ve 18 mayıs 1955 tarihli **Gayrımenkul Kiraları Hakkında Kanun**'un[452] 1 inci maddesinin ikinci fıkrası, "Mabetler kiraya verilemez ve ibadethane haricinde hiç bir iş için de kullanılamaz"[453] hükmünü getirmiştir; oysa bu tür hukuksal bir düzenlemeye hiç gerek yoktur. Kamu emlaki kuramı ve hukuki rejiminin özünde yeralan bu olanaksızlığı Prof.Dr.Duran, "Gerçi, Amme Emlaki Nazariyesine göre, İdarenin bu kabil mallardan (kamusal mallar) bazı hususi ve istisnai şekillerde bir takım menfaatler te'min etmesi caiz ise de, bunlar üzerinde kira gibi şahsi haklar tesisi suretiyle fayda sağlanması hukuken imkansız ve memnudur" cümleleriyle ifade etmektedir[454].

1982 sayılı Kanun'la değişikliğe uğramamış olduğu için 633 sayılı Kanun'un, hukuken hala yürürlükte olan 30, 37 ve 38 inci maddeleri, günümüz mevzuatında da yeralan vakıf türlerine bağlı camilere ilişkin düzenlemeler içermektedir. Günümüzde de camiler, mazbut vakıflara bağlı olanlar ve mülhak vakıflara bağlı olanlar şeklinde bir hukuki düzene tabidir.

Mazbut vakıflar ayrı ayrı kişiliğe haiz olmakla birlikte, doğrudan doğruya devlet tarafından idare olunan vakıflardır. Buna karşılık mülhak vakıflar mütevellileri tarafından yönetilir; İdare bunları yalnızca gözetim ve denetimi altında tutar. Mazbut vakıflarla mülhak vakıflar arasında, İdarenin yönetime katılmasının tarz ve derecesi bakımından fark vardır : mazbut vakıflar doğrudan doğruya İdare tarafından yönetildikleri halde mülhak vakıflar vakıf senedinde gösterilen mütevellileri tarafından yönetilmektedir, ancak denetimin kapsamının genişliği yer yer yönetime katılmayı da içerir[455].

Vakıflar, 3 mart 1340 (1924) tarihli ve 429 sayılı **Şer'iye ve Evkaf ve Erkanıharbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun**'un 7 nci maddesi, "Evkaf umuru, Milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzre bir müdüriyeti umumiye halinde şimdilik Başvekalete tevdi edilmiştir" hükmü uyarınca 3 haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı **Vakıflar Kanunu**[456]'yla kurulmuş olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Mazbut vakıflar Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tüzel kişiliği içindedir. Genel Müdürlük bunların malvarlığı ve personelini de doğrudan doğruya yönetir. Öte yandan Vakıflar Genel Müdürlüğü, ayrı ayrı tüzel kişiliğini koruyan ve mütevellileri eliyle yönetilen mülhak vakıfları da denetle-

452) Bkz. *Düstur*, III, 36 (1955), 469, *R.G.* 27 mayıs 1955-9013.

453) Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı 27 aralık 1966 tarihli ve 1966/230 sayılı kararıyla, "sandık kurulunca gerekli görüldüğünde, oy verme sandıklarının mabetlerin bilfiil ibadet edilen kısımları dışında kalan elverişli yerlerine konulabileceğine" hükmetmiştir.

454) L.Duran, *İdare Hukuku Meseleleri*, 2.bası, İstanbul 1964, 152.

455) Bu konuda bkz. S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul 1966, 674-675.

456) Bkz. *Düstur*, III, 16 (1935), 1293.

me yetkisine sahiptir. Bu yetki, İdare'nin genel anlamda sahip olduğu kolluk yetkilerinden öte, bu kurumların işlevleriyle ilgili bir niteliktedir[457].

Vakıflar Genel Müdürlüğünce mazbut vakıflar arasına alınan mülhak vakıflara bağlı cami ve mescitlerdeki imam-hatip ve müezzinler, 633 sayılı Kanun'un 38 inci maddesi gereği, ertesi bütçe yılı başından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı maaşlı veya ücretli kadrolarına geçirilirler. Mülhak vakıflara bağlı cami görevlilerinin ise, bir kısmının ücretleri Vakıflar Genel Müdürlüğü, geri kalanının da mütevelli heyetleri tarafından ödenmektedir. Bunlardan ücretlerini Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden alan cami görevlilerinin atanmasında, vakfın koşullarından başka 633 sayılı Kanun'da belirtilen özellikler aranır.

30 uncu maddeye göre de, mazbut vakıflar arasına alınmış ve alınacak cami ve mescitlerin aydınlatma, ısıtma, ve bakım giderleri için her yıl Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine konulacak ödenekler bir taraftan Hazinece irat ve diğer taraftan bu hizmetlere harcanmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine Maliye Bakanlığı'nca ödenek kaydedilir. Bu arada, 633 sayılı Kanun'un, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş olan 1982 sayılı Kanun'la değişikliğe uğramış maddelerinden biri olduğu için yürürlükte olmayan 14 üncü madde gereği cami, mescit ve müftülüklerle din hizmetinde kullanılan bilumum yerlerin ve buralardaki eşya ve demirbaşların bakımı ve korunması ile ilgili her türlü işleri düzenlemek Donatım Müdürlüğü'nün görevleri arasındadır.

Yeni cami ve mescit yaptırılması hususunda Devlet bütçesine ödenek konulmamaktadır. Esasen İslamda öteden beri mabetlerin halk eliyle yaptırılması alışılagelmiş olan usuldür. Günümüzde bu icraatı çokça yürüten, cami yaptırma dernekleridir. Ancak devlet yer yer gerekli maddi yardımı da sağlamaktadır. 14 şubat 1975 tarih ve 15159 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren **Camilerini Yaptıracak Köylere Yapılacak Malzeme ve Yardım Fonu Yönetmeliği**, ilgili düzenlemeleri sağlayan mevzuata bir örnektir.

2. Türkiye Diyanet Vakfı

Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 11'inci Noterliği'nde düzenlenen 13 mart 1975 gün ve 9125 yevmiye no.lu senetle kurulmuş, Ankara Asliye 14 üncü Hukuk Hakimliği'nin 7 nisan 1975 gün ve E.1975/203, K.1975/194 sayılı ilamıyla Vakıf Senedi'nin tesciline karar verilmiştir. Vakfın kuruluşu, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce *Resmi Gazete*'nin 8 mayıs 1975 gün ve 15230 sayılı nüshasının 15 inci sayfasında ilan edilmiştir.

Vakıf Senedi'nin 2 nci maddesinde vakfın amacı, "İslâm dininin gerçek hüviyetiyle tanıtılmasında, toplumun din konusunda aydınlatılmasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na yardımcı ve destek olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, fakir hastalar için

457) Vakıflar Genel Müdürlüğü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul 1966, 894-896.

tedavi kurumları açıp işletmek, zekat fitre gibi müslüman vatandaşlarımız tarafından yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak toplumdaki ihtiyaç sahiplerine intikal ettirerek sosyal yardım ve hizmeti geliştirmektir" şeklinde ifade edilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı, bu amaç çerçevesinde görüldüğünde adıyla uyumlu bir diyani vakıftır[458]. Ancak Vakfın faaliyetleri ve özellikle örgütlenmesi, belirli bir mal varlığını gerçekleştirmek istediği amaca özgülemiş bir özel hukuk tüzel kişisinin ötesinde olduğunu sergilemektedir.

Vakfın yapılanmasına model olarak "devlet" in alınmış olduğu aşikardır. Bu durum, tümüyle devlet memurlarına ilişkin bir hukuksal düzenleme niteliği taşıyan ve Vakıf Mütevelli Heyeti'nin 13 ocak 1985 tarih ve 4 sayılı kararıyla kabul edilmiş olan "Türkiye Diyanet Vakfı Personel Talimatı"ndan da açıkça bellidir. Vakfın faaliyetleri arasında, "yurt içindeki ve yurt dışındaki vatandaşlarımıza irşad ekipleri göndermek" dahi vardır; bu durum akla, İdare içinde yeralan ilgili birimin görev ve işlevini yerine getirmekten aciz olduğu dışında başka bir sebep getirememektedir.

Vakıf Mütevelli Heyeti'nin 20 mart 1986 tarih ve 76 sayılı kararıyla kabul edilmiş olan "Türkiye Diyanet Vakfı Şubeleri Çalışma Talimatı"nın 10 uncu maddesi gereği şube yönetim kurulu başkanı, şubenin bulunduğu il veya ilçedeki müftü ya da vekilidir. Vakfın personelinin büyük çoğunluğun aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı personeli de olması, bir çok bakımdan büyük sakıncalara yol açacaktır. Bu konuda ilk akla gelen, herhangi bir nedenden bir zarar oluştuğunda ortaya çıkacak sorumluluk sorununun hangi esaslara göre, ne tür hukuk uygulanarak çözümleneceğidir. Son tahlilde bir özel hukuk faaliyeti olan vakıf işlerinin kamusal nitelikte ve özellikte faaliyetlere örgün bir nitelik kazanmasına Prof.Dr. Hatemi tarafından yöneltilen eleştiri, bu konuda başka bir yoruma gerek bıraktırmayacak niteliktedir[459]:

> "Dikkati çeken bir diğer husus da şudur: Türkiye'de, kamu hukuku alanında "iş yapmak" isteyen kişilerin karşısına çıkan "bürokratik engeller"den öteden beri yakınılır. 903 sayılı kanun "cazip" hükümler getirince, ikinci Meşrutiyet'de alıp yürüyen "dernekçilik akını"na benzer bir akım, bu def'a da vakıf hukuki çerçevesinden yararlanmak üzere kendisini göstermiştir. Böylece, her bakanlığın, her kamu kurumunun ve her mahalli idarenin yanında, ilkokulların yanındaki "okul-aile birlikleri"ni veya koruma derneklerini andırır biçimde "koruma, destekleme, güçlendirme vs. vakıfları" kurulmak istenmektedir. Bu vakıflar sadece "parayı verip", "düdüğü çalmayı" kamu tüzelkişiliklerinin yetkili organlarına bı-

458) Bu konuda ayrıntılı açıklama için bkz. H.Güneri, Türk Medeni Kanunu açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına göre Vakıf Türleri, Ankara 1976, 175-221.

459) H.Hatemi, "Önceki Hukukumuzda ve Türk Medeni Hukukunda Vakıf Kurumuna İlişkin Bazı Sorunlar ve Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 14 (1978), 78-79.

raksalar, bu uygulama karşısında endişeye kapılmak yersiz görülebilir. Oysa, vakıf yöneticilerinin kamu tüzelkişiliğinin iç işlerine karışması sonucunu doğuracak dolaylı ve dolambaçlı yollara girilmesi, "hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz" diyen Anayasa ilkesine (m.4/son) aykırı olur. Ayrıca, bu vakıflar dolayısı ile, baskı gruplarını kamu hizmetlerinin görülmesi işlevleri üzerinde olumsuz, kamu yararına aykırı etkilerine yol açılabilir. "Türkiye'yi Güçlendirme Vakfı" adı altında bir vakıf kurulduğunu, bu vakfın yönetim kurulunun bakanlar kurulu gibi çalıştığını bir an için düşünelim. Bu örnek nasıl çarpıcı ise, bir kamu tüzelkişiliği ile bir özel hukuk tüzelkişiliğinin fazla "içli-dışlı" olmasının da çarpıcı görünümler doğurabileceği hesaba katılmalıdır. Devlet tüzelkişiliği için sakıncalı görülebilen bir uygulama, Devlet dışındaki kamu tüzelkilşilikleri için de kendi çapında ve boyutlarında sakıncalıdır. Hele bu vakıfları kamu tüzelkişilikleri bizzat kuruyorsa, buna imkan olup olmadığı kamu tüzelkişilerinin "ehliyet"i açısından incelenmelidir. Kamu tüzelkişiliği değil de bu tüzelkişiliğin yetkili makam veya kurullarında görevli olan kişi veya kişiler birer "ferd" olarak kuruyorlarsa, bu davranışın saikleri üzerinde düşünülmelidir. Gerçekten sıkıcı ve yararsız bürokratik engeller dolanılmak isteniyorsa, mevzuat gözden geçirilmeli, "teşri'i mudahale" ile "kanuna karşı hile" istekleri söndürülmelidir. Kamu hukuku kurallarının haklı ve yararlı denetim kuralları dolanılmak isteniyorsa, yine kanuna karışı hileleri önleyecek tedbirler alınmalıdır. Ne olursa olsun, "dolaylı yoldan da olsa, kamu gücünün özel hukuk tüzelkişilerine aktarılması önlenmelidir.

Derhal belirtelim ki, bir kamu tüzelkişiliğine mali destek sağlama amacı, meşru olmayan bir amaç değildir. Yapılacak şey, bu amaçla vakıf kurulmasını önlemek değil, sadece vakıf senetlerini iyi inceleyerek "kanuna karşı hile"leri, bu yol ile kamu hukuku kurallarının denetiminden kaçınılmasını, kamu mal ve gelirlerinin özel hukukun serbesti alanına aktarılmasını ve baskı guruplarının kamu yararı amacından saptırıcı etkilerde bulunabilmesini önlemektir."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin ÖrgütlenmesiBağlamında Devlet-Din İlişkileri Üzerine Tezler

A. Bir İdeoloji Olarak Türkiye'de Dinin Yeri

Din, kişilerin yalnızca özel yaşantılarında kişisel davranışlarını belirlemekle yetinmez; aynı zamanda kişiye toplum içindeki ilişkilerinde de yol gösterir. Dinin kişisel davranışlar üzerindeki etkisi ahlakın konusudur; öte yandan toplumu ilgilendiren olayların yorumu olarak dinin konusu siyaset alanına girmektedir.

İdeolojilerin, "belli bir çıkar yönünden toplum olaylarının, yine aynı çıkar yönünden çözümlerini ve takınılması gereken tutumlarda içeren yorumlaması"[460] olarak tanımlanması durumunda, din de mükemmel bir ideoloji örneği olmaktadır. Prof. Dr. Şerif Mardin'in kullanmış olduğu kavramla din, "yumuşak" bir ideolojidir; yani, sistematik bir şekilde incelenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, içeriği kuvvetli bir yapının kastedildiği "sert" ideolojilerin aksine, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilgisel sistemlerinden oluşur[461].

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, İslamiyet gibi tarihin gidişi ve siyasal yapının niteliği Tanrı'nın yeryüzünde kurmak istediği düzeni yansıtmasından ötürü tarihe ve siyasal yapıya büyük ağırlık veren[462] bir ideolojinin, ulus ideoloji-

460) B. Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı,* İstanbul 1981, 215-216.

461) Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji,* Ankara 1969, 6; "Religion As Ideology", *in Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan,* Ankara 1969, 193 - 194. Ancak dinin bir inanç sisteminden öte, siyasi bir dil olarak farklılaşma yönünde kullanılmasıyla "yumuşak ideoloji" niteliğinden çıktığı kanısındayım.

462) "İslamda din ve dünya için ayrı ayrı hakikat yoktur. İnsan fiileri bu iki alem için aynı bir kanuna, yani şeriate bağlıdır. Binaenaleyh cismani ve ruhani kuvvet birdir ve bu kuvveti halife-sultan temsil eder." Bkz. A.F.Başgil, *Esas Teşkilat Hukuku (I.Cilt:Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri),* İstanbul 1960, 75; "İslami sistem içinde hiçbir dönemde, siyasal laikliğin uygulandığı görülmemiştir, çünkü İslam'ın ortodoks yorumu, devlet ile dini birbirinden ayırmaz" Bkz. İ.Huseyn, "Hilafet Sonrası İslam'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslami Düzen Arayışı:1924-1969 Dönemi", (Crescent International 16-30 haziran 1988'den çev.M.Kürşad Atalar), *İktibas* (Haziran 1990), 33. Ayrıca, İslamiyetin teolojik olarak sosyal ve siyasal yapıyı önemsemesi ve bu yapının meşruiyetini kutsal bir güce bağlaması hususunda bkz. D. Little & J. Kelsay & A.A. Sachedina, *^Human Rights and the Conflict of Cultures: Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty,* Columbia - South Carolina 1988, passim. Özellikle bu kitabın içinde bkz. A.A. Sachedina, "Freedom of Conscience and Religion in the Qur'an", 53-90. Prof.Dr. Cahit Tanyol ise hukukun devletin

sini ve bilincini benimsetmeye çalışan Kemalist kadrolar için en büyük rakip olacağı ortadaydı. Herşeyden önce, İslamiyet'e göre meşru otorite Allah'ın otoritesini yansıtan otoritedir. Egemenliğin millete ait olduğunu savunan Cumhuriyetçi görüşle çelişkidedir. Güçlü rakipten kurtulmak isteyen Mustafa Kemal ve yandaşları, önce kuramsal düzeyde dini değiştirmek için girişimlerde bulunmuşlar, ancak uygulamaya koymadan bu projeden vazgeçmişlerdir[463]. Bunun üzerine, dinin bireyle Tanrı arasında bir mesele olduğunu öne sürülmek suretiyle vicdanlara itilmesi siyasası güdülmeye başlanmıştır; ki bu, siyasal ve toplumsal yaşamda gerçekleştirilen lâikleştirme sürecinin bir parçasından ibarettir.

Devrimle eski yönetici sınıf yerini bürokrat ve aydınlardan oluşan ikincil elite bırakmıştı[464] Bir yandan, oluşturulan yeni kurumlarla yapılandırılan ilk cumhuriyet ekonomik düzeninin de etkisiyle kuvvetlenen yeni bir yönetici sınıf; öte yandan siyasal meşruiyet ilkeleri ve toplumsal sınırlarla sembollerde görülen farklılaşma, merkez-çevre ilişkilerinin modernleşmeye doğru ideolojik yeniden yapılanmasıyla ilintiliydi. Devrimin ilk yıllarında rejim tümüyle yönetici sınıf tarafından kontrol edilmekle birlikte, bu gelişimlerin sonucu olarak siyasal katılım olanakları daha geniş gruplara ulaştı.

iskeleti olduğunu, Hristiyanlıkta ikisi arasında bir bağ mevcut değilken İslamiyette ikisinin birbirlerine bağlı olmasından ötürü Avrupai laikliğin İslamiyette mümkün olamayacağını; ancak gelişmeye açık doğası gereği "hariçten ithal edilmiş bir laikliğe ne ihtiyacı ne de ilgisi" olmadığını ileri sürmektedir. Bkz. *Laiklik ve İrtica*, İstanbul 1989, 264-266. Bu görüşü karş.: "Kapitalizm, komunizm gibi insan elinden ve kafasından çıkma sistemlerin uğradığı değişikliklere bakıp da «mutlak doğrular sistemi» olan İslamın da değişebileceğine inanmak, İslamı tanımamak olur." M. Doğan, "Ben «laik»im diyen kişi müslümanlıkta kalamaz ben müslümanım diyen kişi de laik olamaz!.." *Cuma*, I, 18 (26 ekim-1 kasım 1990), 46; "..füruat-ı İslamiye değişmeye kabil bir libas hükmünde değil ki, onlar tebdil edilse esas din baki kalabilsin. (Said Nursi)" İ.Işık, *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, İstanbul 1990, 128. Öte yandan bkz. " hayatın dinamizmine ayak uydurabilmek için, bizzat Şeriatin de dinamik bir bünyeyle techiz edilmiş olması şarttır.İşte bunun içündür ki bizzat Kur'an-ı Kerim ve Resulullah tarafından ictihad müessesesi ihdas edilmişdir. (..) Kitab ve Sünnet, bize, daha ziyade, fikir ve hareketlerimizin nirengi noktalarını verirler. (..) ananevi şekliyle fıkhın da kifayet etmiyeceği, diğer bütün ilimlerden, hatta muasır felsefi tefekkürden dahi istifade etmek lazım geleceği, aşikar bir hakikattir." Yesevizade, *Laisizm (İlme Göre Din-Dünya Münasebeti)*, İstanbul 1986, 180-181 ve "Gerçekte (İnkarcılar ya da sentezciler ne derse desin) İSLAM İslamdır, Laiklik de Laikliktir. Bir başka ifadeyle, tamamlanmış ve seçilmiş Hak Din olan İSLAM ile Laikliği ya da sekülarizmi SENTEZLEMEK, veya müslüman bir kimsenin aynı zamanda LAİK olması İSLAM AÇISINDAN mümkün görülmemektedir." M.E.Gerger, *Din, Siyaset, Laiklik*, İstanbul 1989, 34-35.

463) 1928'de İlahiyat Fakültesi'ne hazırlatılan "reform projesi" ve akibeti hakkında bkz. S. Albayrak, *Türkiye'de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, 331-338.

464) Bu kavram ve sınıfsal saptama için bkz. S. N. Eisenstadt, "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks", *Atatürk and the Modernization of Turkey* (ed. J. M. Landau), Boulder - Colorado 1984, 9.

Bu arada Cumhuriyetin kurucu kadrolarının lâiklik siyasası çerçevesinde öngöremedikleri bir husus, modernleşmiş toplumlarda dahi dinin insanların siyasal davranışını etkileyen faktörlerden biri olabildiğidir[465]. Bir yandan ekonomik ve sosyal yoksunlukların, öte yandan değerler bakımından ortaya çıkan boşlukların suçlusu olarak görülen devlet karşısında toplumun farklı sınıflarında oluşan tepki, bir yandan resmi ideoloji dışı dinsel akımlar şeklinde görülmüş[466]; öte yandan genişlemekte olan katılım mekanizmaları kullanılarak bir siyasal isteme dönüşmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların gösterdikleri siyasalın yanısıra toplumsal olguları da lâikleştirme çabası ve fakat yeni bir değer yaratmada tam anlamıyla başarılı olmamaları sonucu[467], Türkiye'de fertlerin kişilik ve kimlik krizlerini halletmekte zorluk çekmiş oldukları açıktır. Ancak Prof. Dr. Kemal Karpat'ın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de laikleşmenin siyasal amacının kısmen başarılmış olduğu yolundaki saptaması da konunun bir diğer boyutudur. Prof. Dr. Karpat'a göre, kasaba ve köy halkı, dindışı konuların devlet tarafından daha iyi ve verimli bir şekilde yürütülebileceğini; genel olarak İslam'ın modern yaşamın karmaşıklığı ve gereksinimleriyle baş edemeyeceğini anlamış ve kabullenmişlerdir[468]. Kanımca, tanınan hukuki olanaklar sonucu ortaya çıkan cami yaptırma ya da fahri Kuran kursuna yardım, imam-hatiplere yardım, din görevlilerine yardım gibi dinsel amaçlı dernekler, devlet dışında bir tüzel kişilik şeklinde meşru bir varlık kazanmaya başlayan toplumun yerel kültürel istemleri-

465) Bkz. A. Y. Sarıbay, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm", *Toplum ve Bilim*, 29 - 30 (Bahar - Yaz 1985), 63.

466) Prof. Dr. Baykan Sezer, tarikatların, İslam aleminin önderliğini ele geçiren Osmanlıların sünni savunuculuğuna geçmesiyle çelişkiye düşen unsurların muhalefet merkezleri olarak varlıklarını sürdürdükleri kanaatindedir (B. Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, 188). Aynı tepkinin, tüm engellemelere karşın Cumhuriyet döneminde de görüldüğü söylenebilir.

467) Prof.Dr. Mümtaz Soysal'a göre, "Türkiye gibi dine dayalı bir toplumdan laik bir toplum yaratmaya çalışmak, çözümü olmayan bir problemi yapmaya kalkmaktır. Hiçbir aşamada biz bu problemi çözemeyiz, bu çelişkiyi kabullenerek bu problemle olumlu bir şekilde yaşamayı öğrenmemiz gerekir." Bkz. "Laiklik problemini çözemeyiz", *Güneş*, 14 ocak 1990, 3. Bu konuda mevcut olduğu iddia edilen başarısızlık, Türkiye'de burjuva devletin burjuva toplumundan önce doğmuş olduğu gerekçesiyle de açıklanmıştır. Bkz. K. Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (çev. M. Akkaş), İstanbul 1973, 127. Öte yandan, bir diğer görüşe göre Kemalistlerin yanılgısı, İslam'ın sosyal yönüne karşı tavrı alırken dinin bireyin özel yaşamındaki yerini yeterince önemsememiş olmalarındadır. Bkz. S. M. Akural, "Kemalist Views on Social Change", *Atatürk and the Modernization of Turkey* (Ed. J. M. Landau), Boulder 1984, 128.

468) K. H. Karpat, *The Transition of Turkey's Political Regime To a Multi - Parti System*, Ann Arbor - Michigan 1974, 287. Aynı kanın paylaşıldığı bir diğer yapıt için de bkz. Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume N. Reform, Revolution, and Republic: The fise of Modern Turkey, 1808 - 1875*, Cambridge 1977, 388.

ni bizzat karşılamalarıdır[469]. Ayrıca bu örgütler, siyasal istemlerin meşru siyasal örgütlere ulaştırılmasını sağlayıcı baskı grupları olma işlevini de üstlenmişlerdir.

Bu arada, siyasi partilerin dini "kullanması" iki farklı düzeyde görülmektedir. Birincisi, dinin en azından kültürel ve sosyal bağlamda yadsınamaz bir olgu olduğu bilinciyle tüm siyasal partiler, dinsel istemleri farklılaşan düzeylerde tatmin etmeye çalışmaktadır[470]. Ancak çizgileri ne olursa olsun tüm partiler, varolan anayasal düzeni korumayı yeğleyen ideolojilere sahiptir. Diğer taraftan, Türkiye'deki meşru siyasal örgütler arasında İslam ideolojisine sahip sosya-ekonomik tabanı ilk doğrudan temsil eden parti MSP olmuştur. Prof. Dr. Binnaz Sayarı (Toprak)'ya göre, Kemalist aydınların devrim anlayışının karşısına MSP, ilk defa olarak, yapısal değişiklikleri içermeyen ikinci bir çağdaşlaşma tanımı getirmektedir. MSP'nin tanımında Batılılaşma, çağdaşlaşmanın bir önkoşulu olmaktan çıkmaktadır[471]. Ancak MSP, İslamcı grupların eleştirisinden kurtulamamış; "düzene" yaptığı muhalefet şeklinin "pasif" oluşu; düzenin bir "parçası" haline geldiği suçlamalarıyla karşılaşmıştır.

Yıllar boyu içdüzen içinde verilmiş olan kimlik mücadeleleri, günümüzde uluslararası ilişkiler çerçevesinde Türkiye'nin konumunun belirlenmesi; doğu-batı çatışmasında İslami kimliğin öne sürülmesi yoluyla Batının yayılmacılığına karşı konulması noktasına ulaşmıştır[472]. Bu bağlamda, radikal İslamcı gruplar

469) Bu konuda, 1946 - 1968 yıllarını kapsayan bir çalışma için bkz. A. N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo - Ekonomik Tabanı*, Ankara 1971. Prof. Dr. Mardin'e göre din, bu şekilde artık devletin kontrolünün dışında gelişmek imkânlarını kazanmıştır (*Din ve İdeoloji*, 125). Aynı sonuca ulaşan bir diğer inceleme için bkz. N. Abadan - Unat & A. N. Yücekök, "Religious Pluralism in Turkey", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 10 (1969 1970), 31 vd. Ancak bu arada, anılan derneklerin özellikle iktidara geçen sağ partiler tarafından "komünizm"e karşı bir sübap olarak örgütlendirilmiş olduğu da unutulmamalıdır. Bu çerçevede derneklerin meşruiyeti, ancak iktidar tarafından kendilerine verilen yaşam hakkı ölçüsündedir. Son tahlilde kolluk yetkileriyle de bu örgütlerin İdare'nin denetimi altında olduğu da unutulmamalıdır.

470) Milli Selamet Partisi'nin propagandası için yazılmış bir kitapta yeralan eleştiri, bu bakımdan ilginçtir:

"Her gelen parti, tabii CHP dışında, milletin dini duygularını gıcıklıyor, fakat bir türlü İslâm dininin prensiplerine itibar etmiyordu. Böylece de büyük bir din istismarcısı oluyorlardı. Ezanla vakit geçiriliyor, Kur'ân kursları açılıyor, İ. H. Okulları açılıyor, ama bir türlü Lâik düşüncenin çerçevesinden çıkılmıyor, ve din ruhbanlıktan kurtarılmaya bakılmıyordu. Daha doğru bir deyimle, ruhbanlık haline getirilmiş olan din sömürülüp duruyordu (Z. Karib, *1975 Türkiye'sinde Niçin MSP?*, İstanbul 1975, 77)."

Bu arada kanımcı, CHP'nin de dinin oy bakımından önemini hiç yadsımadığı, 1927'deki VII. Kurultay kararlarından ve 1977'deki bir hükümet programından (bkz. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi, V, 1* (1979), 43) açıkça anlaşılmaktadır.

471) B. Sayarı (Toprak), "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXIII, 1 - 2 (1978), 185.

472) Öte yandan Berkes, Panislam ve İslamcılık ideolojisinde bir "sahte anti - emperyalizm" bulunduğunu; bunun, Türk devriminin ikinci yanı olarak niteleyip uygarlık devri-

için, meşru düzen içinde bir yer edinmek yerine; düzeni yadsıyıp yeni bir toplum kurmaya yönelmek esastır[473]. Böylece, hiç de geleneksel topluma ait tutumlar sergilenmemekte; tam tersine, varolduğu düşünülen sorunların köktenci bir çözüme ulaştırılması erek haline getirilmektedir.

Öte yandan değişen sosyal yapının[474] etkisiyle farklılaşan düşünce, değer inanç ve çıkarları sonucu toplumun, hatta giderek geleneksel grupların, bu tavır karşısında tepki göstermesi de olasıdır. Zira, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte, toplumsal yapıda meydana gelen değişme dinde de değişmeye yol açar. Yeni toplumsal yapıda din yeni bir içerikle, yeni bir konum kazanır. Son derece temelde ve geniş değişmelerin yer aldığı Türk toplumunda dinselliğin değişmesi de kaçınılmazdır[475]. Nitekim, Prof. Dr. Kıray'ın yapmış olduğu bir alan araştırmasının sonuçları bu konuda ilginç veriler içermektedir[476]. Türkiye'deki "kültür devrimi" çoğu zaman iddia edildiğinin ötesinde bir başarıya ulaşmıştır[477]; İkinci Dünya Savaşını izleyen ekonomik ivme de aynı yönde kuvvetli bir etken olmuştur[478].

mi sorunu olarak adlandırdığı bağlamda gerici kalmak zorunda olduğunu ve bu yanıyla da emperyalizmin kendisine yatkın olduğunu ileri sürmektedir: N. Berkes, "Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı", *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul 1982, 166.

473) Türkiye'de bugünkü İslami hareketlerin içinde, dünyayı gittikçe reddeden bir eğilimin hissedildiği kanısına varılan bir inceleme için bkz. E. Özdalga, "Türkiye'de İslami Uyanış ve Radikalleşme Üzerine", *Journal of Islamic Research*, IV, 1 (January 1990), 60.

474) Prof. Dr. Mübeccel Kıray'a göre, "değişme sosyal yapının her tarafında zincirleme reaksiyonlar şeklinde kendini gösterir" ("Toplumsal Yapı Analizleri İçin bir Çerçeve", *Toplumbilim Yazıları*, Ankara 1982, 15 - 16).

475) Ancak değişmenin daha da farklı bir boyutunu ortaya koyucu sonuçlarıyla, Prof. Dr. Vergin'in, Ereğli civarındaki köylerde Nakşibendi tarikatı üzerine yaptığı inceleme önemli ve ilginçtir. Vergin, buralarda Nakşibendi tarikatı üyelerinin yaptığı toplumsal eleştirinin, ekonomik gelişmeyle beraber toplumu istila eden yabancı değerlerin yarattığı kültür bunalımını ifade ettiğini anlatmaktadır. Meydana gelen yapı ve kültür değişikliklerine karşı bir set çekme denemesi olan Nakşibendi hareket, ideolojik ve siyasal değişime karşı direnmeyi ifade etmektedir. Vergin, Ereğli'de gözlemlenen geleneğin "pseudo - gelenekçilik" olduğunu, ki bunun da zaten geleneğin başkalaşmasına işaret ettiğini belirtmektedir (N. Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", 9 - 28).

476) M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Laiklik", *Ord. Prof. Reşat Kaynar'a Armağan*, İstanbul 1981, *passim*. Ayrıca farklılaşan dinsel içerik konusunda bir değerlendirme ve arkasında güçlü bir sekülarizasyon eğilimi bulunduğu iddiası için bkz. F. Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler*, İstanbul 1990, özellikle 15 - 17.

477) Bu bakımdan, Prof. Dr. Toprak'ın, Kemalist ideoloji aleyhine getirmiş olduğu "başarılı bir modernleşme için alternatif yaratama" eleştirilerine ve devrimin başarısız kaldığı, bunun 1950'lerdeki siyasi yaşamda dinin kazandığı rolle belirginleştiği, MSP'nin başarısının da bu durumu pekiştirdiği yolundaki sonuçlarına katılmıyorum. Bkz. B. Toprak, *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden 1981, *passim*.

478) Devrimin başarısı görüşünü yansıtan bir inceleme için bkz. M. Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A. Middle Eastern Perspective", *The Middle East Journal*, 35

Çağdaş sosyoloji biliminde toplum ile din arasındaki ilişkiler için saptanılmaya çalışılan durum, toplumun dini, ya da dinin toplumu belirlediği ve oluşturduğu değil, fakat her ikisinin de belirlenme ve oluşma yönünden birbirleri üzerinde etkin olduklarıdır[479]. Bu etkileşimin temelinde salt toplumsal yapıdan kaynaklanan iç dinamikler değil; uluslararası konjoktür ve dış dinamikler de yatmaktadır. Değişmekte olan dünya konjoktürü çerçevesinde uluslararası ilişkileri ve yapıları yönlendirmeye çalışan güçlerin farklı saiklerle de olsa sürdürdükleri girişimlerin iç etkenlerle birleşmesi, toplumu farklı sentezlere çekme gayreti içindedir. Prof. Dr. Yücekök, 1989 sonunda Gölcük'te yapmış olduğu bir alan araştırması sonucunda, 1968'de görülen dernekleşme sürecinin yerini, bir "vakıflaşma" sürecinin almış olduğu saptamasına varmıştır. Özel hukuk tüzel kişiliği de bulunan ve bir amaca özgülenen mal topluluğu olma özelliği taşıyan vakıf, yeni örgütlenmenin ekonomik kaynaklardan beslendiğinin bir göstergesidir[480].

B. Lâiklik Kavramı[481]

Türk hukuk mevzuatına 1937'de giren laik nitelemesi, 1961 ve 1982 anayasalarında da cumhuriyetin nitelikleri arasında yer aldı. Anayasa gereğince değiştirilemeyecek hükümlerden birini oluşturan laikliğe, 1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlendiği, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir" hükmünü taşıyan 136 ıncı maddede de yer verilmiş olması

(summer 1981), özellikle 362 - 363. Aynı doğrultuda bir diğer görüşle de Türk laikliği "ulusal ve demokratik bir olay" olarak tanımlanmakta; bütün karşılaşılan engellere rağmen, bu alanda gerçekleşen değişikliklerin artık bir geriye dönüşü imkansız kılacak derecede köklü karakterler arzettiği ileri sürülmektedir: B. Tanör, "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", *Saçak*, 18 (temmuz 1985), 33 ve 34.

479) T. Parsons & A. L. Kroeber, "The Concepts of Culture and of Social System", *American Sociological Review, 23 (1958), 583.*

480) Yücekök araştırmasında, islamın 1968'lerdeki halk katında örgütlenen radikallerinin 1989'da yerlerini, örgütlenmeyi ve ideolojik cihazlanmayı daha çok tepeden gerçekleştirme yolunda olan "entel" islamcılara ve onların paralı yabancı dostlarına, terkettikleri sonucuna varmaktadır (Bkz. *Şosyoekonomik Düzene Tepki Olarak Din: Gölcük Örneği*, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1989, 25 - 26).

481) Bu noktada terminolojik bir saptama yaparak, seküler ve laik kavramları arasında varolduğu ileri sürülen farklılık görüşüne katılmayıp, laikliği de sekülere yüklenen anlam içinde değerlendirmekte olduğumu belirtmeliyim. Farklılığa ilişkin iki ayrı görüş için bkz. A. Altındal, "Secularism'den Laicisme'e", *Süreç*, II, 5 (ocak - şubat - mart 1981), 3 - 6; B.Güvenç, "Laiklik Yorumları Üzerine...", *Cumhuriyet*, 11 mayıs 1991, 2 (Ancak Altındal'ın da belirtilen görüşünden vazgeçmiş bulunduğu, yapmış.olduğu bir söyleşide "sekülerizm yani laiklik kavramı" ifadesine dayanılarak ileri sürülebilir. Anılan söyleşi için bkz. Özcan Ercan/Aytunç Altındal, "Batı'da laiklik farklıdır", *Milliyet*, 4 kasım 1990, 5). Ayrıca, bu hususa ilişkin olarak getirilen eleştiri ve yorumlar için bkz. H.Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, İstanbul 1989, 257-276.

Diyanet İşleri kurumuna ilişkin bir çalışmada kavramın irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Herhangi bir siyasal rejimin kurucuları tarafından, adı hukuksal belgelerde konulmuş olsun ya da olmasın, bir siyasi iktidar düzeni modeli olan laikliğin benimsenmesi, sosyo-politik koşulları çerçevesinde ilgili toplum için şekillendirilmiş amaç ve siyasalarını gösterir. Her toplum farklı sosyo-politik koşullara sahip olduğundan laikliğin siyasal ve dolayısıyla hukuksal sistemlerde yorumlanışı ve uygulanışı da farklılıklar arzeder; bu bakımdan önemli bir işleve de yasama ve yürütme organlarının işlemlerinin denetleyicisi ve dengeleyicisi sıfatıyla yargı sahiptir. Çoğunluğun Hristiyan inancında olmasına karşın bu dinin çok değişik mezheplerine mensup bir nüfusa sahip A.B.D. örneğinde devlet, laikliği din ve inançlar karşısında tarafsızlık olarak yorumlamayı yeğlemiştir. Anayasasında, dinin gereklerini serbestçe yerine getirmeyi engelleyici yasama faaliyetlerinde bulunulmasını yasaklayan bir ilkenin yanısıra bir dinin devletçe düzenlenmesine ilişkin herhangi bir yasama faaliyetine girişilmesini de önleyici bir ilke bulunan A.B.D.'nin laiklik anlayışı Yüksek Mahkeme'nin **Lemon-Kurtzman**[482] kararında formüle edilmiştir : 1) Hiçbir yasama ya da İdare işleminin amaç unsuru dinsel olmamalıdır (secular purpose); 2) işlemin uygulanmasıyla din ne olumlu ne de olumsuz bakımdan etkilenmemelidir (primary effect); 3) işlem dolayısıyla devlet dine aşırı bir ilgi göstermemelidir (excessive entanglement)[483]. Öte yandan, A.B.D. yargı organlarının dinin kamusal yaşamın dışında tutulması gerektiği hükmüne karşın sivil toplumda bu konuda farklı kanılara bölünülmüş olduğu, kimilerinin bu seküler tutumu dinsel özgürlüğün ihlali olarak gördüğü gözlemlenmektedir[484].

Öte yandan, kilise-devlet arasında bir siyasi güç mücadelesinin verilmiş ve ayrışmanın sağlanması üzerinden asırlar geçmiş olmasına karşın bir bakıma hala Katolik Kilise'nin gölgesini üzerinde hisseden Fransa örneğinde ise laiklik A.B.D.'ye nazaran daha katı bir yorum yeğlenmektedir. Bu nedenle Conseil d'Etat "düzenleyici ve uzlaştırıcı" bir rol üstlenmiştir; bir yandan kamu düzeninin gerekleri ve ibadet özgürlüğünün kullanılması arasında, diğer yandan herkesin inanç özgürlüğü ile laiklik ilkesinin gözetiminde ve inananlarla inanmayanların hakları arasında tam anlamıyla 1789 Bildirgesi'nin getirdiği "dini düşünce özgürlüğü" ve "laik devlet" ilkelerine bağlı kalarak, Gabriel Le Bras'ın belirttiği gibi, "düzenleyici" bir görev yürütmektedir[485]. Rivero'nun deyişiyle Conseil d'Etat,

482) 403 U.S. 602 (1971).

283) Laikliğin A.B.D. bakımından ayrıntılı bir irdelemesi için bkz. İştar B. Tarhanlı, "A.B.D. Yüksek Mahmemesi'nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, IX, 1-4 (1988), 289-311.

484) Bu konudaki gelişmeler hakkında bir inceleme için bkz. N.Gibbs, "America's Holy War", *Time*, 9 December 1991, 54-56.

485) Le Conseil d'Etat, regulateur de la vie paroissiale dans cette revue, annee 1950 [aktaran: F.Gazier, M.Gentot, B.Genevois, "1789 İlke ve Düşüncelerinin, Anayasa Konseyi ve Conseil D'Etat Kararlarına Etkisi" (çev. Celal Erkut), *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, X, 1-4 (1989)].

"İdare'nin, inananların özgürlüğü pahasına, inanmayanlar üzerinde çeşitli baskı ve tedirginliklere yol açmamasını" sağlamak amacıyla çok dikkatli davranmaktadır[486].

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucularının Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kuruma İdare içinde yer vermelerinin gerekçesini de kanımca, adı baştan Anayasa'da konulmuş olmasa da sonraki icraatlarıyla "laiklik" olarak nitelenebilecek idelojiyi benimsemeleri sonucu oluşturmaya çalıştıkları siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koydukları kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir; paradoksal bir şekilde devlet dine ve bunun sosyo-politik alandaki muhtemel nüfuzuna karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kullanmaktadır.

Yeni düzenin, nüfusunun çok az bir oran dışında tek bir dinin mensuplarının oluşturduğu ve bu dinin, en azından belirli güç mücadelelerinin yaşanmış ve halledilmiş olduğu Hristiyanlıktan da farklı olarak başlıbaşına siyasi bir nitelik taşıyan İslamiyet olduğu bir ülkede gerçekleştirilmeye çalışıldığı düşünüldüğünde, kurucuların koyduğu hukuksal düzenin kendi amaçlarına uygunluğu ortadadır. Konjonktür gereği ertelenmiş olduğu anlaşılan devletin dini ibaresinin Anayasa'dan çıkarılması, laik nitelemesinin Anayasa metnine katılması gibi birtakım gelişmelerin de sonunda siyasal yapı bakımından ortaya çıkan panaroma, meşrutiyet kaynağının ilahi yasalar yerine "ulus iradesi" olarak belirlenen kurallara dayandırıldığını ortaya koymaktadır. Böylelikle ortaya çıkan laiklik anlayışı, Kemalist söylemde ileri sürüldüğü gibi "devletin dinle ayrılığı"[487] olarak değil; devletin siyasal meşruiyet temellerinin ve dolayısıyla hukuk düzeninin dindışı kurum ve kurallara dayandırılmasında kendini gösterir. Cumhuriyetin kurucularının fiili laiklik anlayışının içine, gerektiğinde din kurumu temsilcisi olarak belirledikleri makamın bir tür "olur" unu almaya yönelmek olduğu kadar[488]; oluşturdukları bu kurumu, resmi İslamın yayıcısı ve farklı grupların denetleyicisi olarak kullanmak da sığar[489]; ancak ileriki yıllarda görülecek siyasalardan farklı olarak burada nihai amaç, toplumdaki yapısal değişikliklere yönelik eylem planları içinde, din kurumunun öteki toplumsal kurum ve ilişkilerle, olanak ölçüsünde ilgisinin kesilmesidir. Diğer bir ifadeyle bu çerçevede bir laiklik anlayışıyla, "devletin din karşısında tarafsızlığı"nın öngörüldüğü klasik anlamından farklı olarak

486) La notion juridique de laicete, chronique au Dalloz, 1949, Rec., p.137 (aktaran: *ibid.*).

487) Kavramın, Cumhuriyetin kurucu kadrolarında yeralan bir kaynak tarafından belirtilen doğrultuda bir tanım getirilerek, kanımca yer yer çelişkili olmakla birlikte ifade ettiği amaç bakımından gayet radikal bir anlatımla açıklanması için bkz. M. E. Bozkurt, *Atatürk İhtilali,* İstanbul 1940, 426 vd.

488) Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* adlı eserinde Mustafa Kemal'in ilk dönemlerde hemen her faaliyeti için Diyanet İşleri Başkanı Börekçi'den, desteklenmekte olduğunu belirten bir açıklamada bulunmasını istediğini belirtmektedir.

489) Bu bakımdan, Gencay Şaylan'ın, "Cumhuriyetin kurucu ataları, laik ve sivil bir rejim için en ağırlıklı ön koşul olan din ve ordu kurumlarının siyaset dışı kalması amaçlarını gerçekleştirememişlerdir" kanaatine katılmıyorum; zira kanımca amaç salt bu kurumların yetkelerinin kaldırılması, böylelikle de rakip iktidar odakları oluşturmalarının önlenmesidir. Bkz. G. Şaylan, *İslamiyet ve Siyaset, 47.*

"dindışı kurallarla yönetilen devlet" oluşturulmuş; siyasi rejimin güvencesi olarak da bir adım daha atılarak toplum da "eğitilerek" laikleştirilmeye çalışılmıştır[490]. Laik (dindışı) devlete bir tehlike olarak görülen din olgusunun denetim altına alınması içi İdare içi bir örgüt yapılandırılmıştır[491]. Bu arada, İslam dininin laiklikle bağdaşmasına ilişkin kuramsal yapı da, "Türkiye Cumhuriyetinde muamelatı nasa dair olan ahkamın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup dini mübini İslamın bundan maada itikadat ve ibadete dair bütün ahkam ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makamında bir (Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir" hükmünü içeren **Şeriye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekaletlerinin ilgasına dair Kanun**'da temellendirilmiş; muamelat ve inanç ile ibadet ayrılmıştır. Bunun önemi İslamiyetin Kur'andaki ayetleri inanç, ibadet ve muamelat olarak üç kısma ayırmış olmasındadır. İnanca ve ibadete ait olanların değişmezliği kabul edilirken; dünya işlerine devletin düzenlenmesine dair olan muamelat hakkında din, "zamanın değişmesi ile hükümler değişebilir" ilkesine uygun olarak sosyal gerçeklere ve gereksinimlere uygun yasalar yapılmasını görev olarak devlete yüklemiştir[492]. İslami-

490) " Atatürk'ün önderliğindeki Türk aydınları, layikliğe yalnız politik ve yönetimsel gereklerle değil, halkın modern ve müreffeh bir millet haline gelmesini önleyen batıl inançların, dogmaların ve cehaletin baskı altında tuttuğu sosyal ve kültürel hayata yeni bir temel teşkil edecek olan ileri bir fikir sistemi olarak ulaşmak istemişlerdir." B.Daver, "Layiklik, 1973", *Tahsin Bekir Balta'ya Armağan*, Ankara 1974, 41.

491) Bu bağlamda ele alındığında çeşitli çevrelerce ileri sürülmekte olan "Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olmadığı" ya da "Kemalist laikliğinliğin laiklik olmadığı" savına ilişkin bazı örnekler için bkz. Kitap Dergisi, "Türkiye'de Din Devlet İlişkisi", *Kitap Dergisi*, 33 (kasım 1989), 10 (bu yazıda Türkiye'deki laiklik «Bizantinizm» olarak nitelendirilmektedir); A. Ünaltay, "Türkiye'de Din Devlet İlişkisinin Tarihsel Boyutu", *Kitap Dergisi*, 33 (kasım 1989), 22; Murat Belge, "Laiklik Nedir, Ne Değildir?" (diziröpörtaj), *Cumhuriyet*, 4 mart 1990, 6; A.İnsel, "Kemalist «laiklik» mi, çoğul toplum laikliği mi?", *Birikim*, 20 (aralık 1990), 21. Prof.Dr. Hatemi'ye göre de, "Batı demokrasilerinde laiklik; tüzelkişilik olarak dini örgütün Devlet'ten ayrılması ve vicdan hürriyetinin tanınması anlamına gelir. Dini örgütün Devlet'ten ayrılması ilkesi de her yerde tek-düze bir uygulama göstermez. Bizde ise, laiklik ilkesinin en ateşli taraftarları, bu ilke adına ve Batı'daki uygulamaya karşıt biçimde, dinin Devlet baskısı ve vesayeti altında kalmasını, Türk-İslam sentezi gibi, yeni "Moğol İmparatoru Ekber" dinlerinin icad edilebilmesi için, şiddetle savunurlar." Bkz. "Gerçek Din Anlayışı ve Karşılaştığı Hücumlar", *İktisat Dergisi*, 310 (aralık 1990), 11. Bu görüşlerin aksi (bir gerekçe sunulmaksızın) şu satırlarda ifade edilmiştir: "Cumhuriyet yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'nun «şeriat» kaynaklı ve «askeri» destekli iktidar düzeni yerine, halk egemenliği ilkesi bağlamında, parlamenter demokrasi amacını getirerek, laik ve demokratik bir hukuk devletini kurmayı amaçlamıştır. Cumhuriyet döneminin parlamenter demokrasi sınavında çok başarılı olduğunu söylemek zordur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin laik olmadığını söylemek çok daha zordur; bilimsel temeli olan bir iddia da değildir." Bkz. K.Saybaşılı, "«Sivil Toplum», Siyasal Toplum Laiklik ve Demokrasi", *Cumhuriyet*, 5 şubat 1990, 2.

492) İnanç, ibadet, muamelat ayırımı ve İslamiyetle laikliğin bağdaşabilmesi konusunda bkz. C. Tanyol, *Sosyolojik Açıdan Din, Ahlak, Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar*, İstanbul 1970, 190 - 192.

yette devletin amacı adaleti gerçekleştirmek olduğundan, Kemalist laiklik anlayışının tam bir formülasyonu olan 429 sayılı Kanun'la son tahlilde İslam anlayışına da uygun bir hukuki yapı kurulabilmesi en azından kuramsal olarak başarılmıştır[493].

Kemalist laiklik yorumunu meşru kılmaya yönelik olarak Niyazi Berkes, "Türk örneğinde dinle devletin karmaşıklığının zorunlu olarak ayrılması sayesinde, devlet yokolmaktan kurtulmuştur"[494] savını ileri sürer. Kanımca, izleri 1982 Anayasası'nda da kuvvetle görüleceği üzere, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'de devletçilik, devleti toplum güçlerine karşı savunmak anlamını taşır[495]. Türkiye'de laikliğin resmi ele alınış biçimi, bu devletçi geleneği tamamlar. Bu gelenek, toplum içinde özerk siyasal, kültürel alanların yasal varlığını tanımamak, bunları devletin varlığına karşı yönelen tehlikeler olarak ele almak ve meşru toplumsal pratikten sadece devletin denetlediği pratikleri anlamaya dayanır[496]. Din de resmi ideoloji çerçevesinde, kaçınılmaz olarak bu devletçi gelenek içinde ele alınmıştır[497]. Sonuç olarak, Prof. Dr. Binnaz Toprak'ın ifadesiyle, "her ne kadar çelişkili görünse de, İslamiyette dini devletten ayırmanın olanaksızlığı dinin devlet bürokrasisine bağlanarak kontrol altına alınmasıyla sonuçlandı"[498].

Mustafa Kemal henüz hayattayken, 5 şubat 1937'de İsmet İnönü ve 153 arkadaşının vermiş olduğu bir kanun teklifi üzerine Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda

493) Böylelikle laiklik konusunda devletin Batı'da ideolojik yansızlığı mevcutken Türkiye'de ideolojik yanlılığı sözkonusu olagelmiştir [B.Çağlar, "1982 Anayasa Sistemi Bir Devlet Krizinin Cevabıdır", *Teklif*, II, 19 (16 kasım-15 aralık 1989), 26]; ancak, Prof. Rustow'a göre Atatürk'ün laiklik ilkesi hiçbir şekilde Avrupa ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde kabul gördüğü anlamı tam olarak taşımamasına karşın; ortaya konulmuş olan düzenlemelerin sonuçları İngiliz kilisesi ya da İsveç'in Lütherci Devlet Kilisesi'nden pek de farklı değildir. Diyanet İşleri Başkanı'nın Canterbury Başpiskoposu'yla en büyük farklılığı törensel bir işlevi olmamasındadır; öte yandan Mısır ve diğer Sünni Müslüman ülkelerde olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı bir yandan din adamlarının finanse edilmesi öte yandan devlet denetimi altında tutulmasını sağlamakta; son tahlilde de dinsel örgütlenme ve yayınların köktenci ya da diğer devlet karşıtı eylemlerin aracı olamaması için gerekli işlevi yerine getirmektedir. İlgili yorumlar için bkz. D. Rustow, *Turkey America's Forgatten Ally*, New York 1987, 29.

494) N. Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, 22.

495) Bu bakımdan, kısmen de olsa 1961 Anayasası ve farklı dinamiklerle oluşan değişik sancıların hissedilmeye başlandığı 1980'lerin son yarısının ayrık tutulması gerektiği kanısındayım.

496) Bu bakımdan, son dönemin bir resmi yayınında yeralmış olan şu ifade ilginçtir: "İrticanın şahsi çıkarlara, politikaya alet ederek yaptığı çaresiz çırpınışlar inkılabın sert kanunları karşısında ezildi". V. Tanfer, "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI, 17 (mart 1990), 317.

497) "T.C. devleti, kendi dışında oluşmuş her türlü toplumsal meşruiyet odağından huzursuzdur": A. İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul 1990, 111.

498) B. Toprak, "Dinci Sağ" (çev. N. Satılgan), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (der. İ. C. Schick - E. A. Tonak), İstanbul 1990, 240.

yer verilen laik nitelemesi hakkında Yedinci İnönü Hükümeti'nin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, "maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektedir.(...) Dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın"[499] ifadesini kullanmaktaydı. Bu ifade, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin olarak yapılan eş zamanlı düzenlemelerle birlikte değerlendirilmesi, amacın, *başkalarının* din faaliyetlerinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmek olduğunu açıkça ortaya koyar.

İzleyen on yıl içinde CHP'nin laiklik siyasasında ortaya çıkan farklılaşma, en belirgin ifadesini Yedinci Kurultay'da özellikle parti program tasarısının laikliğe ilişkin maddesi dolayısıyla yapılan görüşmeler ve sonuçta alınan kararlarda ortaya koyar. Anılan görüşmeler, delegelere 1920'ler ve özellikle 1930'lar rejimi dışında niyet ve istemleri bulunduğunu belirtmek olanağı tanınması bakımından ilginçtir; gençlere okullarda din bilgisi verilmesi istemi dile getirilmiş[500], dinin gerekliliği defalarca tekrarlanmış[501], birtakım eleştiri ve yakınmalarda bulunulmuştur[502]. Bu gelişmeler karşısında Kemalist laiklik yanlıları tedirgindir[503]. Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair Kanun Tasarısı'nın Meclis'teki görüşmeleri de, temelde laik kurallara dayanan bir sistemin savunulmasıyla birlikte, Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından amaçlanan düzende yer alabileceklerden farklı istemlerin yasama organında dile getirilmesine sahne

499) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, V, 16 (19), 61.

500) *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara 1948, 448 (Sinop Delegesi Vehbi Dayıbaş).

501) "Dinini kuvvetlendiren milletler daima sosyal tekamüle mazhar olmuş, payidar olmuştur; ihmal edenler ise geri kalmışlardır" ibid. ,449 (Çorum Delegesi Abdülkadir Güney); "Dinsiz milletler yaşayamaz, muhakkak ki bir gün gelir, ademe giderler. Tarih, bunu ispat etmiştir ve ortaya koymuştur. (...) Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşayabilmesi için bir mefhumdan korkusu olmalıdır", *ibid.*, 451 (Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu); "Bugünkü ihtiyaç, Türk milletinin ve Türk gençliğinin muhtaç olduğu ve hasretle özlediği manevi gıda ihtiyacıdır", *ibid.*, (Kayseri Delegesi Şükrü Nayman). İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'in eskisine göre farklılaşmış bulunarak birtakım eleştirilere maruz tutulan görüşleri de bu doğrultudadır (*ibid.* , 454 - 459).

502) "Bir de millete Şefi arasına bir kara çalı gibi, girmek isteyenler vardır. (...) Artık yeter, bu adamlar vicdanımıza, dinimize, ve mukaddesatımıza dil uzatmasınlar" ve "Türk milletinin bünyesinden doğmayan medeni kanunu kabul ederken acaba nazım rolünü oynayacağını nereden ve hangi mantığın sinesinden çıkardılar?" *ibid.*, 453 (Maraş Delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu).

503) "Laisizm, Türkiyede, daha dun derecedeki o dini esaslı topluluğun bazı şeraitini henüz ortadan kaldırmamıştır. Eski teokratik cemiyetin bazı unsurlarının meydanı terkettiği henüz iddia edilemez. Eğer yeni topluluğun bütün şartları mutlak bir istikrar kazanmadan laisizm prensibinde müsamaha gösterirsek, o zaman, eski topluluğun henüz devam eden bu dini esastaki unsurları hemen geri gelir, ve belki de layik esprinin getirdiği müesseselere bir aksülamel olarak, biraz şiddetli avdet eder": B. Savcı , "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, II, 3 - 4 (1974), 292.

olmuştur[504]. Ortam, Diyanet Başkanlığı'na ilişkin olanlar başta olmak üzere bu dönemde yapılmakta olan hukuk düzenlemeleriyle birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan, varolan ancak o güne dek ifade edilememiş görüşlerin de belirmesiyle, olması gereken çok sesli topluma doğru bir gidişin kaydedilmekte olduğudur.

DP'nin en azından kağıt üzerindeki laiklik anlayışı CHP'ye göre daha dürüsttür; parti programında, "Partimiz, laikliği hiçbir din düşüncesinin, kanunların tanzim ve tatbikatında müessi olmayacağı manasına anlar" ifadesi yer alır. Din bakımından içe dönük, bir anlamda Türkiye İslamı yaratmaya çalışan Kemalist siyasadan farklı olarak diğer İslam ülkeleri ve anlayışlarına açık olunmaya başlanmış; ancak iktidar temelde bağlı olduğu laik düzeni korumaya yönelik sübapları koymaktan da geri kalmamıştır[505].

Türkiye'deki laikliğin içeriği konusunda ortaya çıkan başlıca iki görüş, başlangıcından son hükümlerine kadar Atatürkçü, devrimci ve laik bir nizamı kurmak için düzenlenmiş olan[506] 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarında da görülmüştür. Bu görüşlerden biri Kemalist uygulamanın belirlediği laiklik anlayışını savunurken; gelenekçi yapıdaki diğer görüş klasik batı laiklik kavramında ısrar etmekteydi[507]. Prof.Dr. Onar'a göre Komisyon laikliği, dinin devlet işlerine müdahale etmemesi şeklinde kabul ediyordu; "yani Devlet kanun, tüzük, yönetmelik gibi kaide-tasarrufları veya diğer işlem ve eylemlerini, tasarruflarını ve fiillerini dini bir esasa istinat ettirmek mecburiyetinde olmadığı gibi, fonksiyonlarını ifada te-

504) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,* VIII, 20 (1949), 572-599, 633-676, 680-699.

505) Bunun bir örneği, Türk öğrencilerinin yabancı ülkelerde okumalarıyla ilgili düzenlemede, diğer alanlardan farklı olarak din öğrenimi yapmak için yurtdışına gitmek isteyen öğrencilerde en az "olgunluk" sınavını vermiş lise mezunu olmak koşulunun aranmasıdır. Bu hususta ve dahası, parti hatta parti meclis grubu içinden gelen ancak dozu fazla görünen istemlerin yöneticiler tarafından ele alınışı bakımından bir örnek olarak, Maraş Milletvekili Abdullah Aytemiz'in, din adamı yetiştirmek üzere Mısır'daki Cami-ül-ezher'e ne için talebe gönderilmediğine, gitmiş olanların durumuyla Hükümetin alakadar olmadığına ve bu ilim müessesesinden mezun olanlara ne gibi haklar tanındığına dair Başbakanlıkla Milli Eğitim Bakanlığı'ndan olan sorusuna İkinci Menderes Hükümeti Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin sözlü cevabı ile izleyen tartışmalara bakılabilir. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,* IX, 17 (1953), 214 - 222. Nitekim dönemin İslamcı kesimi DP'nin iktidara gelmesi durumunda güdeceği din siyasası hakkında tereddütler taşımakta olduğuna ilişkin olarak bkz. Eşref Edip, "Demokrat Partinin Din Siyaseti Henüz Tamamiyle Aydınlanmış Değildir", *Sebilürreşad,* II, 27 (ocak 1949), 27-28.

506) Bu husus Anayasa Meclis Komisyonu'nun gerekçesinde açık olarak belirtilmektedir. Bkz. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi,* II, S. sayısı 35, 6.

507) İlginç olan, gelenekçi görüş taraftarlarının batıdan alınan her türlü gelişimi taklit olduğu iddiasıyla eleştirmelerine karşın, laiklik çerçevesindeki anlayışın tüm ilkeleriyle benimsenmesinde gösterdikleri ısrardır. Bu konuda bkz. supra. dn. 82 - 87'nin bağlı olduğu metin.

okratik esaslarla, dini kaidelerle bağlı değildir, din Devleti bağlamaz"[508]. Temsilciler Meclisi içindeki güç dengelerinde Kemalist laiklik anlayışı yandaşları üstün gelmiş; devletin dine müdahalesi anlamına gelse de, dinin herhangi bir şekilde siyasi iktidar üzerinde vesayetini sağlayacak bir araç olmaması bakımından hiyerarşi içinde bulunması laikliğe aykırı görülmeyerek Diyanet İşleri Başkanlığı'na anayasal bir düzenlemeyle genel idare içinde yer verilmiştir.

Diyanet İşleri kurumuyla ilişkili olarak, anayasal laik devlet ilkesine indirilmiş ilk açık ağır darbe, kanımca 1965 tarihli ve 633 sayılı **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'dur. Bu düzenlemede Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esaslarıyla ilgili işleri yürütmek din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" olarak belirlenmiştir. Nüfusunun % 95'lere varan çoğunluğunun, Batı'da yaşanmış olduğu gibi bir ilahi iktidar-siyasi iktidar ayırışması deneyimi olmayan İslam dinine mensup olduğu bir ülkede bu dinin ibadetine ilişkin genel, günlük gereksinimlerin tatminine yönelik olarak hizmet sunulması ve bunun için seküler yapı içinde teknik bir kurum oluşturulması siyasal yapıya ve hukuk sistemine uygun görülebileceği halde; bu kuruma "ahlak esaslarıyla ilgili işleri yürütmek" gibi içeriği hukuken belirleneyecek bir işlev yüklemek ancak devletin bir dini ideoloji olarak benimsemiş olduğu anlamına gelir. Devlet kurumun yapısını oluştururken, daha önceki düzenlemelerde olduğu gibi yine işlevinin dışına çıkmasını önleyici sübaplar yerleştirilmiştir[509]; ancak öte yandan bizzat kendisi kurum ideolojik bir aygıt olarak kullanma yoluna gitmiştir. Devletin yeğlemiş olduğu, bir dinin propagandasını yapmak ve korumak laik devlet kavramıyla asla bağdaşamayacak olgulardır[510] Bu noktada, 1960'lı yılların sosyal ve siyasal konjonktürü içinde yapılanmış olan kanun koyucunun, Türklerin ferdi kimliklerini oluşturmada İslamın oynadığı rolü anlayamamış olan Kemalizmin yanılgısını düzeltmek amacı güttüğü düşünülebilirse de, bunu aynı araçla yani devlet eliyle gerçekleştirmeye çalışmanın gerek hukuki gerek sosyal sağlıksızlığı ortadadır. Anayasasında laik olduğu belirtilen bir sistem içindeki yasama organının faaliyetinin hukuki meşruluğu, bir yandan dinsel hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesini sağlamak, öte yandan da kamu düzenini koruyucu tedbirleri almaktan ibaret olmaya bağlıdır; bunun ötesinde herhangi bir müdahale madalyonun her iki yanı içinde zedeleyici olur.

1982 Anayasası'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlendiği 136 ıncı maddede, ayrıca kurumun "laiklik ilkesi doğrultusunda" çalışacağının belirtilmesi,

508) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, II. Cilt, 3. bası, İstanbul 1966, 722.

509) Merkez ile taşra örgütü arasında kurulan hiyerarşik bağ; kurumun personelinin kamu görevlisi olmasından kaynaklanan hukuki sonuçlar bu sübaplara örnektir.

510) "Laik devletin tarafsızlığı, onu somutlaştıran organların ve temsil eden kişilerin, resmi işlem ve eylemlerinde, mü'minlere has ifade ve hareketlerde bulunmamalarını ve herhangi bir dinin propagandasını veya koruyuculuğunu yapmamalarını gerektirir." L.Duran, "Bizde Laiklik", *Cumhuriyet*, 8 mart 1965.

tarafsız ve önyargısız bir ilk bakışla, anayasa koyucunun devletin dine yaklaşımının salt bir kamu hizmeti olması yolunda gösterdiği çabanın ürünü olsa gerekir. Öte yandan bu laiklik kavramı, en azından görevlerinin belirlendiği 1 inci maddesiyle yürürlükte ola 633 sayılı Kanun'da öngörülmüş olan "ahlak esaslarıyla ilgili işleri yürütmek" gibi işlevler karşısında değerlendirildiğinde ortaya çıkan olsa olsa, Türkiye Cumhuriyeti hukuki ve siyasi karar alma mekanizmalarını elinde bulunduranların farklı bir algılamaya sahip olmalarıyla açıklanabilir; bunun ise hukuk mantığıyla bağdaşmadığı ortadadır[511]. Bunun dışında da, önceki benzer düzenlemeleri bir kez daha aşarak 1982 Anayasası'nın 136 ıncı maddesiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş olan "milletçe dayanışma ve bütünleşme görevi", laiklik ve milliyetçiliği dinsel görevlerle birleştirilebilen 1982 anayasa koyucusunun ve siyasi uygulayıcılarının makro anlayış ve siyasasının mikro düzeyde bir göstergesidir!

Anayasa yargısının laikliği yorumlayışı da Kemalist laiklik anlayışının bir yansıması olmuştur. Milli Nizam Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1971/1, K.1971/1 sayılı, 20 mayıs 1971 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında partinin kapatılma gerekçesi, kurulu düzenin kısmen veya tamamen dini esaslara dayandırılması amacıyla faaliyette bulunmayı yasaklayan Türk Ceza Kanunu'nun 163 üncü maddesinin kaldırılmasını istemek; din derslerinin orta öğretimde mecburi hale getirilmesini savunmak; hilafetin geri gelmesinde "büyük faydalar görmek ve millet isterse bunun olabileceğini söylemek"; dinle devletin ayrılamayacağını iddia etmek (buna bağlı olarak, Türkiye'de geçen yüzyılın ortalarında başlayan batılılaşma ve laikleşme yönündeki gelişmeleri mahkum etmek ve son elli yıllık laik devriyse "dalalet" devri olarak görmek); her alanda İslamlaşma zorunluluğundan söz etmek şeklindeki eylem ve amaçların laikliğe aykırı bulunmuş olmasıdır[512].

Birlik Partisi'nce 1970/53 esas sayıyla, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'ndaki bazı ekleme ve değişikliklere karşı açılan iptal davasına ilişkin 21 ekim 1971 gün ve 1971/76 sayılı kararında[513] da Anayasa Mahkemesi tarafından, Türk toplumu açısından laikliğin anlamının saptanabilmesi için Anayasa'nın Başlangıç bölümüyle 2 inci, 19 uncu, 153 üncü ve 154 üncü maddelerinde yeralan esasların herhalde gözönünde tutulması gereğine işaret edildikten sonra,

511) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetkililerinden birinin, Başkan Yardımcısı Hamdi Mert'in Ankara'da 8 - 10 Nisan 1988'de verilmiş *Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye'nin Manevi Hayatındaki Yeri Resmi Statü ve Fonksiyonu* başlıklı bir tebliğinde yeralan «Bölge», «Servet» ve «Etnik» farklılık iddialarının devlet aleyhine istismarının önlenmesinde «Din»'in bütünleştiriciliğinden faydalanmak, akılcı bir yol olsa gerekir" şeklindeki ifadesi 1990'ların siyasi anlayışı ve yönteminin tipik bir tezahürü olmakla birlikte; aynı zamanda, Cumhuriyet'in kurucularının "ulus devlet" anlayışından da ne denli uzaklaşıldığının bir göstergesidir.

512) *Düstur*, V, 11/1 (1972), 28-85, özellikle 82.

513) Metin için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), 52-79 ya da *Resmi Gazete*, 15 haziran 1972-14216.

"Anayasanın 153. maddesinde, bu Anayasanın hiçbir hükmünün Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini koruma amacını güden, madde metninde gösterilmiş devrim kanunlarının, bu Anayasanın halkoyuyla kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı belirlenerek böylece laik devlet düzeninin korunması hedef tutulmuş bulunmaktadır. 1961 Anayasasıyla güdülen ana erek Başlangıç bölümünde (Türk ulusunun daima yücelmesi) ve 153. maddesinde ise (Türk ulusunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi) biçiminde saptanmıştır. Bu esasların Anayasada yeralması, az önce açıklanan, ana ereğe varılmasını engelliyebilecek veya zorlaştırabilecek nitelikte hiçbir hak ve özgürlüğün Anayasada tanınmamış olduğunu, Anayasada benimsenmiş laiklik düzenine ilişkin kuralların ancak bu ana ereği Anayasada öngörülen bir çok sınırlandırmaları zorunlu kılan bir neden, daha açıkçası Anayasada benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğu"[514]

vurgulanmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda kabul edilmiş olan laiklik ilkesinin esasları da,

a) Dinin, devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme;

b) Dinin, bireyin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini anayasal güvence altına almak;

c) Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etmek ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklamak;

ç) Devlete, kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanımak

olarak özetlenebilir.

Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1983/2, K.1983/2 sayılı, 25 ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında[515] da laikliğe ilişkin şu açıklamalar yer almaktadır:

"Laikliğin, dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesinin oluşturan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansıyarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır.

Hukuki yönden ve klasik anlamda laiklik, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Buna rağmen, hristiyan ve islam dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve batı ülkelerinde olu-

514) *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, X (1973), 63.
515) *Resmi Gazete*, 15 ekim 1984-18546, 3-20.

şan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin, laikliği o ülke batı medeniyetine açık olsa dahi batı ülkeler(in)deki anlayış içinde benimsenmesi esasen düşünülemez ve beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Kaldı ki, aynı dini benimseyen batı ülkelerinde dahi devletlerin laiklik anlayışı birbirinin aynı olmamıştır. (sayfa 10-11)

(...)

Bugün dahi bazı kimselerle örgütlerin, dini kötüye kullanmak ve böylece din sömürüsünden bir takım çıkarlar sağlamak eğiliminde oldukları bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Anayasa ve yasa koyucuları bu alanı düzenlemişler ve kötüye kullanmaya set çekmişlerdir:

a) Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ile kabul edilen laiklik ilkesi geçirilen tarihi tecrübelere, devrimlere, ulusun dini ve siyasi özelliklerine ve yurdumuz koşullarına uygun bir anlam taşımaktadır. (sayfa 11)

(...)

Şu hususu açıkça belirtmek gerekir ki, Atatürk devrimlerinin hareket noktasında laiklik ilkesi yatar ve devrimlerin temel taşını bu ilke oluşturur. (sayfa 13)"

E.1986/11, K.1986/26 sayılı ve 4 kasım 1986 tarihli kararında[516] Mahkeme, 1982 Anayasası'nın laiklik ilkesini 1961 Anayasası'ndan pek az değişikliklerle devraldığından bahisle anılan Anayasa döneminde verdiği ve yukarıda bazı bölümlerinin aktarılmış olduğu 21 ekim 1971 günlü ve 53/76 sayılı kararında koymuş olduğu ilkelere atıf yaparak, bunların geçerliliğini 1982 Anayasası döneminde de bütünüyle koruduğunda duraksamaya yer kalmadığına hükmetmiştir. Laiklik ve eşitlik ilkeleri ışığında yaptığı değerlendirme neticesinde Yüksek Mahkeme, Türk Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle getirilmiş olan "semavi dinler ve ona inananlar" ile "semavi olmayan dinler ve ona inananlar" ayırımını ve yalnızca birinci kesime girenlere yönelik saldırıları cezalandıran hükümleri, herkes için tanınan din, inanç ve ibadet özgürlüklerine aykırı olma gerekçesiyle (sayfa 313-314) iptal etmiştir. Bu karar üzerine yasama organı tarafından yeniden düzenlenen ilgili maddelerde anılan ayırıma gidilmeyerek, semavi olsun olmasın bütün dinlerle (ilkel kabile dinleri, Tao dini gibi ulusal ya da Budizm gibi evrensel vs.) ilgili inanç ve ibadetlerin eşit koruma altına alınmış bulunmasının[517], hak ve özgürlükler düzeni içinde olunması gereken noktaya yönelik olarak Anayasa Mahkemesi sayesinde gerçekleştirilmiş önemli bir ilerleme olduğu açıktır[518].

516) *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 22, 298-323.

517) 3369 sayılı ve 20 mayıs 1987 tarihli **Türk Ceza Kanununun 175. ve 176. maddelerinin değiştirilmesine dair kanun** (*Resmi Gazete* 28.5.1987-19471)

518) Bu arada, 175 inci maddenin yeni düzenlemesinin, 1957'de M.H. Ürgüplü'nün büyük tepkilere yol açtığından yasalaştırılmamış önerisinin benzeri olduğu (bkz. Birinci Bölüm, dipnot 109 ve bağlı olduğu metin) gözden kaçırılmamalıdır. Oysa laik devletin görevleri bunları değil dinsel hak ve özgürlükleri korumaktır.

Resmi Gazete'nin 27 aralık 1988 günlü 20032 nci sayısında yayımlanan 10 ekim 1988 günlü, 3511 sayılı **2547 Sayılı Yükseköğretim Kanununun 44 üncü Maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bir Ek ve Dört Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun**'un 2 nci maddesiyle 2547 sayılı Kanun'a eklenen Ek Madde 16'nın, **Anayasa**'nın Başlangıç kısmıyla 2 nci, 10 uncu. 24 üncü ve 174 üncü maddelerine aykırılığı iddiasıyla Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından açılmış iptal davasına ilişkin olarak bir yasal düzenlemenin din kurallarına, dinsel inançlara ve gereklere göre yapılıp yapılamayacağı noktasında yoğunlaştığı belirtilen kararında[519] da Anayasa Mahkemesi laikliğe bakış çizgisini sürdürmektedir. Hakkında hüküm verdiği hususa yönelik gerekçelerine[520] katılmadığım kararında belirtildiği üzere Mahkeme'ye göre "laiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir (sayfa 24-25). (...) Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böyle-

519) E.1989/1, K.1989/12, T.7 mart 1989, *Resmi Gazete*, 5 temmuz 1989-20216, 15-41.

520) Mahkemeye göre, "Siyasal alanda dinsel çabalar, dinsel geleneklere uygunluğu aranan düzenlemeler, eylem ve işlemler ne kadar geçersizse, öğretim ve eğitim alanında da din buyruklarıyla ilişki kurulamaz" (sayfa 29). Oysa sorun öğretim ve eğitim alanına ilişkin olmadığı gibi bu şekilde laikliğin ihlal edilmesi de sözkonusu değildir; öyle ki başörtü takılmasının yasaklanması, üniversite çağına gelmiş öğrencilerin herhangi bir giysiyi giymelerine müdahale edilmesi kadar hak ve "özgürlükleri ihlal edici niteliktedir. Anayasa Mahkemesi, "denetlenen yasa maddesi(nin), dinsel inançları simgeleyen başörtüsü ya da türbanla yükseköğretim kurumlarına gelip öğrenimlerini ve bilimsel çalışmalarını bu durumda sürdürmelerine olur vermekle yükseköğrenim ilgilileri, özellikle gençler arasında sosyal görüş, inanç, din ve mezhep ayrılığını kışkırtarak bölünmelerine yol açabilecek, sonuçta devlet ve ulus bütünlüğünü, kamu düzenini ve güvenini bozabilecek nitelikte" (sayfa 32) olduğu görüşündedir; "dinsel olsun olmasın, çağdaşlığa aykırı, devrim yasalarının öngördüğü düzenlemeyle çelişen giysiler uygun karşılanamaz" (sayfa 33). Kanaatime göre bu şekilde öngörülen ancak tekdüze bireylerden kurulu bir düzendir ki, her renkten oluşacak olan demokratik toplum ilkelerine uymadığı gibi sosyal gerçeklere de aykırı düşer. İster dinsel inançlar gereği ister moda olgusunun ya da herhangi dünya ve yaşam görüşünün bir parçası olarak olsun giysiyle kamu düzeni arasında bir ilinti kurmak ve "devrim yasalarının öngördüğü" gibi tanımlar getirmek olgunluk ve kendinden güvenle bağdaşamaz.

Huzur Partisi'nin kapatılması hakkındaki E.1983/2, K.1983/2 sayılı, 25 ekim 1983 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında da Orhan Onar'la birlikte esasa yönelik bir karşıoy yazmış olan Mehmet Çınarlı bu kararda da çoğunluğa benim de paylaştığım, "Bu gibi inanç sahiplerinin arasına siyasi amaç taşıyanların, yabancı telkinlere uyanların, laik Cumhuriyet rejimini devirmek isteyenlerin katılmadıklarını, katılamayacaklarını ileri sürecek değilim. Ama, böyle bir durum, inanç sahiplerinin inançlarına göre giyinmelerini engellemenin gerekçesi yapılmamalı, kurular yanında yaşlar da yakılmamalıdır. Üstelik, böyle bir engelleme, rejimin korunması açısından da doğru sayılmaz Dini inançlara konan engel ve yasaklar, samimi inanç sahiplerinden bir kısmını -ister istemez- kötü niyetlilerin saflarına kaydıracak; kötü niyetlilerin eline önemli bir koz verecektir" (sayfa 41) gerekçeleriyle katılmamaktadır.

ce, siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur (sayfa 25). (...) Türkiye'de laiklik ilkesinin uygulanması, rejimleri değişik kimi batılı ülkelerdeki laiklik uygulamalarından farklıdır (sayfa 25). (...) Gerçekte laiklik din-devlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır (sayfa 27). (...) Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz (sayfa 25)".

Anayasa Mahkemesi'nin ilgili iptal kararından sonra 25 ekim 1990 gün ve 3670 sayılı bir Kanun'la 2547 sayılı **Yükseköğretim Kanunu**'na eklenen bir maddeyle "yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla; Yükseköğretim Kurumlarında kılık ve kıyafet serbesttir" hükmünün getirilmesi üzerine açılan iptal davasını Mahkeme E.1990/36, K.1991/8 sayılı ve 9.4.1991 tarihli kararıyla reddetmiştir. Üye Haşim Kılıç'ın değişik gerekçesinde farklı bir yorum getirilmiş olmasına karşın bu karar Mahkeme'nin laiklik anlayışında herhangi bir değişikliği yansıtmamakta, 1989/12 sayılı ve 7 mart 1989 tarihli iptal kararına konu düzenlemeden farklı olarak hükümde yeralan "yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla" koşulu nedeniyle Anayasa'ya uygun olduğu kanaatine varılmaktadır[521].

Danıştay'ın da laiklik konusunda, bir anlamda "köktenci" olarak nitelendirilebilecek yorumu benimsemiş olduğu ilgili kararlarına yansımaktadır. 8 inci Daire'nin gerek cuma günlerine ait mesai saatlerinin düzenlenmesi gerek yükseköğretim kurumları öğrencilerinin başörtüyle fakülteye gelmelerini yasaklayan düzenlemede yeralan gerekçeler rejimin korunması kaygısının hak ve özgürlüklere nazaran çok daha ağırlıklı tutulduğunun göstergesi sayılabilir. Bu kararlardan ilkinde[522] "«din ve devlet işlerinin birbirinden bağımsız şekilde yürütülmesi» olarak

521) Kanımca bu karar anayasaya uygunluk denetimi bakımından önemli bir nitelik taşısa da (Anayasa Mahkemesi bu kararına konu olan Kanun'u gerekçesinden bağımsız bir şekilde yorumlayarak kanunkoyucunun niyetine bakılması yöntemini bertaraf etmiştir.), açıkça başörtüsü ya da benzer kılık-kıyafeti yasaklayan bir hüküm mevcut olmadığından, iptali istenmiş olan kuralın anlam ve kapsamının değerlendirilmesinde hataya düşülmesi itibariyle son tahlilde amaçladığı anlaşılan sonuca varmış değildir. Kararda atıf yapılan Devrim Kanunları arasında yeralan **Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun** da din adamlarının giysilerini düzenlemektedir , böylelikle ne Anayasa'nın 174 üncü maddesiyle güvenceye bağlanmış düzenlemeler arasında bu hususta positif hukuk bakımından atıf yapılabilecek bir hüküm bulunmakta, ne de kararda zikredilmiş olan Anayasa'nın temel görüş ve nitelikleri, Cumhuriyetin özgün nitelikleri, yükseköğretimin yasalarda belirlenmiş amaçları gibi genel ilkeler iptal davası konusu olmuş düzenlemede öngörülen positif hukuk kurallarını karşılamaktadır. Güdüldüğü anlaşılan amaç, iptali isteminde bulunulmuş düzenlemenin kapsamına başörtüsünün girmesi olasılığının bertaraf edilmesi olduğuna göre izlenmesi gereken yöntem, üyelerden Selçuk Tüzün, Ahmet N. Sezer ve Güven Dinçer'in karşıoy yazılarında belirtildiği üzere Anayasa Mahkemesi tarafından daha önce iptal edilmiş bir düzenlemenin yeniden yasallaştırılmış olmasının Anayasa'nın 153 üncü maddesine aykırı düştüğü gerekçesiyle iptal yoluna gitmektir.

522) E. 1975/1933, K.1976/672, T.2 mart 1976, TÜRK-İŞ (metin için bkz. *ibid.* 31-33).

tanımlanabilen laiklik ilkesi, mevzuatın din kurallarından tamamen bağımsız dünyevi ve objektif esaslara göredüzenlenmesini gerekli kılmaktadır. (..) Laiklik ilkesinin doğal sonucu olarak, kamu kudretine dayalı hukuki tasarruflarda bulunanlarda bu görevini yerine getirirken din kurallarından bağımsız ve laiklik ilkesini öncelikle gözönünde bulundurmakla zorunlu olup dinsel inanç serbestliğini sağlamak yanında bireyler üzerinde dinsel nitelikte baskıda bulunmamakla da görevlidirler. (..) Öte yandan idari tasarrufların kamu yararına uygunluk göstermesi idare hukukunun genel ilkelerindendir. Cuma günlerine ait çalışma saatlerinin, cuma namazı ibadetini yerine getirebilmek amacıyla değiştirilmesinde ise kamu yararı bulunmadığı" gerekçeleriyle dava konusu işlemin iptaline hükmedilmiştir. Bu hükümle, ibadetin gereklerini yerine getirebilmeyi de kapsadığı kuşkusuz olan din ve vicdan özgürlüğü bir yana itildiği gibi, Mahkeme'nin kamu yararı kavramının içinde salt egemen ideoloji mensuplarının bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Anılan ikinci kararda[523] da Mahkeme, "..kendi toplumsal çevrelerinin baskısına veya gelenek ve göreneklerine boyun eğmiyecek ölçüde eğitim gören bazı kızlarımızın ve kadınlarımızın sırf laik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkarak dine dayalı bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile başlarını örttükleri bilinmektedir. Bu kişiler için başörtüsü masum bir alışkanlık olmaktan çıkarak kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin Temel İlkelerine karşı bir dünya görüşününü simgesi haline gelmektedir. Davacı Yüksek Öğretim düzeyinde eğitim gördüğüne göre bu ilkelerin Cumhuriyetimizin kuruluşunda ve korunmasındaki önemini bilmesi gerekmektedir. Aydın, uygar ve Cumhuriyetçi gençler yetiştirmekle görevli eğitim kurumlarının bazı kuralları öğrencilere uygulaması doğaldır. Bu kurallar herkesçe bilinen ve benimsenen Cumhuriyetin kurallarıdır. Bu kuralları öğretmek ve benimsetmekle görevli eğitim kurumlarının bunlardan ödün vermesi düşünülemez Bu nedenle Yüksek öğrenim görmek üzere okula geldiği sırada dahi baş örtüsünü çıkartmamakta direnecek ölçüde laik devlet ilkelerine karşı bir tutum içinde bulunan davacının okula alınmamasında yasalara aykırılık olmadığı" gerekçesiyle derslere devam etmenin yasaklanması işleminin iptali istemini reddetmiştir. Oysa, dava konusu işlem laiklikle doğrudan ilgili olmadığı gibi, bu hükümle de anti-demokratik bir düzene meşruiyet kazandırılarak anayasal güvence altındaki din ve vicdan özgürlüğü de ihlal edilmektedir.

Yargıtay'ın kararları ise, laiklik kavramının tüm yönleri ve Türkiye'deki özellikleriyle büyük ölçüde kavranmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bireysel faaliyetlerin denetlenmesine ilişkin ve gerekli hassasiyetin gözetilmekte olduğu kararlarının dışında Yargıtay'ın üç grup için ayrı ayrı önemli içtihatları bulunmaktadır. Bunlardan, Yehova Şahitleri ile ilgili ilk grupta[524] din ve vicdan özgür-

523) E. 1983/207, K.1984/330, T.23 şubat 1984, AKBULUT [metin için bkz. Danıştay Dergisi, 56-57 (1985), 317-318].

524) Bu kararlardan bazıları için bkz. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1979/276, K.1980/115, T.24 mart 1980 (anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI, 7 (temmuz 1980), 1015-1033'te yayınlanmıştır); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E.1985/9-596, K.1986/293, T.26 mayıs 1986 (anılan karar *Yargıtay Kararları Dergisi*, XIII, 4 (nisan 1987), 597-621'de yayınlanmıştır)

lüğünün geniş bir yorumu yeralmaktadır. Mahkeme'ye göre kişinin özgür bir iradeyle inançlarını yerine getirmesi ibadet biçiminde olsun, belli bir toplantıda kitap okuması biçiminde olsun, devletin laik düzeni aleyhine propaganda amacı taşımadıkça din ve vicdan özgürlüğü sınırlarındadır. Buna karşılık ikinci grup olan Nurculuk ile ilgili kararlarda[525] Nurculuğun doğrudan doğruya devletin laik düzenine yönelik ve devletin özünü, biçimini tümüyle dini esaslara uydurmak amacına yönelik eylemler halinde görüldüğüne hükmedilerek laikliğe aykırılık saptanmıştır. Üçüncü grup Genel Kurul kararı olmamakla birlikte, konuyla görevli olmuş olan 1 inci ve daha sonra da 9 uncu Ceza Dairesi'nin yerleşmiş hale gelmiş içtihadıdır. Bu mahkemeler, Kitabı Mukaddes Şirketi'nce yayınlanan ve dağıtılan hristiyanlıkla ilgili kitapların propaganda amacı olmadan satılması ve sergilenmesinde laikliğe aykırı hiçbir unsur bulunmadığı görüşündedir[526]. Böylelikle görülmektedir ki Yargıtay, bir yandan laik anayasal düzeni koruyucu kanunlara uygunluğun denetimi sağlamakta, öte yandan anayasal güvence altındaki din ve vicdan özgürlüğünü de gerektiğince gözetmektedir.

Laik demokratik düzenin gerçek savunucuları tarafından asıl üzerinde durulması gereken, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla" görevli Devlet Güvenlik Mahkemelerinden birinde verilmiş olan takipsizlik kararıdır. Konya Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 1989/16 hazırlık, 1985/5 karar sayıyla Konya Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nın Selçuk Üniversitesi kampüsüne öğrencileri taşımakla görevlendirilmiş otobüs seferlerinde cinsiyete göre ayırım yapıldığının belirlenmesi üzerine yapılmış suç duyurusu yerinde görülmemiştir. Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Savcısı Mehmet Çavuşoğlu tarafından, din kurallarına uygun davranmak amacı güdüldüğü aşikar olan bir idari işlem aleyhine verilmiş takipsizlik kararında, laikliğin yasalarda tanımlanmamış olduğu gibi hangi hareketlerin laikliğe aykırı olduğunun herkes tarafından kabul edilebilir bir tanımı yapılabilmiş olmadığından bahisle "cinsiyet ayırımı esas alınarak yapılan her eylem ve işlemin laikliğe aykırı olduğu iddiasının ortaya atılabileceği, ki bunun toplumsal gerçeklere ve yasa koyucunun amacına uygun bir yorum olmadığı" gerekçesine dayanılmıştır. İnançlar gereği istenildiğinde karşı cinsle aynı mekanda bulunulmaktan kaçınılabileceği halde bu tür bir düzenlemeye gi-

525) Bkz. Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E. 67/2828, K. 68/2291, T. 18.9.1968 (metin için bkz. Cevat Özel, *Yargıtay Ceza Daireleri ve Genel Kurul İçtihatları*, İstanbul 1988, 7); Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E. 1976/9-3, K. 1976/23, 26 ocak 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV, 6 (nisan 1976), 542]; Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi, E. 1977/4375, K. 1978/454, T. 8 şubat 1978 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, IV, 5 (mayıs 1978), 850-852].

526) Bu konudaki Birinci Ceza Dairesi kararları yayınlanmamıştır; bu alanda yayınlanmış tek karar için bkz. Yargıtay Dokuzuncu Ceza Dairesi, E. 1976/2, K. 1976/24, T. 18 mayıs 1976 [metin için bkz. *Yargıtay Kararları Dergisi*, VI, 6 haziran 1976), 937].

dilmiş olması, laik düzenin dışında din kurallarının hakim olduğu bir düzene doğru atılmış bir adımı göstermektedir; öte yandan, verilmiş takipsizlik kararı kavramların ideolojik çıkarlara göre nasıl çarpıtılabileceğinin belirgin bir örneğidir.

C. Diyanet İşlerinin Düzenlenmesi

Önceki altbölümde değinildiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucuları tarafından dinsel güçler ilk baştan itibaren çağdaşlaşmanın en önemli engeli olarak görülmüş ve böylece laiklik dinin devletçe denetlemesi biçiminde yorumlanarak uygulanmıştır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kuruma İdare içinde yer verilmesinin gerekçesini, oluşturulmaya çalışılan siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koyulan kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir. Kurumun 70 yıllık varlık sürecinde, özellikle laiklik ilkesi çerçevesinde yeri, üzerinde en çok tartışma olan meselelerden biridir. Diyanet işlerinin düzenlenmesine ilişkin olarak gerek TBMM'deki tartışmalarda gerek doktrinde üç ana görüş belirmektedir; bir grup bu işlerin devlet çatısı içinde yeralan bir kurumca yürütülmesi, ikinci bir grup kurumun devlet organizması içinde tutulmakla birlikte özerk bir nitelik kazandırılması, bir diğer grup da diyanet işlerinin sivil toplum içinde yapılanması gerektiğini savunmaktadır.

1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Devlet Yapısı İçinde Yeralması

Prof. Dr İl Han Özay'ın ifadesiyle, "din olgusu karşısında, Cumhuriyetin kurucuları seçenekleri pek fazla olmayan bir konumdaydılar. Ya bu olgu hiç yokmuş gibi davranacaklar, ya da yönelmekte bulundukları laik Devlet modeline en az ters düşebilecek bir çözüm arayacaklardı. Din olgusunu «yok» farz edemeyecek kadar basiret ve ileri görüş sahibi olan Cumhuriyetin kurucuları İdare içinde bulunmakla beraber mümkün olduğunca bağımsız ve etkilenmelerden uzak kalabilecek bir yapıda olmasına özen gösterdikleri «Diyanet İşleri Başkanlığı»nı kurmuşlardı"[527]. Cumhuriyetin kurucularının, bu kuruma başlıca iki işlev yüklemiş oldukları gözlemlenebilmektedir : bir kamu hizmeti sunmak ve bu hizmeti sağlayan personeli gözetim altında tutmak suretiyle laik düzeni korumak.

527) İ.H.Özay, *Devlet, İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, 28. " (Kuruluş günlerinin koşullarında) din işlerinin devlet kontrolundan tamamen uzak şekilde cemaat teşkilatlarına bırakılması, çok sakıncalı olur; bu kuruluşlar, devlet organları üzerinde büyük bir siyasi etki sahibi olarak, Atatürk'ün Türk toplumuna gösterdiği çağdaş medeniyet düzeyine ulaşmak hedefini tehlikeye atabilirlerdi." E.Özbudun, "Atatürk ve Devlet Hayatı", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, Ankara 1987, 77. Ancak Şerif Mardin'e göre bu hususta düşülen hata, bir halk dininin varlığını gözden kaçırarak, reformların sünni İslamın ortodoks şekline yeni ve «medeni» bir şekil vermek olarak planlanmasındadır ve bu tutumlar, uzun vadede, bir halk dini olduğunu bilen ve onu ciddiye alan şıhlara, hocalara, batıl itikad ticareti yapanlara yaramıştır. Bkz. *Din ve İdeoloji*, Ankara 1969, 119.

Hristiyanlıktaki bulunan kilise örgütünün aksine İslamiyette ruhban sınıfının olmayışı, devletin dini bir kamu hizmeti olarak kabul ederek gereğini yerine getirmesini meşru kılıcı en önemli gerekçelerden biridir[528]. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın belirttiği gibi, ortada tatminsiz ve uzun süreli toplumsal bir gereksinimin bulunduğu, bu gereksinimin giderilememesinden de toplumda husursuzluk doğması hususunda güçlü bir olasılığın varolduğu durumlarda devlet bahis konusu alanı, bir kamu hizmeti olarak, görevleri arasında üstlenebilir[529]. Burada sözkonusu olan herhangi bir başkası gibi din hususunda da kollektif bir gereksinimin tatminidir. Ancak bu görevi üstlenecek örgütün tarafsız olması, imanla değil salt teknik gereksinimle uğraşması gerekir[530].

Uygulama sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun daha çok laikliği korumayı sağlamak için bir araç olarak kullanıldığı; bunun çeşitli gerekçelerle meşru kılınmaya çalışıldığı gözlemlenebilmektedir. Prof. Dr Turhan Feyzioğlu'na göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde tutulması salt dini hizmetleri sağlamak için değil, devletin laik yapısını korumak, dinin devlet işlerine ve siyasete karışmasını önlemek için de gereklidir[531]. 1965 seçimleri öncesindeki bir demecinde Nihat Erim, devletin görevlerinden başlıca görevinin kamu düzenini sağlamak olduğundan ötürü aşırı siyasi akımları serbest bırakamayacaklarını; bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da İdare dışına çıkarılamayacağını belirt-

528) Diyanet İşleri eski başkanlarından Dr. Lütfi Doğan'a göre, "İslam'da Allah adına bu görevi yüklenecek, kilise teşkilatına benzer bir teşkilat yoktur. Çünkü Müslüman'ın inancından, ibadetinden ve dini eylemlerinden yalnız kendisi sorumlu olur. Kendini temize çıkaracak, nefsini hesaba çekecek yalnız tek yüce Allah'tır. Onun adına hiç kimse yetkili değildir. Din bilginleri, ruhaniler, aracılar değil, ancak iyilikte, takvada Allah yolunda ona hizmet ve yardım edenler, öğretici, eğitici önderlerdir. Bundan ötürü 1924 yılında yeni yapılanmada dini hayattan sorumlu ve Müslüman'ın inanç ve vicdanını koruyucu, ibadetinde din işlerinden yardım sağlamayı amaçlayan Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu" Bkz. "Laiklik ve yeni yapılanma", *Milliyet*, 4 mart 1989.

529) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, cilt II, 3. bası, 722-723.

530) Buna karşılık Prof. Süheyp Derbil, kamu hizmetlerinin din ayırdı yapılmaksızın vatandaşlardan alınan vergi ve resimlerle sağlanmasından ötürü dinin bir kamu hizmeti konusu yapılamayacağı görüşündedir *İdare Hukuku*, cilt 2 (İdari Faaliyetler), Ankara 1949, 466. 1961 Anayasası için İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı ön tasarı hakkındaki muhalefet raporunda ilgili 12 nci maddenin üçüncü fıkrasına sert bir eleştiri getirmiş olan Prof.Dr. Duran'a göre de laik devlet, "vatandaşların yalnız dünya işleriyle meşgul olabilir ve onlardan aldığı vergileri münhasıran bu işlere tahsis ve sarf edebilir. **Ahret işleri kamu hizmetlerine konu olamaz**" (aktaran:T.Z.Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 248-249). Ayrıca bkz. L.Duran, "Laiklik prensibinin manası ve icapları", *Cumhuriyet*, 5 mart 1955 : "Laik devlet, hiç şüphesiz, diyanet işlerini bir amme hizmeti şeklinde tanzim ve tedvire yetkili olamaz. Çünkü din fertlerin hususi hayatına müteallik bir konudur ve Devletin bu hürriyet sahasına doğrudan doğruya müdahalesi caiz değildir"

531) T.Feyzioğlu, "Secularism Cornerstone of the Turkish Revolution", *Atatürk's Way* (ed. by Turhan Feyzioğlu), İstanbul 1982, 188 ve 216

mekteydi[532]. "Devlet kasasından din görevleri için harcanan paralar, «devlet işlerine din karışsın» diye değil, tam tersine, «din, devlet işlerine karışmasın» diye harcanır. Daha doğrusu öyle harcanması gerekir. Devlet, din görevlerinin yürütülmesini üzerine alacaktır ama, bu yürütüşün laikliğe uygun olarak yapılmasını sağlamak üzere alacaktır. Dinin bir «vicdan», bir «iç inanç» konusu olarak kalması, laik devlet gücünün sağlayacağı böyle bir denetim yoluyla gerçekleşecektir"[533]. Diğer bir ifadeyle, "laik bir devlette «Diyanet İşleri Başkanlığı»nın genel idare içinde yer alması, Türk devriminin özelliklerine uygun bir laikliğin, yani dini toplum işlerinden kişisel vicdanlara itebilme işinin daha sağlam ve emin yollardan gerçekleştirilmesi dışında herhangi bir anlam taşıyamaz"[534].

Prof. Dr. Özer Ozankaya'ya göre[535]

> «gerikalmışlık» ortamında laik devlet denetiminin dışında kalacak bir din örgütünün, yabancı sömürücülerden ve yerli ortaklarından destek görüp ekonomik güç de biriktirebileceği ve toplumu daha kolaylıkla bölüp parçalayıcı, atomlaştırıcı bir etkene de dönüşebileceği de açıktır.
>
> Özetle: imam, hatip, vaiz ve müftülerin laik devlet, laik toplum ölçüleri içinde görevlerini yapmalarını güvenceye almak ve onların özlük işleri ile din hizmetlerini görmek üzere, devlet örgütü içinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.
>
> İşte bu içtenlikli ve derin kavrayışın bir anlatımı olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı laik devlet yapısı içinde korunmuştur. Ve dinsel duygular her türlü boş inançlardan arınıp, bilim ve teknoloji ışıklarıyla dupduru oluncaya değin, dini sömürülmekten kurtarmanın ve gerçekten ergin kişilerin dinsel inançlarını özgür kanılarıyla oluşturacakları ve bireysel vicdanlarında tutacakları, hiçbir baskıya konu yapmıyacakları bir düzeye ulaşıncaya değin, dini birey vicdanlarında tutabilmenin en demokratik yolu, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Atatürk'ün düşündüğü özellikleriyle devlet yapısı içinde saklı tutulması olacaktır".

70 yaşına gelmiş bir devletin düzenini kuruluş günleri koşulları gözlüğüyle görüp, lehine olarak yorumladığı rejim içinde tutabilmek için bazı görüşleri vesayet altında tutmanın tipik göstergesi olan bu düşünceler ancak bir aczin ifadesi olabilir. Her düzenin kendini koruma güdüsü olması doğaldır; ancak "en demokratik yol" gibi anlam saptırmalarıyla devleti düzenin baskıcı bekçisi olarak kabul etmek ne hak ve özgürlükler rejimi anlayışıyla ne de demokratik toplum gereklerıyle bağdaşamaz. Bu bakış, 1982 Anayasası'nda öngörülmüş ve laiklikle bağdaşması düşünülemeyecek olan zorunlu din derslerini dahi laikliği koruyucu bir önlem olarak görmeye varabilmektedir[536].

532) İ.Aslan, *İktidar Adayları*, Ankara 1965, 119 (aktaran Geyikdağı, *Political Parties in Turkey*, 100).
533) M.Soysal, "Laiklik nasıl yıkılır?", *Milliyet*, 31 mayıs 1975, 2.
534) M.Soysal, *Anayasa'nın Anlamı*, 8. bası, İstanbul 1990, 260.
535) Ö.Ozankaya, *Türkiye'de Laiklik*, İstanbul 1990, 215-216.
536) Bkz. İ.Giritli, "Atatürkçü Laiklik", *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara 1987, 22.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından hazırlanmış *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası* başlıklı raporda "bütün bu nedenlerle devlet, ibadeti gözetiminde bulundurmak görevini resmi işleri arasından söküp atamamıştır" hükmüne gerekçe olarak "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devletten ayrılması"nın doğuracağı düşünülen sakıncalar gösterilmiş ve "bütün bu nedenler" şu şekilde sıralanmıştır[537]:

> (1) Ayrılması, halkta huzursuzluk yaratabilir ve bu hareket cahil ortamda dinsizlik diye nitelenebilir.
>
> (2) Özel din öğretimi altında bir takım boş ve yanlış inançlar öğretilmeye girişilebilir. Halbuki halkın inanma gereksinimi duyuracak (not: doyuracak olması gerektiğini sanmaktayım) ve temin (not: tatmin olması gerektiğini sanmaktayım) edecek kurumlar, uygar devlet tarafından bilimin ışığı altında korunacak ve aynı zamanda kontrol edilecek olursa bu sakıncalar ortadan kalkacak ve din boş inançlar karanlığından kurtularak gerçek nuruhu (not: nurunu olması gerektiğini sanmaktayım) ruhlara saçabilecektir.
>
> (3) Kurulacak dernekler, cemaatler arasında mezhep anlaşmazlıkları olasılığını da bir oranda önlemiş olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunu "devletin ibadeti gözetimde bulundurmak göreviyle" mücehhez saydığını açıkça ifade eden bu bakışı[538], Anayasasında laik nitelikte olduğu belirtilen bir devlette hukuken meşru sayabilmek olanaksızdır. 12 Eylül 1980 harekatını izleyen günlerde dönemin Devlet, Adalet, İçişleri, Dışişleri, Milli Eğitim, Köyişleri ve Kooperatifler, Gençlik ve Spor Bakanlarıyla Diyanet İşleri Başkanından oluşan sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmış olduğu ileri sürülen "Türkiye'de Din Eğitimi-Din İstismarı" konulu rapordan alınmış ve basında çıkan alıntılar, raporu hazırlayanların zihniyetinde laikliğin devletin dini denetim altında tutması, hatta bu denetimi arttırarak yaygınlaştırması anlamı taşıdığını gösterir niteliktedir[539]. Bu çerçevede devlet ülkenin kendine özgü koşulları bağlamındaki laiklik anlayışına dahi ters düşen bir yönteme başvurmakta; Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle Türkiye'deki Müslümanlara, kendi

537) Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, Ankara 1980, 59-60. Anılan sakıncaların, bir atıf verilmemekle birlikte, Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun "Din, Halk ve Devlet" başlığıyla 16 nisan 1952 tarihli *Cumhuriyet*'te yayınlanmış bir makalesinden Türkçeleştirilerek alındığı görülmektedir.

538) Çetin Özek de, 1962'de yayınlanmış tezinde, Diyanet İşleri Başkanlığının tamamiyle idari, memur hiyerarşisine dahil bir örgüt olduğunu; dini icraatların kontrolünü sağlamak ve bir elden idaresini sağlamak için kabul edildiğini; tamamamiyle zabıta hizmeti gördüğünden hiç bir şekilde laikliğe aykırı anlam taşımadığını ileri sürerek tek yönlü bir laiklik anlayışını savunmaktadır. Bkz. *Türkiye'de Laiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)*, 57.

539) Metinden alıntılan ve ilgili yorumlar için bkz. Y.Arslan, S.Kaplan, E.Kılıçoğlu, "Din Eğitimi, Laiklik ve Ötesi", *Nokta*, VII, 12 (26 mart 1989), 16-25.

inancı doğrultusunda bir Müslümanlığı empoze etmek gibi bir işlevi yüklenmektedir[540]. Kanunkoyucu tarafından 1965 tarihli ve 633 sayılı Kanun'un 1 inci maddesiyle verilmiş görevler bu amacı kanun bazında meşru kılmakla birlikte, propaganda işlevinin devletin herhangi bir dini benimseyip savunmasına olanak vermeyen laiklik ilkesi çerçevesinde anayasaya aykırı olduğu aşikardır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerek örgüt, gerek personel, gerek mali kaynaklar bakımından ulaşmış olduğu durum, devlet eliyle sürdürülen siyasanın, nitelikleri arasında olduğu iddia edilen laiklikle asla bağdaşamayacak ölçüde hukukdışılığının açık göstergesidir[541]. Ayrıca Mehmet Şevket Eygi'nin, "Ben şahsen statükonun muhafazasına taraftarım. Zira zaman İslamın ve Müslümanların lehine işlemektedir. Evet, her şey olduğu gibi kalmalı ve Müslümanlar var güçleriyle yetenekli, üstün, müessir kadrolar yetiştirmelidir. Gün gelecek hak yerini bulacaktır. Sünni İslamlıkta din ve dünya ayırımı olmadığına göre mevcut modelin muhafazası en akıllı yoldur; şerrin ehvenidir"[542] şeklindeki ifadesi, Cumhuriyetin kurucularının Diyanet İşleri Başkanlığını ihdas etmekteki niyetileriyle kurumun bugün güttüğü siyasa arasındaki farklılığı vurgulamaya yeterlidir; laik rejimi korumaya yönelik olarak yapılandırılmış kurum laik olmayan bir düzene geçişi hazırlayıcı koşulları sağlayan bir basamak haline getirilmiştir

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ulaştığı durumdan rahatsızlık duyulmasına karşın sosyal koşulların gözönüne alınmasıyla başgösteren, ihtiyacı İdare içinde bir örgüt tarafından tatmin etmek gereksinimiyle olsa gerek, bu kurumun kaldırılmasının, ancak din görevlilerini Milli Eğitim Bakanlığı'nda kurulacak din işleri müsteşarlığı ve bir genel müdürlüğe bağlamanın en doğru yol olacağı da savunulmuştur[543]. Bu tür şekli değişikliklerin bir anlamı yoktur; ancak Türkiye toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan nüfusun dini olan İslam'da Hristiyanlıktaki gibi bir kilise örgütü olmamasından kaynaklanan kendine özgü şartların yarattığı

540) Bu uygulamanın İslam dini adına bir eleştirisi için bkz. M.Yılmaz, "Laiklik, Din-devlet İlişkileri ve Ötesi", *teklif*, II, 23 (16 mart-15 nisan 1990), 24-26.

541) Nitekim bu durum varolan koşullardan duyulan memnuniyeti yansıtan şu görüşlerde de ifadesini bulmaktadır: "Türkiye Cumhuriyeti'nde dini destekleyici durum inkar edilemez. (..) En mühim nokta genel bütçede Diyanet İşleri Başkanlığı('na) (..) her yıl milyarlarca lira ayrılmaktadır. (..) Diyanet İşleri gerek mali gerek hukuki bakımdan gittikçe bir gelişme göstermiştir. Diyanet İşlerinin muhtar olması ve bir cemaat teşkilatı kurulması (..) bununla şimdiki kadar bir mali imkana kavuşup kavuşmaması (..) üzerinde tartışılan ve kabul edilmeyen bir konudur." H.Tanyu, *İslam Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar*, İstanbul 1989, 200.

542) M.Ş.Eygi, "Tek engel güçsüz müslümanlar", *Nokta*, VIII, 33 (19 ağustos 1990), 35. Radikal İslamcı olarak nitelenen bir kanatın laikliğin sağlanabilmesine yönelik bir dizi önerisi arasında yeralan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinden çıkarılmasına da yine İslamcı çevreden İsmail Kara'nın oportünist gerekçelerle karşı çıkışı da metindeki kanaatleri doğrulayıcı niteliktedir: "Devlet mi, cemaat mi", *Nokta* VIII, 32 (12 ağustos 1990), 64.

543) Ş.Yaşatan, *Kemalizm Işığında Din ve Eğitim*, İzmir 1982, 262.

kollektif gereksinimin tatmini anayasal bir ilke olan laikliğe aykırı sayılamayacağı için salt kamu hizmeti sunmak amacıyla yapılandırılmış bir kurumun İdare içinde yeralması hukuka tek uygun çözüm olarak görülmektedir.

2. Özerk Bir Kamu Tüzel Kişisi Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İdare içinde özerk bir kurum haline getirilmesi, 1960 harekatından beri zaman zaman bir tür ara çözüm olarak ortaya atılmıştır. Yazı Kurulu'nda, 27 mayıs sonrası Diyanet İşleri Başkanlığı'na atanan Ömer Nasuhi Bilmen'in de bulunduğu *İslam Mecmuası*'nın 34 numaralı ve temmuz 1960 tarihli sayısında yayımlanmış olan "Din hürriyeti isiyoruz" başlıklı bildiride yeralan taleplerden biri de Diyanet İşleri teşkilatının özerkleştirilmesidir[544]. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, 31 temmuz 1960 tarihli *Yeni Sabah*'ta yayınlanmış "Din Hürriyeti ve Laiklik Prensibi Üzerinden Anayasa'ya Girmesini Uygun Gördüğümüz Hükümler" başlıklı yazısında sıraladığı esaslardan «madde g»de "Türkiye Cumhuriyetinde, İslam dinine ait işler (Diyanet İşleri Reisliği)ne bağlıdır. Türkiye Diyanet İşleri reisliği, beş senelik bir gelişme devresi sonunda, ilmi, dini ve idari hususlarda muhtariyeti haizdir. Gelişme devresi içinde, Diyanet İşleri Reisliği, başvekalete bağlı olarak idare edilir."[545] önerisini ortaya koymaktaydı. Ancak bu dönemdeki diğer yazılarıyla bir bütün olarak değerlendirildiğinde Prof. Dr. Başgil'in muhtariyet ya da özerklikle kasdinin İdare dışı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır[546]. Ancak, bu yapının devlet eliyle mi, yoksa tümüyle devlet dışı sivil toplum tarafından mı oluşturulacağı muğlaktır[547]. Bu konuya, 1962'de yeniden gözden geçirilerek düzeltmeler ve bazı eklemelerle ikinci kez basılan *Din ve Laiklik* adlı incelemede açıklık getirilir: "Bizce bugün Türkiye'de islami sahada, yapılacak işlerin ve ele alınacak meselelerin başında, diyanet işlerini yeniden tanzim edip teşkilatlandırmak ve vücuda getirilecek yeni teşkilatı devletten ayırıp, hiç olmazsa üniversiteler gibi, muhtar bir müessese ha-

544) Metin için bkz. G.Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslam*, 129-130.

545) Metin için bkz. A.F.Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1960, 133.

546) "Ben şuna kaniim ki, istismarı önlemenin tek çaresi, diyaneti, laiklik esası üzerinden, personeli ve teşkilatiyle birlikte politika dışı yapmaktır. Bunun için ise, Diyanet teşkilatını şuurlu ve muhtar bir benlik haline koymak lazımdır. Bizde diyanet, içtimai bir müessese olarak, kendine has bir benliğe sahip olmadığı içindir ki, esen havaya tabi olmaktadır. Düşünülsün ki, bizde Devlet hem laiktir, hem de Diyanet İşleri Başvekalete bağlı, onun emrinde ve devlet bütçesinden beslenen bir teşkilattır. İstismarı önlemek için ilk yapılacak iş, bu tenakuzu ortadan kaldırmak ve laikliği Garp Hukukundaki şekli ve manası ile tatbik etmektir. Fakat, asıl güçlük de bu noktada kendisini göstermektedir." Bkz. *ibid.*, 155.

547) 1960 ağustosu basınında çıkan haberler Milli Birlik Hükümeti'nin Eylül başlarında Ankara'da bir «Din Şurası» toplamayı kararlaştırdığını belirtmektedir. Başgil, sorunun, devlet eliyle oluşturulacak bu Şura tarafından çözümlenmesinin en uygun çözüm olacağı düşüncesindedir; dolayısıyla devlete din konusunda yine bir işlev yüklenilmiş gözükmektedir. Bkz. *ibid.*, 152-153 ve 155.

line koymak gelir."[548] Ayrıca, Prof. Dr. Başgil'e göre, "Şer'iye Vekaletini ilga eden 429 sayılı kanun, birinci maddesiyle devleti dinin vesayetinden kurtarmış, içtimai münasebetler hayatının icra ve teşri sahalarında ona mutlak bir karar ve hareket selahiyeti temin etmek suretiyle devlete tam bir istiklal kazandırmıştır. Fakat, buna mukabil, mabede de, itikat umurunda, ahlak ve ibadete bağlı amel hususunda olsun, bir karar ve hareket selahiyeti tanımak ve onu kendi sahasında muhtar (=**autonome**) kılmak lazım gelirdi. Layiklik prensibinin mantığı bunu emrederdi. İşte Şer'iye Vekaletini ilga eden kanun bunu yapmamış ve laiklik yolunun yarısında duraklamıştır."[549].

"Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesi ve din işlerinin bütünüyle cemaate bırakılması demek, ABD'deki gibi yüzlerce mezhebin ya da inanç grubunun ortaya çıkması demektir. Bu yolla ancak, Müslümanlığın Güney Afrika'da olduğu gibi paryalaşmasına hizmet edilebilir."[550] görüşünde olan Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye göre de Diyanet İşleri Başkanlığı, "iyice özerk" olarak tanımladığı ve 12 eylül öncesi üniversitelerinin ya da 1971'den önceki TRT'nin statüsü şeklinde örneklediği bir tür kamu tüzel kişiliğine[551] dönüştürülmelidir[552].

1991'in sonlarına doğru yapılan genel seçimler sonucunda yeni bir siyasi örgütlenmeye giren Türkiye Cumhuriyeti'nin, anayasal yapıyı da içerecek şekilde yeni bir yapılanmaya açık görünen iktidar arenasında ileri sürülen öneriler arasında Diyanet İşleri kurumunun özerk bir yapıya kavuşturulması da bulunmaktadır[553]. Basında yeralan ve çeşitli görüşlerden oluşan bir derlemede, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut yapısıyla Türk toplumunun beklentilerine cevap vermekten uzak[554] ve hem İslamiyet hem de laikliğe ters[555] bir kurum olduğu iddia edilmektedir. Eski Diyanet İşleri başkanlarından Dr. Tayyar Altıkulaç'a göre Başkanlık en azından doğrudan doğruya Başbakanlığa bağlı olmalı; Başkan siyasi tercihlere konu olmayacak şekilde, teşkilatın temsil edileceği bir kurul tarafından seçilmelidir[556]. İslami Araştırmalar Vakfı Başkanı Doç. Dr. Ali Özek ise, devlet protokolünde yeri olması gerektiğini iddia ettiği Başkan'ın seçilmiş müftülerden oluşan bir istişare kurulunca belirlenmesini önermektedir; mevcut statüsüyle Diyanet İşleri Başkanı hükümetlerin isteğini yerine getiren herhangi bir genel müdür konumundadır[557].

548) A.F.Başgil, *Din ve Laiklik*, 2. bası, İstanbul 1962, 203.
549) Bkz. *ibid.*, 188-189.
550) Bkz. A.Görmüş, S.Kaplan, N.Ersanel, "Devlet mi, cemaat mi?", *Nokta*, VIII, 32 (12 ağustos 1990), 63. &"
551) Diyanet işleriyle ilgili kurumun devletten ayrı bir kamu tüzel kişiliğine dönüştürülmemiş olmasının eleştirisi için bkz. H.Hatemi, *Batılılaşma*, İstanbul 1987, 113.&"
552) Bkz. *ibid.*, 64.
553) Seyfullah Türksoy-Hüseyin Sarıkoç, "Diyanet Özerk Olmalı", *Türkiye*, 23 kasım 1991, 3 ve 13.
554) *bid.* (Diyanet İşleri Başkanı Prof.Dr. Said Yazıcıoğlu).
555) *Ibid.* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Bekir Topaloğlu).
556) *Ibid.*
557) *Ibid.*

Özerklik, sosyal bilimlerde kullanılan diğer bir takım kavramlar için de olamadığı gibi net bir tanıma sahip değilse de, herhangi bir kurumun özerk kılınmak istenmesinin başlıca gerekçesinin, o kurumu siyasi iktidarın etkisinden uzaklaştırabilmek olduğu temelde birleşilen nokta gibi gözükmektedir[558]. 1961 Anayasası'nda özerk olarak nitelenmiş olan üniversiteler ile Radyo ve Televizyon kurumuna ilişkin düzenlemelere bakıldığında da, Türk hukukunda özerkliğe atfedilen anlamdaki ortak paydanın, bir kurumu siyasi etkiler ve iktidardan gelme baskılar karşısında korunmak amacıyla organlarının tarafsızlığı sağlanmaya çalışılması olduğu gözlemlenebilir. Başka ulusal hukuk sistemlerinde görüldüğü gibi, Türk hukuk uygulamasında da siyasi etkilerden ari kılınması gerekli bulunan kurumlara idari, mali ve teknik anlamda özerklik tanınmıştır. Ancak bu hususta çeşitli hukuk düzenleri arasında ve hatta herbiri içinde çok farklı düzenlemeler ve uygulamalar doğmuştur; kamu tüzel kişiliği olarak düzenlenme, hiyerarşi ve idari vesayet ilişkileri dışında tutulma, siyasi iktidar olduğu kadar özel çıkarların da müdahalesi olmadan varlığını sürdürme kavramları özerkliğin temel ilkeleri gibi görülmüşse de, bu arada Fransa'da radyoya ilişkin birtakım düzenlemelerde olduğu üzere idari vesayetle bağdaşır bir statünün benimsenmesi, Almanya'da görüldüğü gibi kamu tüzel kişiliğin zorunlu kılınmayıp özel hukuk tüzel kişileriyle de özerkliğin gerçekleştirilmesi, ABD, Kanada ve Japonya'da uygulanıldığınca tekel yaratılmamasının benimsenmesi gibi durumlara da rastlanılmaktadır[559].

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevlerinin düzenlenmiş olduğu 633 sayılı Kanun'a bazı değişiklikler getirmiş olan ve fakat Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen 1982 sayılı Kanun'da, Diyanet İşleri Başkanlığına ve Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine atanacakların adaylığını tespit etmekle görevli bir aday tespit kurulunun oluşturulması öngörülmüştü. Bu sisteme göre Başkan, aday tespit kurulunun seçeceği üç aday içerisinden; Din İşleri Yüksek Kurulu üyeleriyse, anılan kurulun gizli oy ve salt çoğunlukla açık yerin iki katı olarak tespit edecekleri adaylar arasından ilgili Kanun'da belirlenmiş usul izlenerek atanacaktı. Önemli organların kurum içi belirlemeye göre atanmasının öngörülmesi bakımından özerkliğe yaklaşan bu sistem, Cumhurbaşkanlığınca uygun görülme-

558) Özerkliğe ilişkin bazı incelemeler olarak bkz. S.Güran, *İfade Hürriyeti Üzerinde İdare'nin Yetkileri*, İstanbul 1969, 449-454, 622/dipnot 190; S.Güran, "Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Özerkliği Sorunu", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXXVI, 1-4 (1971), ayrı bası, özellikle 4-7; E.İlal, *Radyo Hürriyeti, Özerklik ve 1961 Anayasası*, İstanbul 1972, *passim*; A.S.Yüksel, "Demokrasilerin Temel Taşlarından Biri:Merkez Bankası Özerkliği", *Cumhuriyet*, 29 temmuz 1991, 2 (bu yazının içeriği, özellikle merkez bankası bağlamındaki irdelemesiyle, yazarın özerklik kavramından tam anlamıyla ne anladığını belirginleştirmeye yeterli değilse de siyasal iktidar karşısında bir dereceye kadar bağımsızlığın, en azından organların azledilemezliğinin sağlanması amaçlandığı görülebilmektedir).

559) Ayrıntılı bilgi için bkz. E.İlal, *Radyo Hürriyeti, Özerklik ve 1961 Anayasası*, özellikle 86.

yerek iki kez geri gönderilmiş; kanunlaşma süreci sonrasında da Anayasa Mahkemesi tarafından şekil yönünden sakat bulunarak iptal edilmiştir. Kanımca da, kanunlaştırıldığı hukuki düzen, diğer bir anlatımla o dönemde yürürlükteki 1961 Anayasası'nın Diyanet İşleri Başkanlığı'na genel İdare içinde yerveren ilgili maddesi çerçevesinde hukuka aykırı olan 1982 sayılı Kanun'la getirilmeye çalışılan benzeri dahi olsa özerklik taşıyan bir yapının gerçekleştirilebilmesi için 1982 Anayasası düzeninde de anayasal bir değişikliğin şart olacağı kuşkusuzdur.

Hukuka uygunluk bir yana bırakılarak mesele yerindelik açısından ele alınacak olursa, kavram ve kurumun özellikleri üzerinde durulması gerekir. Yukarıdaki örneklemelerde de görüldüğü üzere özerklik, kurumların işlevleri ve mahiyetine göre farklılık taşıyan bir kavramdır; dolayısıyla bir kuruma özerklik kazandırılması tartışma konusu olacaksa *per se* nitelikler gözönüne alınmalıdır. Türkiye'de dinin devlet eliyle örgütlenmesinde, nüfusun büyük çoğunluğunun, kendine özgü olarak devletten ayrı bir cemaate sahip olmayan İslam dinine mensup kişilerden oluşması gösterilmektedir. Önceden de belirtmiş olduğum üzere, kanımca dinin bu çerçevede teknik bir kamu hizmeti olarak sunulmasının, anayasal laiklik ilkesine ters düşmediği düşünülebilir. Ancak bunun ötesinde işlevler yüklenen bir yapılanmanın hukuka aykırı bir alana kayacağı kuşkusuzdur. Özerklik, merkezi yapının dışında bir kamu kurumu statüsüyle anlam taşır. Dinsel hizmetlerin bu amaçla oluşturulacak bir kamu kurumunca yürütülmesine yönelik bir düzenlemeye ise laik devlet çerçevesinde yer olmaması hukukun gereğidir.

Diyanet işleriyle ilgili bir kurumun da özerk yapıda olması gerektiğini ileri sürenlerin bu bağlamdaki özerklik kavramını nasıl şekillendirdikleri belirgin değildir[560]; ancak bu öneriyi ileri sürmekteki asli amacın, kurumu siyasi iktidarın etkisinden uzaklaştırabilmek olduğu düşünülebilir. Ancak yukarıda belirtildiği üzere devlet dinle salt teknik bir kamu hizmeti olarak ilgilenmelidir. Bu çerçeve içinde kalınmanın sağlandığı bir yapılanmada siyasi iktidarın etkisinin de yokedileceği en azından hukuken olması gerekendir.

3. Diyanet İşlerinin Sivil Toplum İçinde Yapılanması

Batı'nın laiklik anlayışıyla Türkiye'deki uygulamanın bağdaşmadığına ilişkin eleştiriler Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren özellikle yasama organında sık sık ileri sürülmüştür[561]. Hatta laik niteliğin 1937'de Anayasa metnine

560) Öyle ki, CHP 7 nci Kurultay'ında bir önerge veren Maraş Delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu, "Laiklik umdesi karşısında tezat teşkil eden Vakıflar idaresi ile Diyanet İşleri Riyasetini birleştirerek "muhtar" bir idare kurulmalıdır" ifadesini kullanabilmiştir. Böyle bir düşünce ancak özerkliğin ve İdare yapısındaki yerinin bilinmemesinden ileri gelebilir sanırım.

561) Örnek olarak bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, II, 31 (1927), 203 (Ergani mebusu Kazım

girmesine rağmen devletin bizzat İslam dini ve kurumlarıyla resmi bağlarını sürdürmesi, «Türk siyasetine yabancı katkı» olarak nitelenmiş ilkenin tümüyle bir toplumsal kabul görmemesiyle aynı paralellikte değerlendirilmiştir[562]. Öğretide çeşitli kanatlardan görüşleri temsil eden ifadeler arasındaki ortak payda laiklikle devlet içinde diyanet işlerini düzenleyen bir kurumun yeralmasının bağdaştırılamayacağıdır.

Dönemin Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Nihat Erim'in, Diyanet İşleri bütçesinin görüşmeleri sırasında belirttiği dinin sosyal bir vakıa olduğu ve amme intizamını yakından ilgilendirdiği yolundaki görüşlerini *Sebilürreşad*'da eleştiren Eşref Edip'in ifadesiyle,"Devlet layik bir idare şeklini kabul etmiş olduğu halde diyanet riyasetinin umumi bir müdüriyet, bir riyaset halinde başbakanlığa bağlı olması, diyanet bütçesinin diğer umumi müdiriyetler ve devlet müesseseleri gibi meclisten geçmesi ve muvazenei umumiye dahil olması, diyanet riyaseti teşkilatının tevsi ve inkişafı hususunda laik hükümetin bir hükumet vazifesi olarak alakadar olması laiklikle nasıl kabili telif olur?"[563] Aynı görüş çok daha açık olarak Abdurrahman Dilipak'ın şu ifadesinde dile getirilmektedir: "..bu günkü Tapu kadastro memuru statüsündeki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın müslümanları temsil etmesi düşünülemeyeceği gibi mecburi din dersleri de olamaz. Bu hem müslümanlığa, hem de laikliğe aykırıdır"[564].

İdare Hukukunun Umumi Esasları'nın 1952 basısındaki ifadesiyle Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'a göre, "Bugün Diyanet İşleri Reisliğinin Devlet teşkilatı içinde yer alması ve Devletin bu teşkilat marifetiyle dini bir takım faaliyetler ifa etmesi laiklik esasiyle telif edilemez. Filhakika müslümanların ekseriyeti teşkil ettiği ve bu itibarla bunların ihtiyaçlarına cevap vermek te Devlet için bir vazife, bir amme hizmeti mahiyeti aldığı ileri sürülebilir. Ancak bu ekseriyet, ekaliyetler gibi bu ihtiyaçlarına kendi teşkilat ve vasıtalarıyla cevap verebilir. Devlet belki de bu teşkilata diğerleriyle beraber, ve umumi menfaatlere hadim cemiyetlere yaptığı tarzda bazı yardımlar yapabilir. Fakat laik bir Devlette idarenin din sahasında müsbet faaliyetler icra etmesine sebep ve lüzum yoktur. Diyanet İşleri Reisliğinin idare teşkilatı içindeki yeri ve rolü hukuki esaslardan ziyade siyasi mülahazalarla izah edilmek ve muvakkat ve geçici bir tedbir sayılmak daha doğru olur. Aynı suretle tekkelerin kapatılması ve bunların amme intizamını, maddi nizamı ihlal etmeyecek bir şekilde ayinlerine müsade edilmemesi de gene siyasi esaslara müstenit ve geçici bir tedbir sayılmak lazım gelir. Bu ancak inkılabın icab ettirdiği ve muayyen bir

Vehbi Bey); *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, I6 (1937), 62 (Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu); *CHP 7 nci Kurultay Tutanağı*, Ankara 1948, 450 (Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu).

562) R.H.Davidson, "Enviromental and Foreign Contributions", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton-New Jersey 1964, 107.

563) E.E.Fergan, "Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz", *Sebilürreşad*, II, 33 (mart 1949), 115.

564) A.Dilipak, *Bu Din Benim Dinim Değil («Resmi Din» öğretisine eleştirel bir yaklaşım)*, İstanbul 1990, 183.

zaman ve mekana mahsus fevkalade bir zabıta tedbiri mahiyetindedir."[565]. Nitekim Dr. Bülent Daver de, "Bir gün Türkiyedeki içtimai şartlar tamamiyle olgunlaşınca, hukuki esaslardan ziyade siyasi mülahazalarla ve içtimai zaruretlerle kabul edilmiş yarı layik Devlet sistemimizden tam layik Devlet sistemine yani din işlerinin Devletten ayrılığı rejimine gitme(nin) en makul ve mantıki yol olaca(ğı)" kanaatindedir[566]. Öğretide bazılarına göre günümüz koşulları devletin diyanet işlerinden tümüyle sıyrılarak, dinsel gereksinimlerin sivil toplum içindeki yapılanmalarca karşılanmasına bırakmasını gerektirmektedir[567]. Ancak bu düzenlemeye gidilebilmesi için gerekli anayasa değişikliği dışında bir de **Siyasi Partiler Kanunu**'nun Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel İdare dışına çıkarılmasının bir siyasi parti tarafından önerilmesi halinde kapatılacağı esasını içeren 89 uncu maddesinin kaldırılması gerekmektedir[568]. Bu haliyle, "din konusuna ilişkin anayasal düzenlemeler Türkiye Cumhuriyeti'nin teokratik bir devlet olmasına yetmese bile, laiklik niteliğini silecek kadar gölgelemektedir. Bu da, çağdaş demokratik niteliğini etkiler."[569].

Aralık 1989'da, o zamanki Diyanet İşleri Başkanı Dr. Said Yazıcıoğlu'nun basında yeralan bir söyleşide[570] belirtmiş olduğu görüşler oldukça büyük bir tepki uyandırdı. Laikliğin tartışıldığı bu söyleşide Dr. Yazıcıoğlu, "İlmi ve Batılı anlamda laikliği ... dinin devlet işlerine, devletin de din işlerine karışmaması" olarak tanımlıyor ve bu tanımdan hareketle Türkiye'de laik bir rejimin var olduğunu kabul edemeyeceğimizi ileri sürüyordu. "Çünkü" demekteydi, "Türkiye'de ...dini müessese devlet yapısı içinde yer alıyor. .. Laiklikten söz edebilmek için din işlerinin devlet içinde olmaması lazımdır. Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir teşkilata devlet içinde yer verilmkemesi lazımdır. Din işlerinin cemaate bırakılması lazımdır."

Bunun üzerine, Kemalist laiklik modeli yanlıları tarafından öncelikle Başkan'ın bir kamu görevlisi sıfatıyla «hiyerarşik amiri»nden talimat almaksızın demeç veremeyeceğini ileri sürüldü[571]. Bunun dışında, "büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, devlet, laik olmak ve kalmak istiyorsa, dini faaliyetlerin laiklik sınırını aşmamasını denetim altında tutmak zorundadır. Atatürk laikliği, aynı zamanda, dev-

565) S.S.Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul 1952, 565. Prof.Dr.Onar'ın bu düşüncelerinin sonradan farklılaştığı, 1961 Anayasasına yönelik İstanbul Komisyonu öntasarısındaki düzenlemede ve 1966 baskısında görülmektedir.

566) B.Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik*, 89-90.

567) A.İnsel, "Kemalist «laiklik» mi, çoğul toplum laikliği mi?", *Birikim*, 20 (aralık 1990), 22; G.Şayian, *İslamiyet ve Siyaset*, Ankara 1987, 58; D.Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, 3.bası, İstanbul 1985, 307; M.Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 2.bası, Ankara 1975, 278-279.

568) Dr. Perinçek'e göre laiklik ilkesine aykırı bir amacı olmayan bir partinin sırf Diyanet İşleri Başkanlığı'nı genel İdare dışına çıkarmayı savunduğu için yasaklanması Anayasaya aykırı olur. Bkz. D.Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, 215.

569) L.Duran, *Türkiye Yönetiminde Kargaşa*, İstanbul 1988, 24.

570)) "Türkiye laik değil" (söyleşi:Fikret Bila), *Milliyet*, 9 aralık 1989, 1 ve 14.

571) C.Kırca, "Türkiye Laik Değilmiş!", *Milliyet*, 10 aralık 1989, 11.

let denetimi olarak görmüştür"[572] gerekçeleri ve "din işlerinin tümüyle cemaate terk edilmesi halinde ulusal birliğin bozulacağı, dini grupların din devletleri kurmaya kalkacağı ve mezhep çatışmalarının ortaya çıkacağı"[573] varsayımları bir kez daha ortaya atıldı. Atatürkçü ve anayasal laiklik anlayışına ters düştüğü ileri sürülen bu yaklaşım neticesinde "bakar(d)mız bir kıvılcım umutları tutuşturur; ardından bilinmezliğin boğucu karanlığı yüreklerde çöreklenir"[574]. Oysa zamanın birileri için bir noktada durmuş olduğunu yansıtan bu arkaik, anti-demokratik ve çağın getirdiği gerek iç koşullara gerek dış dinamiklere aykırı tepkiler yerine çok daha sakin, toplumun farklı gruplarını yalnızca barış içinde yanyana yaşamanın gerçekleştirebilmesine olanak tanıyıcı bir platformda toplayabilecek bir yaklaşımın en azından daha akılcı ve dürüst olabileceği Prof. Dr. Korkut Boratav'ın tümüyle katıldığım bir makalesinin sonuç paragrafında ifade bulmaktadır[575]:

"Diyanet İşleri Başkanı Dr. Yazıcıoğlu'nun önerisini destekleyelim; onun yorumladığı anlamda laikliği mantıki sonuçlarıyla birlikte hayata geçirmek üzere -yani Diyanet İşleri Başkanlığı, din dersleri, resmi Kuran kursları, imam hatip liseleri ve kadrolu din adamları konusunda bu yazıda belirtilen önerileri gerçekleştirmeyi hedefleyen- bir kampanya başlatalım ve dinci siyasi akımların yasallaşmasını bu kampanya başarıya ulaştıktan sonra ve ancak o zaman gündeme getirelim".

D. Din, Kamu Hizmeti ve Eşitlik İlkesi

Daha önceden de belirtilmiş olduğu üzere, kendine özgü koşulları dahi olsa diyanet işleri laik bir devlette ancak kollektif gereksinimleri karşılamaya yönelik teknik bir kamu hizmeti olarak kabul edilebilmesi dolayısıyla devlet içinde örgütlendirilebilir. Hangi usul ile ve kim tarafından görülürse görülsün bütün kamu hizmetleri için geçerli olan ortak ilkelerin bu hususta da uygulanması gerektiği; diğer bir ifadeyle süreklilik ve uyarlanma ilkeleri yanısıra eşitliğe de uyulmasının zorunlu olduğu kuşkusuzdur.

Anayasa Mahkemesi tarafından "nimet ve külfetlerde eşitlik" olarak yorumlandığı ve uygulandığı anlaşılan[576] eşitlik ilkesi öncelikle bir kamu hizmetinden yararlanmaya aday durumda olanların, bu hizmetten "serbestçe ve eşit olarak" faydalanabilmelerini gerektirir[577]. Zaten, "kamu hizmetleri ülkede yaşayan tüm bireyler ve topluluklarına eşit bir biçimde sunulan edimlerdir"[578]. Kamu hizmetinin konusu din

572) *Ibid.*
573) Fikret Bila, "Din devleti kurmaya kalkarlar", *Milliyet*, 10 aralık 1989 (eski Diyanet İşleri başkanlarından Dr.Lutfi Doğan'ın beyanları).
574) K.Yenice, "Laiklik ve Cumhuriyet", *Milliyet*, 21 ocak 1990.
575) K.Boratav, "Diyanet İşleri Başkanı ile...", *Cumhuriyet*, 10 ocak 1990, 2
576) Y.Yayla, "Anayasa Mahkemesine Göre Cumhuriyetin Özü", 1027.
577) A.Gülan, *Kamu Hizmetleri ve Görülüş Şekilleri*, 38.
578) I.H. Özay, *Devlet, İdari Rejim, Yargısal Korunma*, cilt I, 47.

olduğunda ortaya çıkan meselelerden ilki, ülkenin tüm nüfusunu kapsayacak bir hizmet yerine tek bir dine yönelinmiş olmasıdır; ancak bu husus konumuz bağlamında yanıtlanması nispeten en kolayıdır zira hem İslam nüfusun büyük çoğunluğunca benimsenmiştir, hem de diğer dinlere ilişkin hizmetler Lozan Andlaşması hükümleri gereğince cemaatleri tarafından karşılanmaktadır. Öte yandan bir diğer mesele İslam dini içinde farklı inanışlara sahip gruplara götürülen hizmete ilişkindir ki, Diyanet İşleri kurumu eşitlik bağlamında en sık ve yoğun eleştirilere bu yüzden uğramaktadır.

"Türk Devriminin laiklik ilkesi, Devletin din ve mezhepler karşısında ayırım gözetmeyen bir uygulama içine girmesini sağlayarak milli gelişme üzerinde devrimci bir rol oynamıştı. Ne var ki, laiklik ilkesinden verilen ödünlerle birlikte, ülkemizde mezhepler karşısında tarafsız ve eşitlikçi tutum da büyük ölçüde sarsılmıştır."[579] Süreç içinde devletçe benimsetilmeye çalışılan inancın Sünni mezhebi doğrultusunda olduğu; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ya da onun emir ve nüfuzu altındaki din sözcülerinin, zaman zaman, Alevilere ve Şii'lere cephe alırcasına bir tutum içine girdikleri görülmüştür[580]. Öte yandan, 1963'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş ve görevleri hakkında hazırlanan bir tasarıda «Mezhepler Müdürlüğü»nün ihdasının öngörülmüş olması bu yolla "resmen tefrika yolları(nın) açılmış olabil(eceği)"[581] gerekçesiyle eleştirilmiş; kurumun tarihinde hiçbir zaman böyle bir düzenlemeye gidilmemiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre, Alevilerle Sünniler arasında fark gözetilmemektir; zira bu iki grup arasında bazı yerel örf ve inanışlarla ayrıntıya ilişkin meseleler dışında temel dini konularda herhangi bir farklılık söz konusu değildir[582]. Eski Başkanlardan Prof. Dr. Yazıcıoğlu'na göre kurum, "Türkiye'de belirli bir mezhebe mensup yurttaşların dini ihtiyaçlarını karşılamak maksadı ile değil, ister Sünni ister Alevi olsun, bütün Müslümanlara din hizmeti sunmak üzere kurulmuştur. İslam dininin itikat, ibadet ve ahlak ile ilgili temel esasları bellidir. Hangi mezhepten olur-

579) D.Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, 3.bası, 271.

580) 29 nisan 1947-9 ocak 1951 tarihleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Ahmet Hamdi Akseki'nin Hatay'da çıkan bir kitaba, Şiiler ve Alevi'ler aleyhinde bir önsöz yazması üzerine doğan tepkiler ve Hükümet'in kitabın toplatılması yoluna gitmesi hakkında bilgi için bkz. İ.Ada, "Anayasa'da Laiklik", *Laiklik I*, İstanbul 1954, 96 dipnot 4.

581) V.Bilirmer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mutalaa*, 5.

582) 1978 aralığında yaşanan Kahramanmaraş olaylarının ardından, dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili Revlet Bakanı Lutfi Doğan, "Diyanet İşleri Başkanlığı son yıllarda kışkırtılan ve İslamiyette hiç yeri olmayan mezhepçilik taassubunu büyük bir titizlikle etkisiz kılıcı çalışmalara başlayacak ve bu konudaki irşad (aydınlatma) programlarına ağırlık verecektir" sözleriyle «mezhepçilik» sorununa karşı Diyanet İşleri kurumundan yararlanılacağını vurgulamaktaydı. Bkz. L.Doğan, "Mezhep ve mezhepçilik", *Dünya*, 5 ocak 1979, 2 (aktaran S.Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, 252).

sa olsun bütün Müslümanların son ilahi kitap olarak tanıdığı Kuran-ı Kerim ortadadır. Kuran'ın hükümleri doğrultusunda toplumu din konusunda aydınlatmak, böylelikle dini ve milli birliğimizi sağlamak, kanunların Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdiği görevdir"[583]. Gerek *2000'e Doğru* dergisi Ankara Temsilciliğinin gerek UBA Ulusal Basın Ajansının bazı haberlere yönelik olmak üzere yapmış oldukları yazılı başvurulardaki sorulara Başkanlıkça verilen yanıtlar da aynı ifadeleri taşımaktadır. Başkanlığa göre, "Alevilik, müstakil bir mezhep olmayıp diğer bazı dini ekollerden etkilenmiş, tarihi süreç içerisinde tasavvufi ağırlıklı bir özellik arzetmiş, bazı Türk boylarının kendilerine munhasır dini görüş, anlayış ve inançlarını ifade etmektedir (...) Alevilerle sünniler arasındaki görüş ayrılığı, dini olmaktan çok, siyasidir"[584]. UBA Ulusal Basın Ajansı tarafından yöneltilen aşağıdaki sorulara verilen yanıtlar da Aleviliğe karşı takınılan "tanımaz" tavrı yansıtmaktadır : (1) **Bir grup avukat Cumhurbaşkanlığı, TBMM, Başbakanlık, Siyasal Partiler ve YÖK'e, Alevilerin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsil edilmeleri isteği ile başvuruda bulunacaklar. Başkanlık olarak sizin konuya yaklaşımınız nedir? Bu istek olumlu karşılanabilir mi?** Diyanet İşleri Başkanlığı, bir mezhep veya görüş mensuplarına değil, bir bütün olarak milletimize, sağlıklı din hizmeti sunmaktadır. Bu sebeple Başkanlıkta Hanefi-Şafi-Maliki-Hanbeli-Caferi ... hiç bir "mezhep"in temsilciliği bulunmamaktadır. T.C. Devletinin yapısı, temel ilkeleri ve bütünleştirici esprisi karşısında buna gerek te, imkan da bulunmadığı düşünülmektedir. (2) **Aynı avukatlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'de 30 milyon insana hizmet ettiğini, 25 milyon dolayında Alevinin hakkını gaspettiğini öne sürüyorlar. Bu görüşü nasıl değerlendiriyorsunuz?** Türkiye'de dini kaynaklı bir "mezhep" problemi bulunmamaktadır. Bir mezhebin, diğer mezhep veya mensuplarına "tavır" alması İslamiyetin temel esprisi ile de bağdaşmaz. T.C.Devleti bir hukuk devletidir. "Hak gasbı" vb. mülahazaların hukuk devleti esprisi ile bağdaşmaması bir yana, bu tür yaklaşımların "din" ve "mezhep" gibi bütünleştirici değerlere bulaştırılması milli bütünlüğümüz açısından fevkalade sakıncalıdır. (3) **Avukatların bir de, İlahiyat Fakültelerinde alevilikle ilgili kürsü konulması ve İmam Hatip Liselerinde de alevilikle ilgili derslerin okutulması isteği var. Bu istekler gerçekleştirilebilir mi?** İlahiyat Fakülteleri ve İmam-Hatip Liseleri, Başkanlığımız hizmet alanı dışında olan müesseselerdir. Bu eğitim müesseselerinde bütün "din" ve "mezhep"ler hakkında objektif din öğretimi verilmekte olduğu bilinmektedir[585].

Oysa varlık süreci içinde Diyanet İşleri kurumunun yalnız Sünnilerin gerek-

583) Sait Yazıcıoğlu, "Alevilerle Sünniler arasında fark gözetmiyoruz (dizi röportaj G.Şaylan, Laiklik Nedir, Ne Değildir)", *Cumhuriyet*, 10 mart 1990, 6.

584) T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2000'e Doğru Dergisi Ankara Temsilcisi Hasan Yalçın'a gönderdiği 23 şubat 1989 tarih ve B/924-049 sayılı cevap.

585) T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı'nın UBA Yazı İşleri Müdürü Özden Alpdağ'a gönderdiği 27 temmuz 1989 tarih ve 01/924-165 sayılı cevap.

sinimleriyle meşgul olduğu ileri sürülmüştür[586]. Sünniliğin din ve mezhep bakımından çoğunluğu oluşturması Devletin diğer mezheplerle ilgilenmemesi için yeter bir sebep değildir, zira "laik bir devlette din ve mezhep çoğunluğu veya azınlığı olamaz. Devletin bütün din ve mezheplere karşı tarafsız olması gerekir"[587]. Ancak eşitlik ilkesi çerçevesinde hukuken sağlanması gereken tarafsızlık, özellikle de 1982 Anayasası düzeninde bir anayasal hükümle din eğitiminin zorunlu kılınmasıyla tamamen ihlal edilmiş bulunmakta; zira bu yolla sünnilik egemen kılınmaya çalışılmıştı.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi nüfusunun dinsel ve mezhepsel inancından habersiz görünerek[588] Alevi köylerinde camiler yaptırmasının, devletin bu halk üzerindeki bir tür baskısı olduğu kuşkusuzdur; amaç Sünni inancın benimsetilmesidir. Oysa anayasal korunma altındaki inanç özgürlüğü, tüm bireylerin ibadette kendi adetlerini uygulayabilmelerine olanak sağlar[589]. Görüldüğü gibi

586) Güdülmekte olan mezhep çoğulculuğu ve ayırımcılığı zihniyetinin bir örneği de Ocak 1990'da Azerbaycan'da başgösteren olayları değerlendirirken Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kullandığı «Onlar Şii biz Sünni. Onlar İran'a yakın» ifadesindedir. Özal'ın sarfetmiş olduğu "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı var. Diyanet İşleri Başkanı hep Sünni olmuştur. Hiçbir zaman bir Alevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na gelmemiştir. Madem Türkiye'de din işleri Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlıdır... Ben ona göre konuşuyorum..." ifadesi o güne kadar resmi olarak asla telaffuz edilmemiş bir gerçeği yansıtmaktadır (Bkz. Güneri Civaoğlu, "Mezhep ve ötesi", *Sabah*, 23 ocak 1990, 15). Özal'ın bu sözleri kurum tarafından tepkiyle karşılanmıştır, bazı örnekler için bkz. Nezih Tavlaş, "Diyanet'ten Özal'a cevap", *Sabah*, 25 ocak 1990, 15 ve "Diyanet İşleri Başkanı Özal'ı doğrulamadı", *Milliyet*, 27 ocak 1990, 16. &"

587) S.S.Onar, *İdare Hukukununun Umumi Esasları*, cilt 2, 3.bası, 724.

588) Başkanlığın, sayıları 17-20 milyon arasında değişen Alevileri bir inanç grubu olarak yok saydığı ileri sürülmekte; yani bir başka deyişle Aleviler, ödedikleri vergileri kullanan kurumun kendilerine din hizmeti getirmediğini düşünmektedir. Bkz. G.Şaylan, "Aleviler ve Laiklik Devlet, dini denetleyince" (dizi-röportaj, bölüm 2), *Cumhuriyet*, 7 mayıs 1990, 6 ve Ş.Kalkan, Kanunlar herkese eşit uygulansın", (dizi-röportaj, bölüm 6), *Cumhuriyet*, 11 mayıs 1990, 6 (Doç.Dr.İzzettin Doğan'la söyleşi).

589) Çalışmalarını Alevilik ve Aleviler üzerinde yoğunlaştırmış bir araştırmacı olan Cemal Şener4e göre Alevilerin en önemli sorunlarından biri de cenaze namazı meselesidir "Alevilerin büyük çoğunluğu bugün ülkemizde camilere gitmemektedir. Giden kısım Orta Anadolu'da küçük bir kesimdir. Böyle olunca, doğumundan öldüğü güne kadar camiye gitmeyen insanı biz ölünce cenaze namazı için camiye götürmekteyiz. Alevi kitle doğası gereği camide kılınan namazı bilmez. Bu olay ölenin akrabaları ve çevresi için çok güç bir durum yaratmaktadır. Zaten çoğu yerde cami imamı, ölen Alevi ise, cenaze namazını kılmak istememekte, arkasından tartışmalar ve tatsızlıklar çıkmaktadır. Doğumundan ölümüne kadar Alevi mezhebinin inancına göre yaşamını sürdüren kişi, ölünce Sünni inancına göre cenaze namazı kılınmaktadır. Bu çok büyük bir çelişkidir". Bkz. C.Şener, *Alevilik Olayı Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, 8.bası, İstanbul 1990, 174-175. Ancak, Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan İrfan Yücel, fıkıh kurallarına ilişkin bir yorumunda cemaatle kılınan namazların sahih ve caiz olması için, imam ile cemaatın aynı mezhepten olmaları gerekmediğini ileri sürmektedir. Bkz. İ.Yücel, "Mezhep Farkı Cemaati Terketmeyi ve Ayrı Cemaat Oluşturmayı

din hizmetleri, kamu hizmetlerinin sunulmasında eşitliğin sağlanabilmesinin aritmetik bir çözüme bağlı olamayacağının tipik bir göstergesidir; ancak objektif koşullarda birleşen toplulukların gereksinimlerinin tatmin edilmesiyle bu kuralın özü yakalanabilir. Oysa aslında, "Eşitlik ilkesi farklılıkları değil, imtiyazları önler"[590]. Devletin asli işlevi de asıl bunu gerçekleştirebilmekdir.

E. Sonuç Yerine:

Türkiye Cumhuriyeti'nde Diyanet İşlerinin Örgütlenmesi Bağlamında Devlet - Din İlişkileri Üzerine Bir Sentez Denemesi

İslam dininin, din ile devlet işlerini ayırmak şöyle dursun, bunlarda tam bir kaynaşma getirdiği; bu dinin, insanların iç dünyaları kadar devlet içindeki davranışlarını da tanrısal kurallara bağlamak amacı güttüğü bir olgudur. Bu nedenle, Türkiye'de laikleştirmeye doğru atılmış her adım, eninde sonunda dinin kendisiyle çatışmaya kadar varmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran siyasi kadrolar, dini kişisel inanç alemine itmeye çalıştı; ancak, Türkiye'nin kırsal nüfusu hatta kentsel nüfusunun alt sınıfı üzerinde bu siyasa pek geçerli olmadı. Bu iki grupta dinin sürekliliği, onlar için İslamın sadece bir inanç değil aynı zamanda çok boyutlu işlevleri olan bir dizi toplumsal pratik niteliği taşımasına bağlı olabilir. Bu anlamda köktenci potansiyel, uzun yıllar yeraltında kalmakla birlikte varlığını sürdürdü. Nihayet, pek çok etken yanısıra, insanın dar sınırlarını aşmaya yönelik istekliliğiyle de, 1940'ların ve 1950'lerin ilk anti-laik hareketleri olan «Nurcu» ve «Ticani» olayları suyüzüne çıktı. Bu hareketlerin her ikisi de Cumhuriyetin «laik» reformlarını sorgulayan «yeniden canlanmacı» hareketlerdi. Türkiye'nin çok partili sisteme geçişinin ardından da, kasabalardan başlayarak, dinin saf siyasi, merkezden yönlendirilen boyutlarının siyasi tercihi etkilemek için bir ideoloji olarak kullanıldığı görülmeye başladı. Bu arada Türkiye 1950'den beri, nüfus artışını yılda % 2-3 aşan düzenli bir ekonomik gelişme yaşadı. Bu da şehirlerde iş edinme ortamı yarattı ve kırsal yerleşim bölgelerinden insanların büyük ilgisini çekerek kentlerdeki gecekondulaşma süreci başladı. Bu süreç içinde gerek Diyanet İşleri kurumu ya da imam-hatip liseleri gibi kanallarla devlet; gerek dernek, vakıf gibi özel hukuk örgütlenmelerine sahip çıkan sivil toplumiçi bazı

Gerektirmez...", *Diyanet Gazetesi*, 278 (nisan 1982) [Aktaran İktibas, 48 (15 aralık 1982), 17-18].Bu arada bir «Alevi dedesi», Aleviler olarak taleplerini, "Diyanet İşleri'ne gelince, orada da bizi savunacak bir müdürlük veya kürsü kurulsun. O kadar cami yaptırıyorlar, cem evleri de yaptırsınlar. O kadar imam hatip lisesi açıldı, bizim de kültürümüzü yayabileceğimiz, çocuklarımızı yetiştirebileceğimiz okullar kurulsun. Kendi dini inançlarını bizim çocuklarımıza zorla öğretmeleri önlensin" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Musa Ateş, "Allah Türkçe bilmiyor mu?" (röportaj Erdal Kılıçoğlu) *Nokta*, VIII, 20 (20 mayıs 1990), 32.

590) Chenot, *Organisation Economique de l'Edat*, 1965, 407 (aktaran : Gülan, *Kamu Hizmetleri ve Görülüş Şekilleri*, 42).

kesimler dinsel gereksinimleri yönlendirme çabalarını karşılıklı sürdürdü. 1980'lerde iktidarda olan siyasi partinin siyasaları yakından incelendiğinde İslami yaşam tarzının bir parçası olan toplumsal pratiklerin yeniden canlandırılarak ekonomik genişlemenin modern teknikleriyle oldukça iyi bütünleştirilmiş olduğu görülebilir. Öte yanda da aşağıda ele alınacak olan «kimlik» sorunları iyice belirginleşmiştir.

Böylelikle gerek yukarıda kısaca belirtilen iç dinamiklerle gerek dünyada süregelen yeniden yapılanmalarla[591] 1924'lerin koşullarından çok daha farklı bir ortamda bulunduğu kuşkusuz olan 2000'lere doğrunun Türkiye'sinde dinin yeniden sorgulanmasının ilgililerine bırakılıp; hukuksal düzeyde iki üst anayasal ilke çerçevesinde ele alınması gerektiği kanısındayım. Bu ilkelerden biri temel hak ve ödevler arasında yeralan vicdan ve din özgürlüğü, diğeri de Cumhuriyet'in niteliklerinden biri olan laikliktir; öyle ki, gerçek anlamda demokratik toplum yaşamı, bu iki ilkenin toplumsal yaşama tam anlamıyla geçirilebilmesiyle gerçekleşebilir.

Bir inancın o ülkede yaşayanların çoğunluğunca benimsenmiş olsun ya da olmasın, özgürlük konusu olacağı, 1961 Anayasası'nın 19 uncu maddesinde olduğu gibi 1982 Anayasası'nın 24 üncü maddesiyle de kabul edilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun «Din Hürriyeti Aleyhinde Cürümler» başlıklı 175-178 inci maddelerinde Anayasa Mahkemesinin de katkısıyla 1987'de gerçekleşen değişiklikle laik sistemin gerektirdiği dinsel inanç ve tapınma özgürlüğünün hiçbir din farkı yaratmaksızın devletçe korunması gerekliliği yerine getirilmiş olmaktadır. Öte yandan dinsel inanç özgürlüğü inanmamayı da içeren bir özgürlüktür. Toplumdaki çeşitli grupların barış içinde yanyana yaşayabilmesi için, herhangi bir inancın inananlarının inançlarının gereğini yerine getirebilme özgürlüğü olduğu kadar aynı inancı paylaşmayanların günlük yaşamlarını sürdürmek hakkı bulunduğunun kabul edilmesi şarttır. Şöyle ki, bunun tipik bir uygulaması İslam inancının bir parçası olan ramazan ayında oruç tutulması ritüelinde görülebilmelidir. Bu ay boyunca inananlar inançlarının gereğini yerine getirmek üzere oruç tutarken, bu inanca sahip olmayanlar ya da inancın ritüelini yerine getirmek arzusu taşımayanlar günlük yaşamlarını sürdürebilmek araçlarından mahrum bırakılmamalıdır. Oysa bu olması gerekenin aksine uygulamaların günlük yaşamda artarak yeraldığı, dahası devlet eliyle körüklendiği görülmektedir; 1987 yılı ramazan

591) "Ondokuzuncu yüzyılda yapılan ve akla dayandırılmış birçok kehanetin, kovalamaya çalıştıkları sözde kuruntulardan daha da yanlış olduklarının kavranışını yaşıyoruz. Laik liberaller ve sosyalistler dünyada daha güçlü bir iletişim ve evren hakkında daha güçlü bir bilimsel anlayışın egemen olacağına, ulusal ya da kabileci tutkuların ise giderek ortadan kalkacağına inanıyorlardı. Ama bu gerçekleşmedi. Bir «kabile»ye sahip olma gereksinimi her zamandan daha güçlü. Ulusal çatışmalar ortadan kalkacağa benzemiyor (...) Dahası, dinle ilgili rasyonalist kehanetlerin de yanlış olduğu anlaşıldı. Dinin ya da Tanrı'nın öleceğini sanmıyorum". L.Kolakowski, "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz", (çeviren : Ş.Alpay), *NPQ Türkiye*, I. 1 (Yaz 1991), 20.

ayına ilişkin bir incelemede sunulan veriler arasında, devlet bakanlıkları dışındaki ondört bakanlığın yedisinin yemekhanesinin anılan ay boyunca kapalı tutulmasının da yeralması[592], devletin anayasal bir özgürlüğü tarafsızca korumaktan ne denli uzaklaştığının açık bir göstergesini oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, gerçek anlamda bir din özgürlüğüne varılabilmesi karşısındaki en büyük tehlike bizzat devlettir; ancak 1924-1945 dönemi sorunları tümüyle ters yüz edilmiştir.

Öte yandan laiklik, Bülent Ecevit'in bir demecinde kullandığı nitelemeyle Türkiye Cumhuriyeti için söylencedeki «Aşil'in topuğu» kadar yaşamsal önem taşır[593]. Ancak laiklik de tıpkı demokrasi gibi, içeriğini sosyo-kültürel gelişmişlik veya azgelişmişliğin belirlediği, nitelikli insanlara özgü bir davranış biçimidir ve yasalar ve yasaklarla önlenmesi, gizlenmesi mümkün ise de gerçekleşmesi hiçbir zaman hukuk yoluyla olamaz. Bir yandan, bazı grupların direncine karşın 70 yıla yaklaşan uygulamasıyla laik yaşam biçimine alışıldığı sosyolojik bir olgu gibi görünmektedir[594]. Öte yandan ilginç bir olgu, laikleşmenin paradoksal olarak dinsel canlanışın en azından üç anlamda önkoşulu olabilmesidir[595]. Birincisi, herhangi bir dinsel topluluk laik bir ortamda üyelerinin ilgisini koruyabilmek için sürekli değişen şartlara kendini uyarlayabilmelidir. Öte yandan, dinsel yeniden canlanışlar genellikle bizzat laikleşmeye karşı bir tepki olarak doğar. Nihayet, laikliğin dinsel canlanma yaratmasının üçüncü bir yolu da dinsel hareketlerin laikleşmeyle ne denli bağlantılı olduğuna bağlıdır. Öyle ki çoğu zaman din, iktidar, etnik grup, sosyal sınıf, bölgesellik, ulusçuluk ve hatta Batı karşıtlığı gibi kavramların siyasal tercihlere olan etkileri birbirinden ayırd edilemez olabilir.

Bir yandan bu olguların öte yandan yüzeysel çağdaşlaşmanın bir sonucu, müslümanlarda İslami kimliklerinden ve geleneklerinden koptukları duygusunu uyandırmış olmasıdır[596]. Batı etkisine karşı tepki ve ulusal kaderi tayin etmenin bir anlamda İslami nitelikte olması gerektiği düşüncesiyle tarihi bir İslami kimlik arayışına girilmiş[597]; Müslümanlar için İslam, İran'ın da öncülüğünü yaptığı

592) Bkz. "Oruçsuzlara da Saygı", *Yeni Gündem*, IV, 63 (17-23 mayıs 1987), 10-14.

593) Niteleme dışında içeriği bakımından farklı görüşte olduğum bu demeç için bkz. Fikret Bila, "Din devleti kurmaya kalkarlar", *Milliyet*, 10 aralık 1989.

594) Bu benimsenmenin örneklenmesi için bkz. M.Kıray, "Toplum Yapısı ve Layiklik", *Ord.Prof.Reşat Kaynar'a Armağan*, İstanbul 1981, *passim*. ve Ş.Mardin, "2000'e Doğru Kültür ve Din", (çeviren Gülşat Aygen Tosun), *Türkiye Günlüğü*, 13 (kış 1990), 11.

595) Bu izlenimin esinlenildiği bir inceleme için bkz. N.J.Demerath III, "Religious Capital and Capital Religions: Cross-Cultural and Non-Legal Factors in the Seperation of Church and State", *Daedalus*, summer 1991, 32 vd.

596) Kimlik sorununa yönelik çözümlemelerde, Sudan'daki Hartum Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden ve Cumhuriyetçi Kardeşler adlı İslamcı reform grubunun önde gelenlerinden Prof. An-Naim'in, İslamiyette insan haklarına ve sivil özgürlüklere uygun bir reform yapılabilmesi için gerekli koşullara ilişkin bir incelemesinden yararlanılmıştır. Bkz. A.A.An-Na'im, "İslamiyette Reform" (çeviren:T.Balkan), *NPQ Türkiye*, I, 1 (yaz 1991), 56-60.

597) "Şeriatçı söylem, bir bilinçaltı milliyetçiliği... Benim kültürümde İslam var derken ger-

bir modelle, duygusal bir yaklaşımla yücelttikleri ve tüm sorunlarını mucizevi bir biçimde çözeceğine inandıkları bir ideal haline gelmiştir. Çağın koşulları ıskalandığı taktirde, görünür bir "zafer" elde edilse bile, gerçek anlamda bir başarı sağlamayacağının görülebilmesiyle, insan haklarını ve uluslararası hukuku da gözeten yeni bir İslami kimliğin ortaya çıkması olasılığı vardır ve böyle bir İslami yönelim, devletle dinin işlevsel ayrılığını koruyan tarafsız bir devlette dahi varlığını sürdürebilir. Kanımca bunun tek olanağını da esas olarak ulusal ve demokratik bir olay olduğuna inandığım Türk laikliği, günün koşullarına uyararak kendini yeniden ürettiği biçimiyle sağlıyabilir.

Türkiye'nin çağdaşlaşma adına laikliği ön planda tutarak çağdaşlaşmanın en önemli unsuru olan demokrasiyi zedelemiş olduğu, geniş halk kitlelerinin baskı altında tutulmuş olduğu bir gerçektir. Ancak günümüzde asıl tehlike, yukarıda da örneklendiği üzere, bir dini pratiğin ve onun ahlak kurallarının, resmi kurallara, devletin kurallarına dönüştürülmesinde yatmaktadır. Özellikle son on yılın Türkiyesinde yaşanan devlet eliyle sürdürülen yoğun bir İslamizasyon sürecidir; üstelik İslam'ın bu yorumu iktidardaki siyasi toplum tarafından resmi olarak belirlenmiş bir tür Türk-İslam sentezidir. Kadrolaşma gibi yollarla da beslenen[598] bu sürecin sürdürülmesi, kararları alan siyasal toplumu yönlendirebilenlerin maddi olanaklarıyla da desteklenererek, düzeni üretebilmek amacıyla gerektiğinde zor da kullanılmasıyla şekillenecek bir tekseslilige ve totaliter bir yapıya yolaçacaktır. Oysa günümüzün demokratik siyasal toplumu içinde çeşitli toplulukların eridiği bir kazan (melting pot) olmak yerine farklı grupların yan yana yaşamasıyla oluşmuş bir mozaiktir.

Din kaynaklı özellikle de İslami siyasal akımların, ekonomik, toplumsal ve siyasal düşünceler içeren öbür siyasal akımlara göre çok önemli bir özelliği, aynı zamanda bir din ve ibadet sistemi oldukları için eleştirilemeyen, tartışılamayan, olduğu gibi kabul edilmesi gereken sistemler olduğu kanaatinin hakim olmasıdır. Bu olgunun, yan yana yaşamayı güçleştiren faktörlerden biri olmasına karşın Batı sisteminden alınabilecek en önemli kurum olan demokratik yapı içinde tüm toplulukların varoluşları sürdürülebilir. Önemli olan bu yapının korunabilmesidir; burada da laiklik yanlılarına düşen, gerektiğinde devletle işbirlikçi bir konuma sahip çıkarak çifte standartlı tutarsız çözümlere başvurmaları yerine sivil toplum içinde demokratik araçlarla korumaya değer gördükleri ilkeleri savunabilmeleridir.

2000'e doğrunun tüm bu veri ve olguları çerçevesinde değerlendirildiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluş saikin de dışında ideolojik bir misyonla yükle-

çekte milliyetçilik yapıyor" (Prof. Dr. Nur Vergin) Bkz. Ş.Alpay, "2020 Yılında Türkiye", (dizi-röpörtaj) *Cumhuriyet*, 3 nisan 1991, 14.

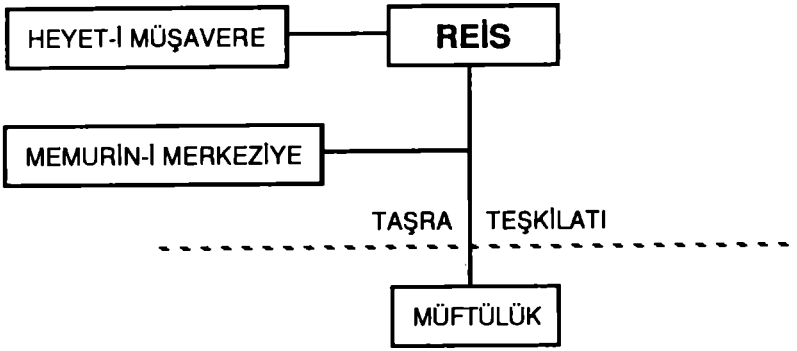
598) Uluslararası İslami örgütler tarafından din görevlilerine maaşlar ödenmesine ya da kamu görevlilerinin hacca gönderilmesine edilen müsadeler de bu sürecin diğer bazı cepheleridir.

tilmiş bir kurum olarak görülmektedir. Çağdaş demokratik devlette siyasi iktidarı kullanan ve kendilerini toplumun temsilcileri olarak sunanların, sosyal corpusun (sivil toplum) istemlerini ne yönlendirmesi ne de gözardı edebilmesi mümkün olabilmelidir. Bu çerçeve içinde en uygun çözüm, demokratik bir toplum yaratabilmenin başta gelen önkoşullarından biri olan laikliği süreç içinde tüm uzantılarıyla gerçek anlamıyla gerçekleştirebilmek yolunu seçmektir.

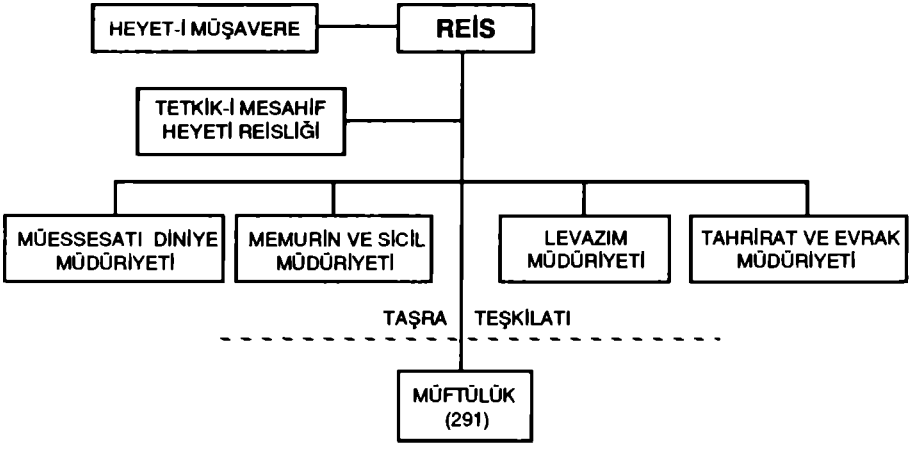
EKLER

Diyanet İşleri Başkanlığı Örgütünün Geçirdiği Aşamalara İlişkin Şemalar

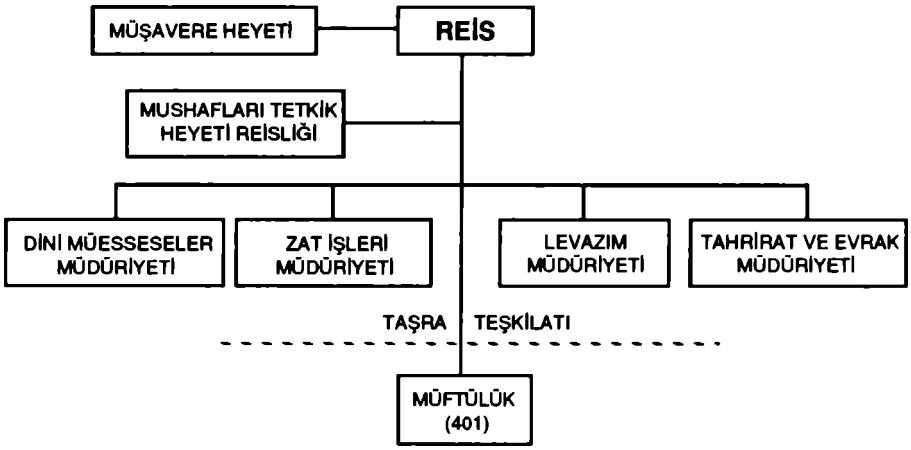
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1924-1926)

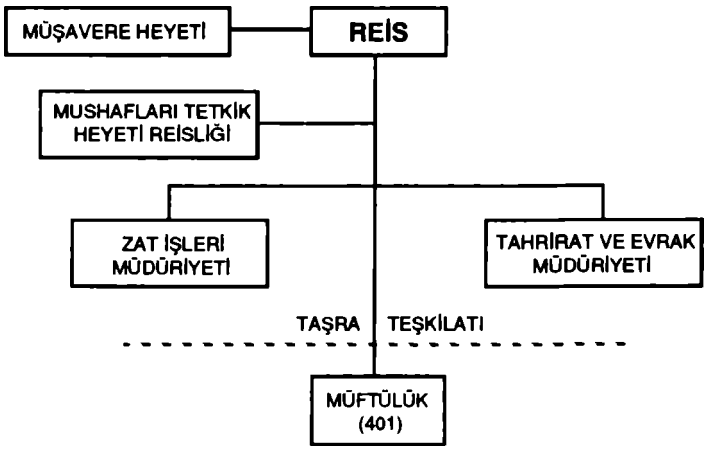
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1927-1928)

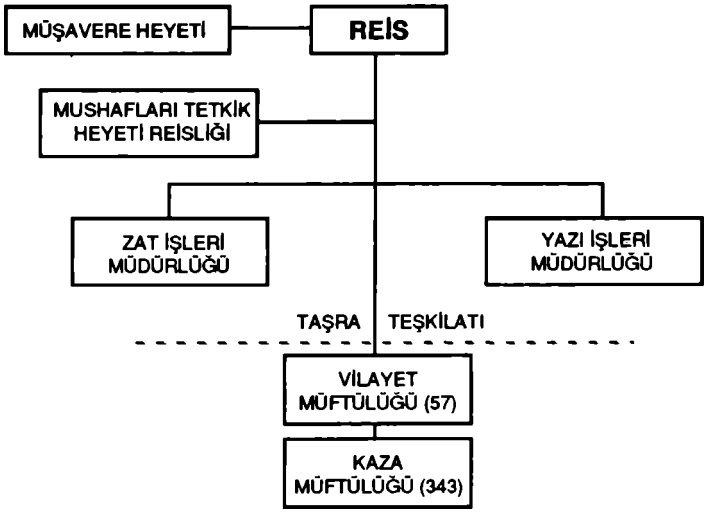
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1929-1931)

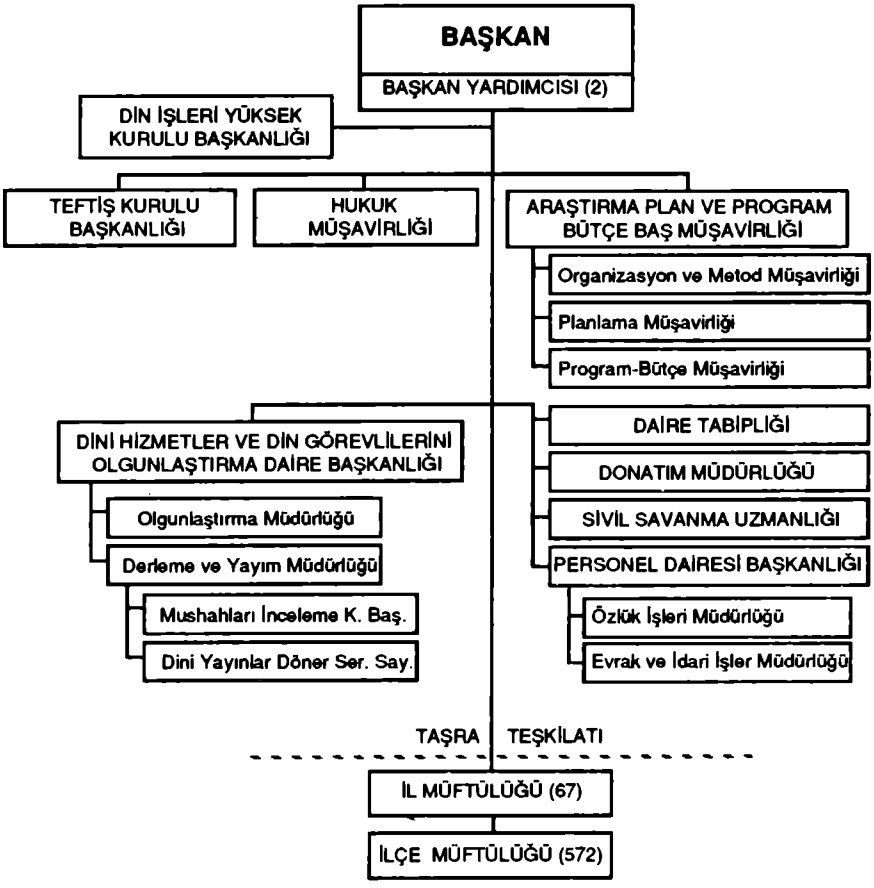
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1931-1935)

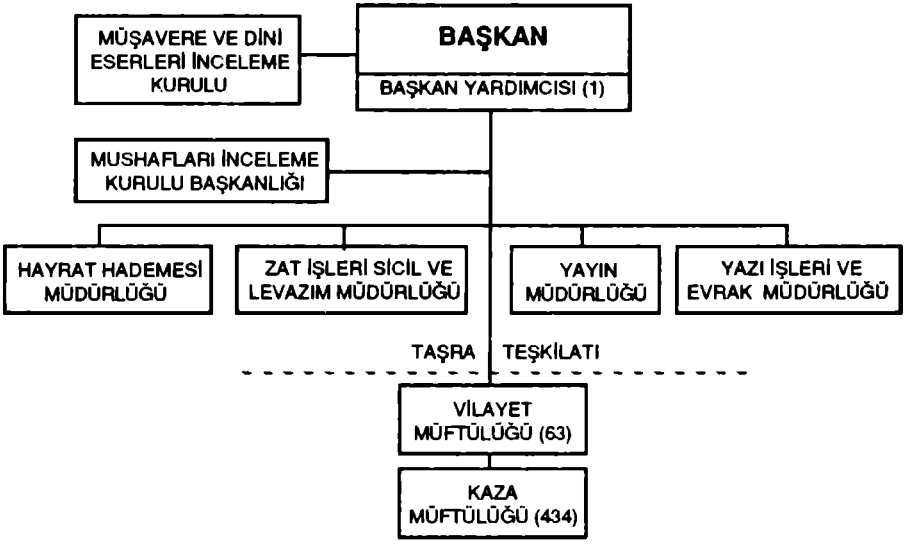
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1935-1939)

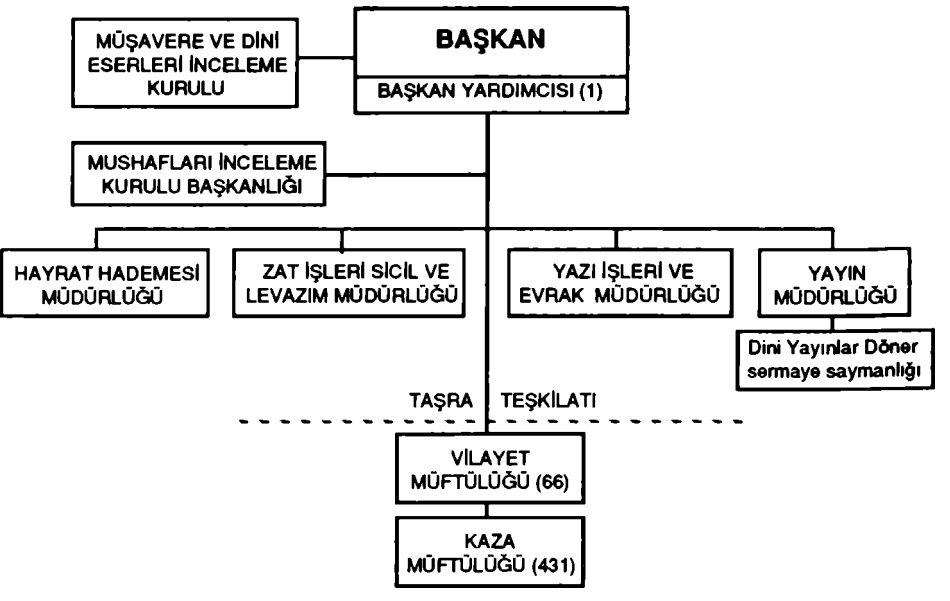
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1971-1973)

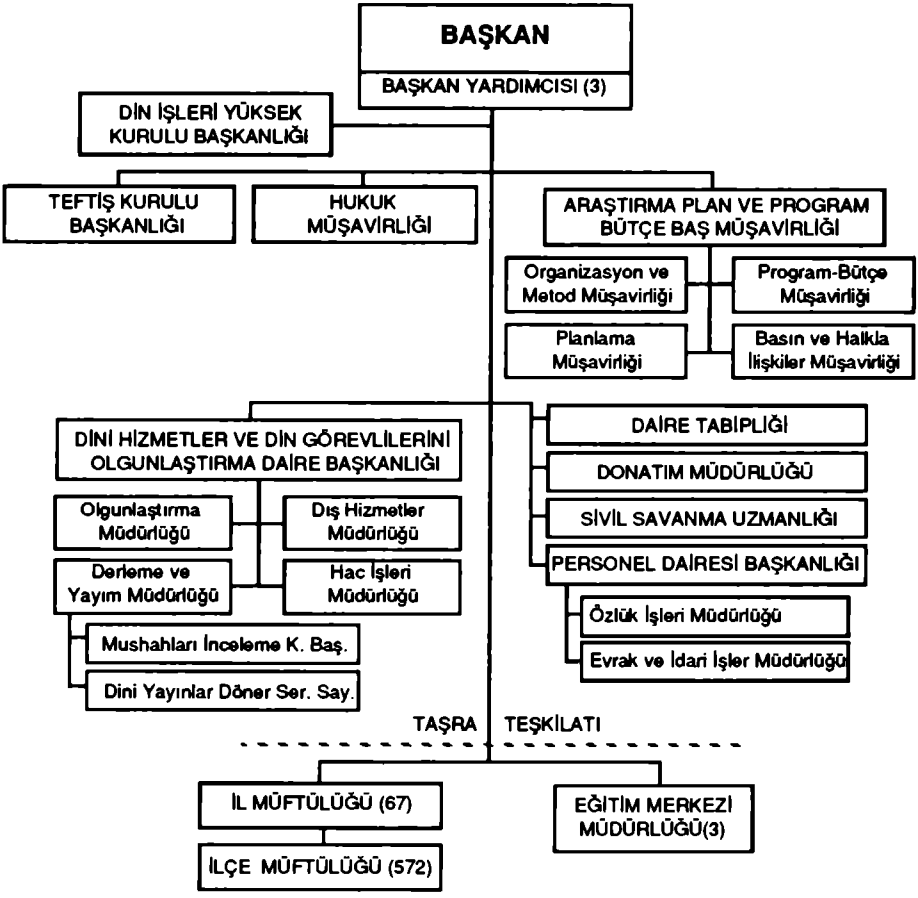
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1950-1951)

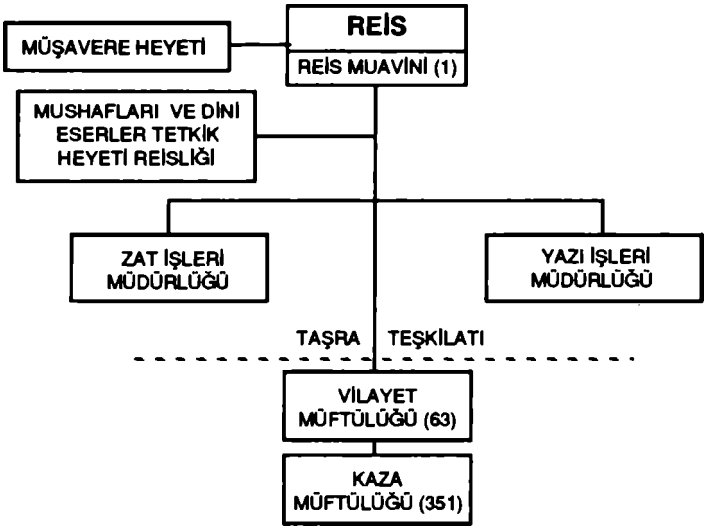
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1951-1965)

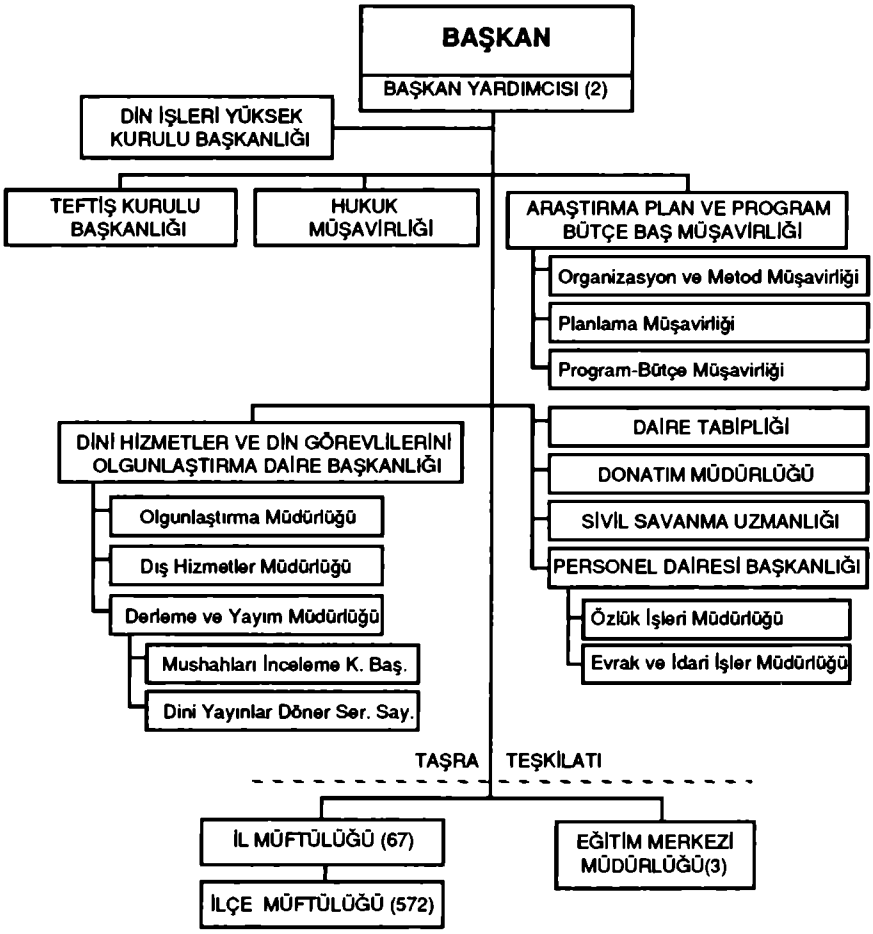
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1976-1977)

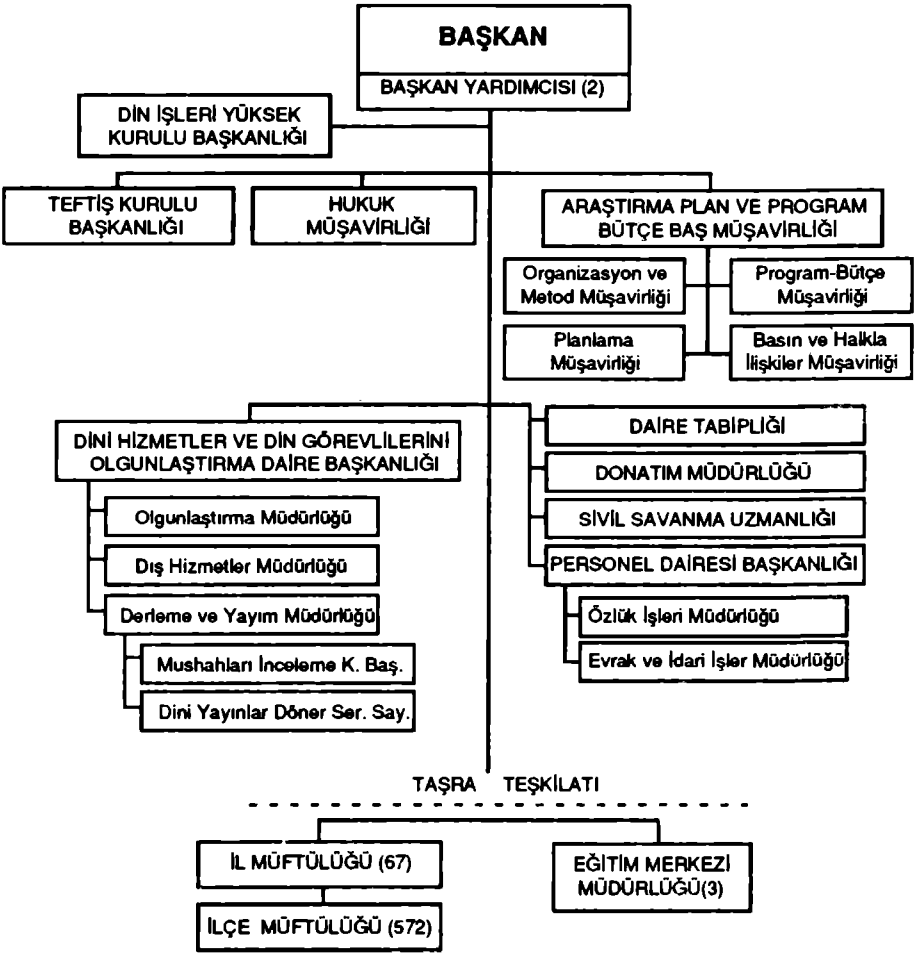
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1939-1950)

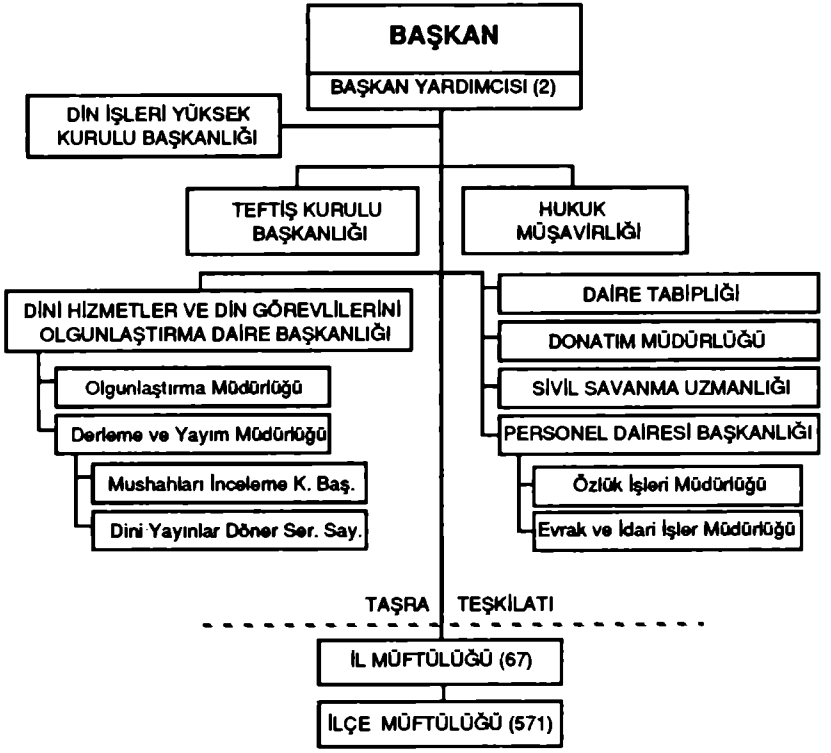
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1973-1976)

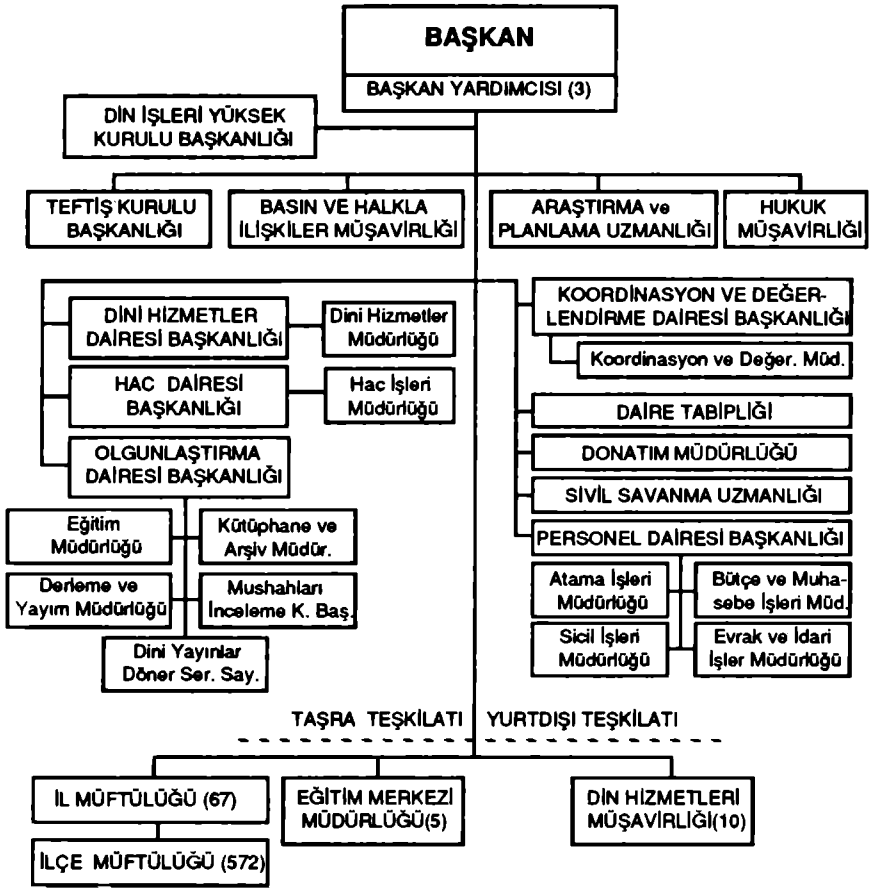
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1976)

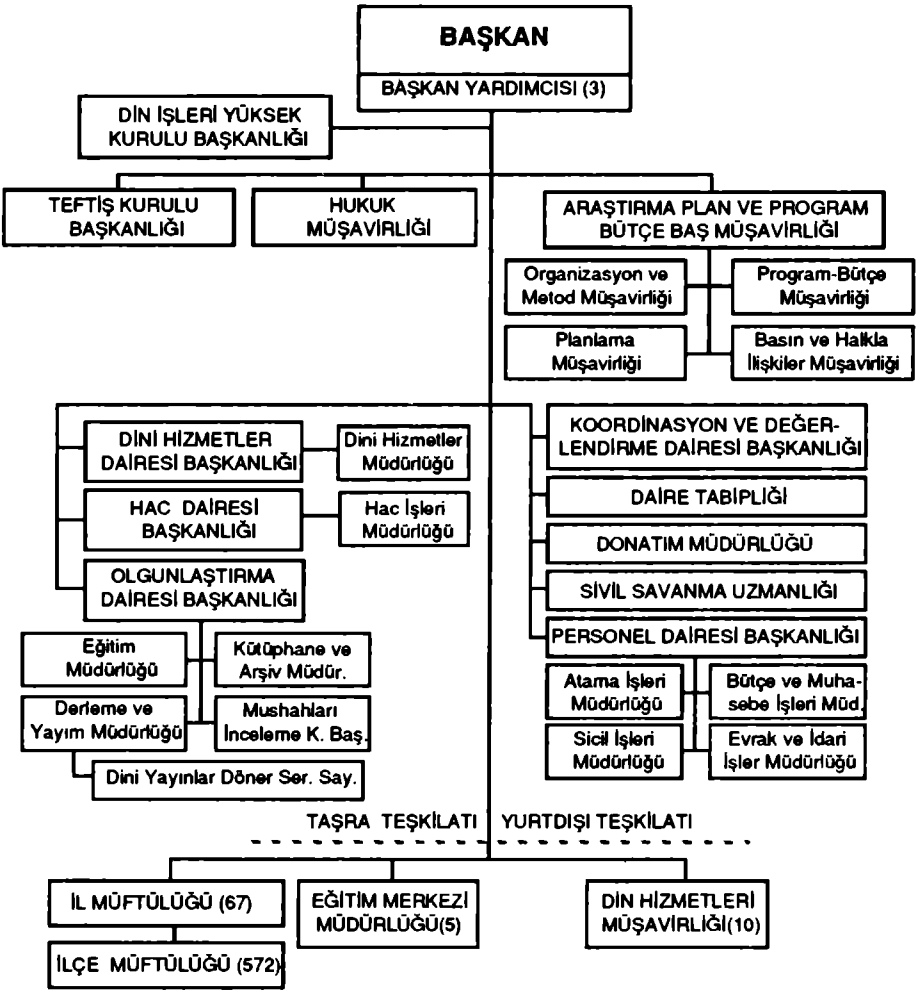
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1965-1971)

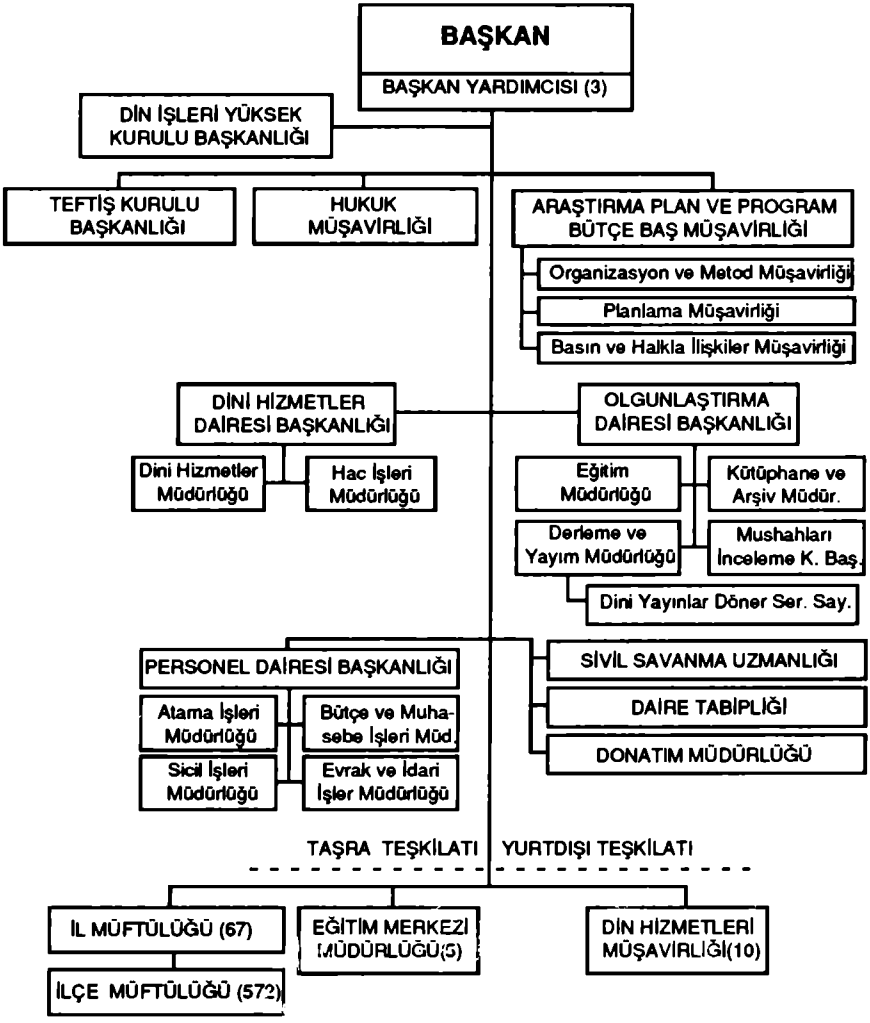
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1983)

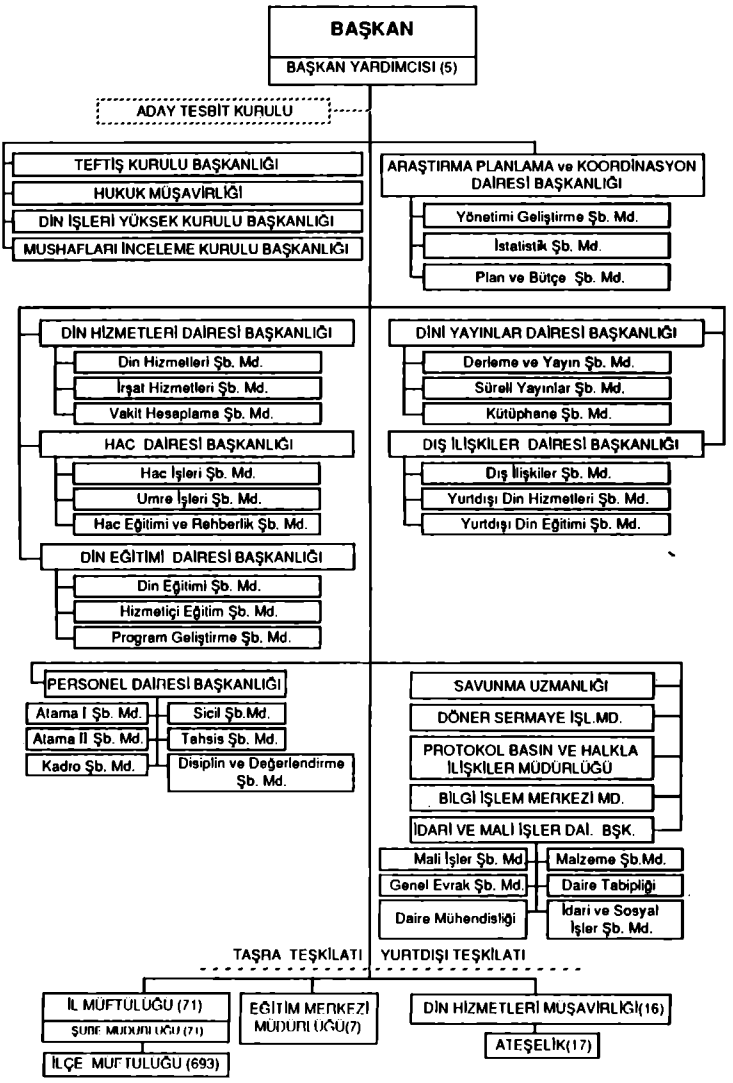
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979)

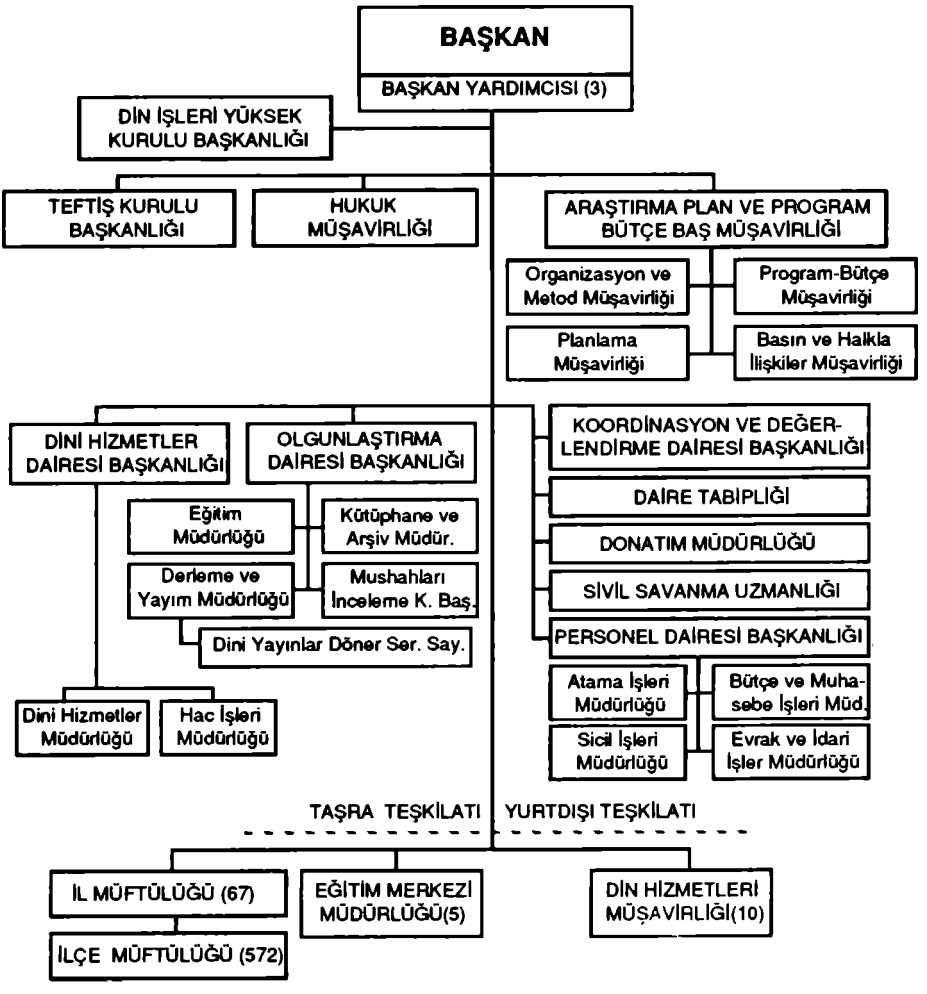
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979)

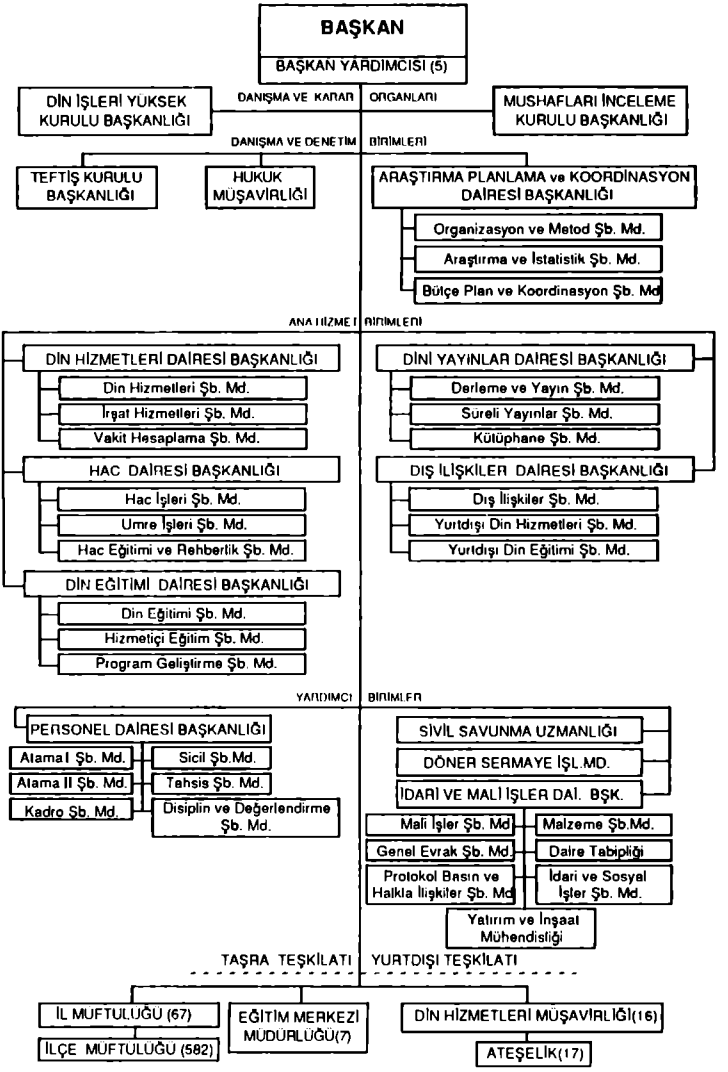
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1989-1993)

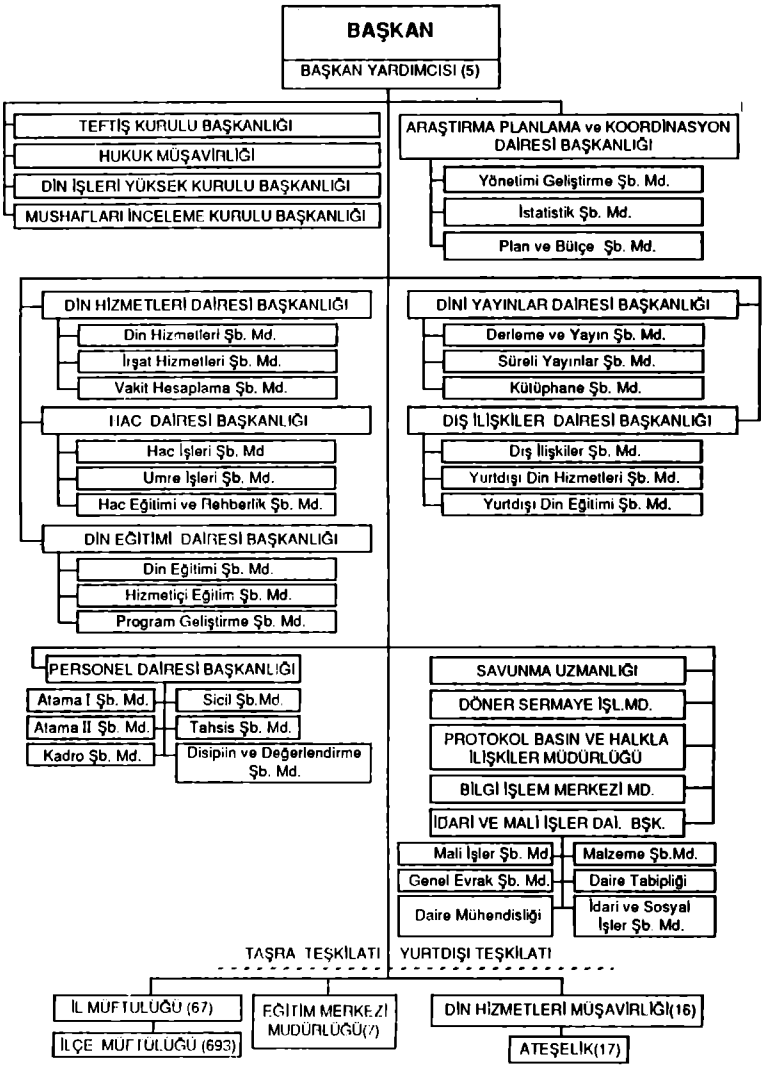
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1978)

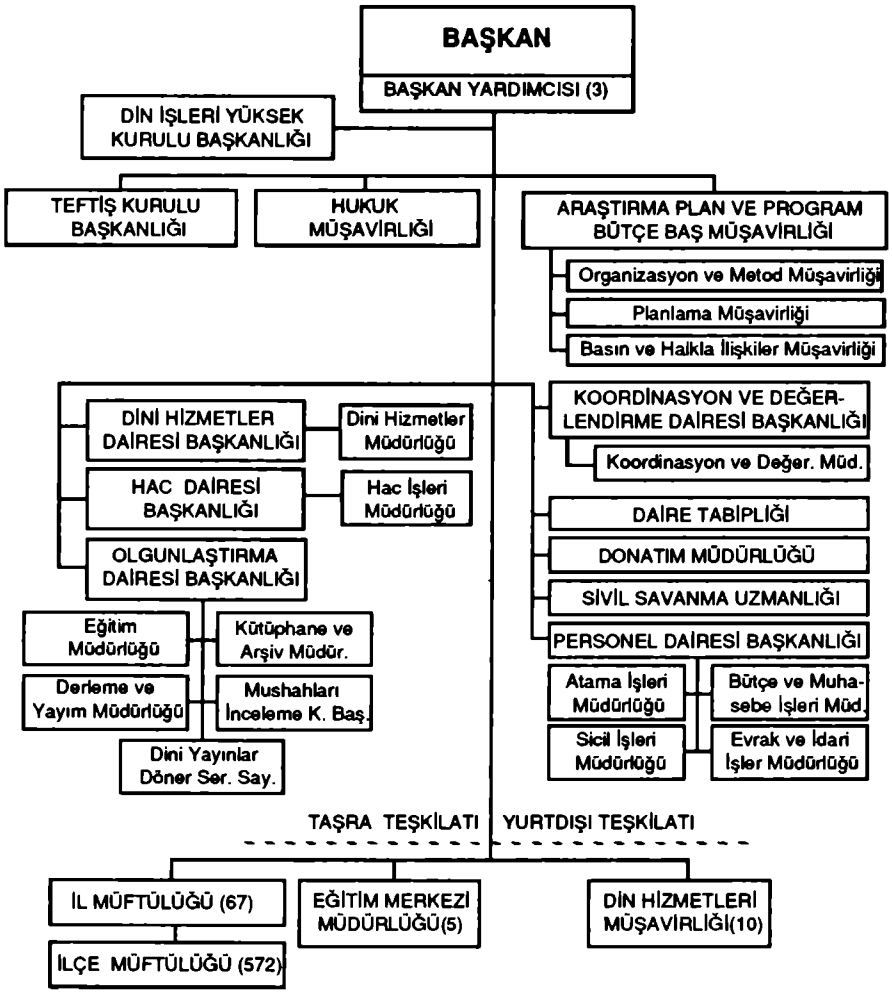
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(7 EYLÜL 1983 - 17 TEMMUZ 1984)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1984-1989)

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
TEŞKİLAT ŞEMASI
(1979-1983)

Seçilmiş Kaynakça

ABADAN , Nermin ; *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1966

ABADAN-UNAT , Nermin & **YÜCEKÖK** , Ahmet N. ; "Religious Pluralism in Turkey", *Milletlerarası Münasibetler Türk Yıllığı*, 10 (1969-1970), 24-49

ADA , İhsan ; "Anayasa'da Laiklik", *Laiklik I*, Milli Tesanüt Birliği Yayını, İstanbul 1954, 93-96

AĞAOĞULLARI , Mehmet Ali, *L'Islam Dans La Vie Politique de la Turquie* , Publication de la Faculte Des Sciences Politiques de L'Universite D'Ankara, Ankara 1982

AHMAD , Feroz ; "Türkiye'de Kemalizm ve Siyasetin Laikleşmesi", *Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları 2 Kasım - 6 Kasım 1981 Uluslararası Sempozyum*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara (tarihsiz), 41-49

AKAL , Cemal Bali ; *Sivil Toplumun Tanrısı*, AFA Ayayınları, İstanbul 1990

AKAL , Cemal Bali ; *Yasa ve Kılıç*, AFA Ayayınları, İstanbul 1991

AKÇURA , Yusuf ; "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", *Türk Yurdu*, III, 13, Teşrinievvel 1341 (1925) (Yeni harflerle basım için bkz. F.Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura - (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986, 157-158)

AKGÜNDÜZ , Ahmet ; *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988

AKSOY , Muammer ; *Laikliğe Çağrı*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1989

AKURAL , Sabri M. ; "Kemalist Views on Social Change", *Atatürk and the Modernization of Turkey* (Ed.J.M.Landau), Westview Press, Boulder 1984, 125-152

ALBAYRAK , Sadık ; *Türkiye'de Din Kavgası*, 2.bası, Sebil Matbaacılık ve Ticaret, İstanbul 1975

ALBAYRAK , Sadık ; *Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı*, Araştırma Yayınları, İstanbul 1989

ALBAYRAK , Sadık ; *Türkiye'de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990

ALDIKAÇTI , Orhan ; "Atatürk İnkılaplarından Laiklik" *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (Doğumunun 100.Yılında Atatürk'e Armağan)*, XLV-XLVII, 1-4 (1979-1980-1981), 39-47

ALKAN , Türker ; "The National Salvation Party in Turkey", *Islam and Politics in the Modern Middle East*, ed.by M.Heper and R.Israeli, St. Martin's Press, New York 1984, 79-102

ALPAY , Şahin ; "2020 Yılında Türkiye", (dizi-röpörtaj) *Cumhuriyet*, 26 mart-13 nisan 1991, 14

ALTINBAŞ , Zehra Odyakmaz ; *Lâiklik Konusu ile İlgili Temel Bibliyografya Denemesi* (yayınlanmamış inceleme), Ankara 1989

ALTINDAL , Aytunç ; "Secularism'den Laicisme'e", *Süreç*, II, 5 (ocak - şubat - mart 1981), 3 - 6

AN-NA'IM , Abdullahi Ahmed ; "İslamiyette Reform" (çeviren Tahir Balkan), *NPQ Türkiye*, I, 1 (yaz 1991), 56-60

ARAR , İsmail ; *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968

ARAT , Necla ; "İlahiyatçı Öğretmenler Seferberliği mi?", *Cumhuriyet*, 14 mart 1990, 2

ARCAYÜREK , Cüneyt ; "Genç Müslümanlar ve İslamcı Hareket" (Dizi-Röportaj) , *Cumhuriyet*, 18-24 mart 1990, 6

ARCAYÜREK , Cüneyt ; , "Son Gerici Serüvenler", *Cumhuriyet*, 18 kasım 1990, 15

ARIKAN , Türkan.; "Su Başlarını Tarikatlar mı Tutmuş?", *Cumhuriyet*, 7 haziran 1988, 2

ARMAĞAN , Servet ; *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara

ARMANER , Neda ; "Layiklik:Sürekli Güncel", *Cumhuriyet*, 9 mart 1979, 2

ARSEL , İlhan ; "Din ve Devlet Ayrılığı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVI, 1-4 (1959), 166-177

ARSEL , İlhan ; "Devlet'in Anayasa'ya Ters Düşen Davranışları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXI, 1-4 (1974) 27-39

ARSEL, İlhan ; *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına Şeriat Devletinden Layik Cumhuriyet'e*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1975

ARSLAN , Ahmet ; " 'Ders' Kitabı", *Cumhuriyet*, 8 ocak 1989, 13.

ARSLAN , Yelda ; **KAPLAN** , Sefa ; **KILIÇOĞLU** , Erdal ; "Din Eğitimi, Laiklik ve Ötesi", *Nokta*, VII, 12 (26 mart 1989), 16-25

ARSLANPAY , Nail ; (1924-1973) *Diyanet İşleri Başkanlığı (Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973

ATACAN , Fulya ; *Sosyal Değişme ve Tarikat : Cerrahiler*, Hil Yayın, İstanbul 1990

ATATÜRK , Mustafa Kemal ; *Nutuk*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934

ATATÜRK , Mustafa Kemal ; *Söylev ve Demeçler (TBMM ve CHP Kurultayı'nda) 1919-1938*, Türk İnkılap Tarihi Enstütüsü Yayınları, c.I, İstanbul 1945

ATEŞOĞLU , Mehmet ; *Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı olayı dolayısıyla AP Kayseri milletvekili Ateşoğlu'nun Devlet Bakanlığı'na verdiği muhtıra*, Aksiseda Matbaası, İstanbul (tarihsiz)

AYBAY , Aydın ; "Devrim Açısından Laiklik İlkesinin Oluşumu ve Önemi", *Atatürk 100.Yıl Konferansları*, İstanbul Devlet Mühendislik Mimarlık Akademesi Yayını, İstanbul 1981, 88-93

AYTÜRK, Nihat - **ÇELİK**, Yaşar - **ŞAHİNARSLAN**, Enver ; *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, T.C.Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 1987

AZRAK , Ülkü ; "Anayasa Mahkemesi İptal Kararlarının Geriye Yürümezliği", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesinin 22. Kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen sempozyumda sunulan bildiri ve yorumlar), Ankara 1984, 149-168

AZRAK , Ali Ülkü ; "Dünden Bugüne Yönetim", *Fransız Devrimi ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması* (çoğaltılmış tebliğ), , İstanbul Mülkiyeliler Birliği, 22 nisan 1989

BAKER , Barbara ; "Believers in Turkey claim their legal rights", *Christianity Today*, April 7, 1989, 44

BALOĞLU , Zekai ; *Türkiye'de Eğitim Sorunlar ve Değişime Yapısal Uyum Önerileri*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Yayım, İstanbul 1990

BALTA , Tahsin Bekir ; *İdare Hukuku I Genel Konular*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970/72

BANGUOĞLU, Tahsin ; "Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler" (Röportaj:Hüseyin Yılmaz), *Zaman*, 28 Eylül 1988

BARCHARD , David ; *Turkey and the West*, Chatham House Papers 27, The Royal Institute of International Affairs, Routledge & Kegan Paul, London, Boston and Henley 1985

BAŞGİL , Ali Fuat ; *Esas Teşkilat Hukuku (I.Cilt:Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri)*, İstanbul 1960

BAŞGİL , Ali Fuat ; *İlmin Işığında Günün Meseleleri* (der. Ali Hatiboğlu-İsmail Dayı), Yağmur Yayınları, İstanbul 1960

BAŞGİL, Ali Fuad ; *Din ve Lâiklik Din nedir? - Din hürriyeti ve lâiklik ne demektir?*, 2.bası, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1962

BAŞGİL , Ali Fuat ; *Din ve Laiklik*, 2. bası, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1962

BATUHAN , Hüseyin ; "Din Dersleri ve Lâiklik", *Cumhuriyet*, 6 şubat 1990, 2

BATUHAN , Hüseyin ; "«Din Kültürü» Derslerinde Neler Öğretiliyor?", *Cumhuriyet*, 6 mart 1990, 2

BATUHAN , Hüseyin ; "Atatürk ve Laiklik", *Cumhuriyet*,7 mayıs 1990, 2

BATUHAN , Hüseyin ; "Eğitim Ahlakı ve Laiklik", *Cumhuriyet*,.26 haziran 1990, 2

BAYSAL , Jale ; "Anayasa, Müslümanlık ve Zorunlu Ders", *Cumhuriyet*, 24 nisan 1989, 2

BELGE , Murat ; *Sosyalizm Türkiye ve Gelecek*, 2.bası, Birikim Yayınları, İstanbul 1989

BERK , Bekir ; *İlmi ve Hukuki Açıdan Nurculuk Davası*, Hikmet Gazetecilik Ltd.Şti. (Tan Matbaası), İstanbul 1971

BERKES, Niyazi ; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul (tarihsiz)

BERKES , Niyazi ; *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1982

BERKES , Niyazi ; *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984

BEŞER , Faruk ; *İslamda Sosyal Güvenlik*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara

BİLGE , Necip ; "Atatürk Devrimlerinin Temel Öğesi Layiklik", *Belleten*, XLII, 168 (ekim 1978), 603-627

BİLİMER , Vehbi ; *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında Mutalâa*, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A.Ş. Matbaası, İstanbul 1963

BORA , Tanıl - **CAN** , Kemal ; "!980'li yıllarda faşist hareket", *Birikim*, 10 (şubat 1990), 37-52

BORA , Tanıl - **CAN** , Kemal ; *Devlet Ocak Dergâh 12 Eylül'den !990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

BORATAV , Korkut ; "Diyanet İşleri Başkam ile...", *Cumhuriyet*, 10 ocak 1990, 2

BOZKURT , Mahmut Esat ; *Atatürk İhtilali*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İnkılap Enstitüsü, İstanbul 1940

BULAÇ , Ali ; *Gündemdeki Konular*, Akabe Yayınları, İstanbul 1988

BULAÇ , Ali ; *İslam Dünyasında Düşünce Sorunları*, 2. bası, İnsan Yayınları, İstanbul 1985

CEMAL , Behçet ; *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul 1955

CEMAL , Hasan ; "Memura Din Dersi", *Cumhuriyet*, 18 ocak 1990, 1

CEYLAN , Hasan Hüseyin ; *Cumhuriyet Döneminde Din-Devlet İlişkileri I*, 2.bası, Risale Yayınları, İstanbul 1989

CHAMBERS , Richard L. ; "The Civil Bureaucracy", *Political Modernization in Japan and Turkey* (ed. Robert E.Ward & Dankwart A.Rustow), Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1964

CODY , Edward ; , "Rise in Islamic fundamentalism challanges Turkey's secular state", *Washington Post*, April 4, 1989, A22

COHEN , Sam ; "Turkey's new compulsory religious education provokes heated debate", *Christian Science Monitor*, September 22, 1981, 14

COHEN , Sam ; "Turkey's Islam debate comes to a head - literally : new code on head gear symbolizes contreversy over rising fundamentalism", *Christian Science Monitor*, January 12, 1987, 14

COWELL , Alan ; "A Scandal Rubs Nation's Raw Nerves", *The New York Times*, march 28 1987, 4L

CROVITZ , Gordon ; "A Turk Looks to Bridge Two Worlds", *The Wall Street Journal*, December 5 1983

CUMHURİYET HALK PARTİSİ *Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ulus Basımevi, Ankara 1948

ÇAĞATAY , Neşet ; "Layiklik Şeriata Aykırı mıdır?", *Cumhuriyet*, 1 mart 1978, 2

ÇAĞATAY , Neşet ; "Laiklik Nedir, Şeriat Nedir?", *Belleten*, XLII, 167 (temmuz 1978), 427-435

ÇAĞATAY , Neşet ; "Laiklik, ne değildir..." *Milliyet*, 29 ekim 1985

ÇAĞDAŞ YAŞAMI DESTETLEME DERNEĞİ 3 MART 1989 ÖĞRETİM BİRLİĞİ PANELİ, *Türkiye'de Lâik Öğretime Geçiş*, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayını, basım yeri ve tarihi yok

ÇAĞLAR , Bakır ; "1982 Anayasa Sistemi Bir Devlet Krizinin Cevabıdır", *Teklif*, II, 19 (16 kasım-15 aralık 1989), 24-27

ÇAĞLAR , Bakır ; "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesinin 28. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Anayasa Yargısı Konulu Sempozyuma Sunulan Bildiriler), 7, Ankara 1990, 51-127

ÇAKIR , Ruşen ; *Ayet ve Slogan Türkiye'de İslami Oluşumlar*, Metis Yayınları, İstanbul 1990

ÇELİKEL , Aysel ; "Çağdaş Eğitim Bu mu?..", *Cumhuriyet*, 21 ekim 1988

ÇELİKEL , Aysel ; " "Şeriat eğitimi ve Lâik Hukuk", *Türkiye'de Lâik Öğretime Geçiş (3 mart 1989 Öğretim Birliği Paneli)*, (basım yeri ve tarihi yok), 10-15

ÇELİKEL , Aysel ; "Şeriat Eğitimi ve Laik Hukuk", *Cumhuriyet*, 6 mart 1989, 2

ÇELİKEL , Aysel ; "Lâik Hukuk ve Eğitimdeki Yanlışlar", *Cumhuriyet*, 23 mart 1989, 2

ÇELİKEL , Aysel ; "Dinin Siyasallaşması", *Cumhuriyet*, 12 şubat 1990, 2

ÇELİKER , Fahri ; "Din ve Gericilik", *Güncel Konular*, 4 (ağustos 1983), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 101-109

DAVER , Bülent ; *Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1955

DAVER , Bülent ; "Layiklik, 1973", *Tahsin Bekir Balta'ya Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi-Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstütüsü, Ankara 1974, 41-47

DAVIDSON , Roderic H. ; "Enviromental and Foreign Contributions", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1964

DEBRAY , Régis ; "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?" (çev. Cüneyt Akalın), *Cumhuriyet*, 11 aralık 1989, 6

DEMERATH III , N.J. ; "Religious Capital and Capital Religions : Cross-Cultural and Non-Legal Factors in the Seperation of Church and State", *Daedalus*, summer 1991, 21-40

DEMİRSAR , Metin ; "Turkey's Moslem fundamentalists seek to undo Western style liberizatidn", *Wall Street Journal*, February 10, 1987, 43

DERBİL , Süheyp ; *İdare Hukuku cilt II (İdari Faaliyet)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1949

DİLİPAK, Abdurrahman ; *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, 3.bası, Beyan Yayınları, İstanbul 1988

DİLİPAK , Abdurrahman ; *Cumhuriyete Gİden Yol*, Beyan Yayınları, İstanbul 1989

DİLİPAK, Abdurrahman ; *İnönü Dönemi*, 4.bası, Beyan Yayınları, İstanbul 1989

DİLİPAK , Abdurrahman ; *Menderes Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990

DİLİPAK , Abdurrahman ; *Bu Din Benim Dinim Değil "(«Resmi Din» öğretisine eleştirel bir yaklaşım)*, İşaret-Fersat Ortak Yayınları, İstanbul 1990

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI , *Hutbeler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ARAŞTIRMA PLANLAMA KOORDİNASYON DAİRESİ BAŞKANLIĞI ; *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı* , Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1989

DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ MÜŞAVERE VE DİNİ ESERLER İNCELEME HEY'ETİ ; *Diyanet İşleri Reisliği Nurculuk Hakkında Ne Diyor?* Uhuvvet Yayınları, İzmir 1964

DOĞAN , Lütfi ; "Laiklik ve yeni yapılanma", *Milliyet*, 4 mart 1989

DOĞAN , Muzaffer ; "Ben «laik»im diyen kişi müslümanlıkta kalamaz ben müslümanım diyen kişi de laik olamaz!..", *Cuma*, I, 18 (26 ekim-1 kasım 1990), 46-47

DOĞAN , Yalçın ; "Ayasofya Camii İmamı!", *Milliyet*, 25 temmuz 1990, 15

DONKIN , Richard ; "Islam : A Growth Industry", *Financial Times*, May 24 1990, Section III (SURVEY) p. IX

DUMONT , Paul ; "Türkiye'de İslam Yenilik Öğesi mi?", *Le temps moderne* dergisinin Türkiye özel sayısından (1985) çeviren Ayşen Gür, *Türkiye Sorunları*, 163-176

DURAN , Lûtfi ; *İdare Hukuku Meseleleri*, 2.bası, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1964

DURAN , Lutfi ; "Bizde Laiklik", *Cumhuriyet*, 8 mart 1965

DURAN , Lûtfi ; "İdare Alanının Düzenlenmesinde Teşrii ve Tanzimi Tasarrufların Sınırları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXX, 3-4 (1965),ayrı bası

DURAN , Lûtfi ; *İdare Hukuku Ders Notları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1982

DURAN , Lûtfi ; "Düzenleme Yetkisi Özerk Sayılabilir mi?", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, IV, 1-3 (1983), 33-42

DURAN , Lûtfi ; "Kamusal Malların Ölçütü", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, Yıl 5 (Aralık 1984), sayı 1-3, 35-48

DURAN , Lutfi ; *Türkiye Yönetiminde Kargaşa*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1988

ECONOMIST ; *Intellegence Unit Country Report* No 2 1989, 8

ECONOMIST ; *Intellegence Unit Country Report* No.1 1990, 8-9

ECONOMIST ; *Country Profile*,1989-90, 9-10

EISENSTADT , S.N. ; "The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks", *Atatürk and the Modernization of Turkey* (ed.Jacob M.Landau), Westview Press, Boulder-Colorado 1984, 3-16

ERBAKAN , Necmettin ; *Üç Konferans*, 5.bası, Fetih Yayınevi, İstanbul 1974

ERDİL , Kemalettin ; *İmam-Hatip Okulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İstihdam-İhtiyaç Sorunu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974

ERDİLEK, Neşe ; "Hükümetler ve Programları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 967-1046

ERGİL , Doğu, "Secularization as a Class Conflict: The Turkish Example", *Asian Affairs*, LXII, 1 (February 1975), 69-80

ERGİL , Doğu, "Atatürkçü Düşüncenin Temeli Laiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI, 17 (mart 1990), 245-305

ERGİL , Doğu ; *Atatürkçü Toplum ve Siyaset Felsefesi Açısından Laiklik*, Turhan Kitapevi, Ankara 1990

ERKUT , Celal ; *İptal Davasının Konusunu Oluşturma Bakımından İdari İşlemin Kimliği*, Danıştay Yayınları, Ankara 1990

EROĞUL , Cem ; *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970

EVREN , Kenan ; *Kenan Evren'in Anıları I*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1990

FARRERE , Michel ; "Secular Turkey : The march to <Islamism>", *World Press Review*, 36 (July 1989), 34

FERGAN , Eşref Edip ; "Allah'ın İnayetiyle Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, I, 1 (Mayıs 1948), 2-6

FERGAN , Eşref Edip, "Demokrat Partinin Din Siyaseti Henüz Tamamiyle Aydınlanmış Değildir", *Sebilürreşad*, II, 27 (ocak 1949), 27-28

FERGAN , Eşref Edip; "Günaltayın Başkanlığı ve Akisleri Programın laiklik kısmı hakkında mütalea", *Sebilürreşad*, II, 29 (ocak 1949),.57-62

FERGAN , Eşref Edip ; "Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meseleleri Konuşulamaz", *Sebilürreşad*, II, 33 (mart 1949), 114-118

FEYZİOĞLU , Turhan ; "Secularism : Cornerstone of the Turkish Revolution", *Atatürk's Way* (ed. by Turhan Feyzioğlu), A Cultural Publication of Otomarsan on the Occasion of the Centennial of Kemal Atatürk, İstanbul 1982, 183-252

FREY , Frederick W. ; "Education", *Political Modernization in Japan and Turkey* (ed. by R.E. Ward and D.A. Rustow, Princeton - New Jersey 1964),

GAZIER, F., GENTOT, M., GENEVOIS, M., "1789 İlke ve Düşüncelerinin Anayasa Konseyi ve Conseil D'Etat Kararlarına Etkisi" (çev. Celal Erkut), *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, X, 1-4 (1989),

GENELKURMAY ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, Ankara 1980

GEORGES-GAULIS , Berthe *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, çev. Cenap Yazansoy, Rado Yayınları, İstanbul 1981

GERGER , Mehmet Emin ; *Din, Siyaset, Laiklik*, Nehir Yayınları, İstanbul 1989

GEYİKDAĞI , Mehmet Yaşar, *Political Parties In Turkey The Role of Islam*, Praeger, New York 1984

GİRİTLİ , İsmet ; *Kemalist Devrim ve İdeolojisi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1980

GİRİTLİ , İsmet ; "Atatürk Cumhuriyetinin Laiklik İlkesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II, 4 (kasım 1985), 55-64

GİRİTLİ , İsmet ; "Atatürkçü Laiklik", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, 19-23

GLASNECK, Johannes ; *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara 1976

GÖKALP , İskender ve **GEORGEON** , François ; *Kemalizm ve İslam Dünyası* (çev. Cüneyt Akalın), Arba Yayınları, İstanbul 1990

GÖRMÜŞ , Alper ; **KAPLAN** , Sefa ; **ERSANEL** , Nedret ; "Devlet mi, cemaat mi?", *Nokta*, VIII, 32 (12 ağustos 1990), 60-65

GÜLAN , Aydın ; *Kamu Hizmeti ve Görülüş Usulleri*, (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, İstanbul 1987

GÜLEÇMAN , Tekin ; "Laikliğin Neresindeyiz", *Saçak*, 12 (ocak 1985), 6-9

GÜLTEKİN , Mehmet Bedri ; *Laikliğin Neresindeyiz*, Öğretmen Yayınları, Ankara 1987

GÜNERİ , Hasan ; *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976

GÜNEŞ , Turan ; *Türk Positif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1965

GÜRAN , Sait ; *İfade Hürriyeti Üzerinde İdare'nin Yetkileri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1969

GÜRAN , Sait ; "Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Özerkliği Sorunu", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXXVI, 1-4 (1971), ayrı bası

GÜRAN , Sait ; "Yeni Bir Buluş : «Askıdaki Memur»", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 1 (1980), 69-78

GÜRAN , Sait ; "Memurların Sosyal Güvenliği", *İ.Ü.Hukuk Fakültesi İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Araştırma ve Uygulama Merkezi 1982 Konferansları* (1982), 115-118

GÜRAN , Sait ; "Anayasa'nın 128 ve 129 uncu Maddeleri Yönünden Kamu Görevlileri ile Bakanların Durumu", *Amme İdaresi Dergisi*, XVII, 3 (Eylül 1984),28-35

GÜRTAŞ , Ahmet ; *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. bası, Ankara 1982

GÜVENÇ , Bozkurt ; "Laiklik Yorumları Üzerine...", *Cumhuriyet*, 11 mayıs 1991, 2

HABERMAN , Clyde ; "As Islam Is Revived, Secular Turks Wince", *The New York Times*, March 26, 1989, A14

HATEMİ , Hüseyin ; "Önceki Hukukumuzda ve Türk Medeni Hukukunda Vakıf Kurumuna İlişkin Bazı Sorunlar ve Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 14 (1978), 69-91

HATEMİ , Hüseyin ; *Batılılaşma*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987

HATEMİ , Hüseyin ; *Hukuk Devleti Öğretisi*, işaret yayınları, İstanbul 1989

HATEMİ , Hüseyin ; "Gerçek Din Anlayışı ve Karşılaştığı Hücumlar", *İktisat Dergisi*, 310 (aralık 1990), 9-11

HEPER , Metin ; "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *The Middle East Journal*, 35 (Summer 1981), 345-363

HIRO , Dilip ; "The Islamic Wave Hits Turkey", *The Nation*, June 28, 1986, 882-886

HOWE , Marvine ; "Stern Army Rule in Turkey Stills the Voices of İslam" *The New York Times*, November 14, 1980, A2

HOWE , Marvine ; "Turkey's Kerchief Ban Raises Outcry", *The New York Times*, December 29, 1981, A3

HUSEYN , İmran ; "Hilafet Sonrası İslam'ın Tarihsel Bir İncelemesi ve Yeni Bir İslami Düzen Arayışı:1924-1969 Dönemi", (Crescent International 16-30 haziran 1988'den çev.M.Kürşad Atalar), *İktibas* (Haziran 1990), 32-34

IGNATIUS , David ; "Can Moslem also mean modern? The best test may come in Turkey where Islam is gaining on secularism", *Washington Post*, March 5, 1989, C2

ILGAZ , Turhan ; "Türban:Bir Modideoloji", *Güneş P-eki*, 4 şubat 1990, 1-2

ILICAK , Nazlı ; "Milli Eğitim ve İmam Hatip Okulları", *Tercüman*, 27 nisan 1989, 9

IŞIK , İhsan ; *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, Ünlem Yayınları, İstanbul 1990

İLAL , Ersan ; *Radyo Hürriyeti, Özerklik ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1972

İNSEL , Ahmet ; "Kemalist «laiklik» mi, çoğul toplum laikliği mi?", *Birikim*, 20 (aralık 1990), 18-25

İNSEL , Ahmet ; *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul 1990

İstanbul Vaizleri , *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1963

JASCHKE, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, çev.Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972

JASCHKE, Gotthard, *Yeni Türkiye'de Kur'ân-ı Kerim Kursları*" (çev.Nimet Arsan), *İslâm Tetkikleri Enstütüsü Dergisi -Zeki Velidi Togan'ın Hatırasına Armağan-*, V, 1-4 (1973), 47-63

KALAYCIOĞLU , Ersin ; "Political Culture and Regime Stability The Case of Turkey", *Journal of Economics and Administritive Studies*, II, 2 (Summer 1988), 149-179

KAPANİ , Münci ; "Laikliğin Kemirilişi...", *Cumhuriyet*, 23 ocak 1989, 2

KARA , İsmail ; "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Dini Yayıncılığn Gelişimi Üzerine Birkaç Not", *Toplum ve Bilim*, 29/30 (Bahar-Yaz 1985), 153-177

KARAL , Enver Ziya ; "Devrim ve Laiklik", *Atatürk, Devrim ve Laiklik*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Özel Yayını, İstanbul 1968, 21-30

KARAL , Enver Ziya ; *Atatürk ve Devrim (Konferanslar ve Makaleler) (1935-1978)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980

KARİB , Zafer ; *1975 Türkiye'sinde Niçin MSP?*, İhya Yayınları, İstanbul 1975

KARPAT , Kemal ; *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press, Princeton- New Jersey 1959

KARPAT , Kemal H. ; *The Transition of Turkey's Political Regime To a Multi-Parti System*, University Microfilms Inc., Ann Arbor-Michigan 1974

KILIÇ ALİ ; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul 1955

KILIÇBAY , Mehmet Ali ; "Laik güçler neden zayıf?", *Güneş P-eki*, 4 şubat 1990, 2

KINROSS , Lord ; *Atatürk : The Rebirth of a Nation*, Weidenfeld and Nicolson, London 1964

KIRATLI , Metin ; "1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma)", *Türk İdare Dergisi*, 341 (1973), 10-

KIRAY , Mübeccel ; "Toplum Yapısı ve Layiklik", *Ord.Prof.Reşat Kaynar'a Armağan*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul 1981, 107-128

KIRAY , Mübeccel ; "Toplumsal Yapı Analizleri İçin bir Çerçeve", *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, 11-19

KIRBOĞA , Ali Rıza ; *İmam Hatip Okulları Davası*, Milli Gazete Yayınları, İstanbul 1975

KIRCA , Coşkun ; , "Türkiye Laik Değilmiş!", *Milliyet*, 10 aralık 1989, 11.

34**KIRCA** , Coşkun ; "Laiklik Tehlikede mi?", *Milliyet*, 9 temmuz 1990, 9

KIRCA , Coşkun ; "Ilımlılar ve Aşarıları", *Milliyet*, 5 kasım 1990, 11

KIRCA , Coçkun ; "Çok önemli bir karar", *Milliyet*, 5 ağustos 1991, 11

KİLİ , Suna ; *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981

KİTAP DERGİSİ ; "Türkiye'de Din Devlet İlişkisi", *Kitap Dergisi*, 33 (kasım 1989), 6-10

KOLAKOWSKI , Leszek ; "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz", (çeviren : Şahin Alpay), *NPQ Türkiye*, I, 1 (Yaz 1991), 20-27

KÖKER , Levent ; *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990

KUBALI, Hüseyin Nail ; *Türk Devrim Tarihi Dersleri 1.Kitap : Temel Bilgiler*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1973

KUZU , Burhan ; *Türk Anayasa Hukukunda Kanun Hükmünde Kararnameler*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985

KUZU, Burhan ; *Anayasa Hukukumuzda Yürütme Organının Düzenleyici İşlem Yapma Yetkisi ve Güçlendirilmesi Eğilimi*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1987

LAÇİNER , Ömer ; "Dini akımların yükselişi ve Türkiye'de İslami hareket", *Birikim*, 6 (ekim 1989), 6-14

---------- "Laiklik" (açık oturum), *Yeni Gündem*, 33 (1-14 kasım 1985), 17 vd.

---------- "Laiklik İlkesi ve Türkiye'de Uygulanışı" (açık oturum), *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, XXIII, 10 (ekim 1986), 7-36

LEWIS , Bernard ; " Islamic Revival in Turkey ", *International Affairs* (January 1952), 38-48

LEWIS , Bernard ; *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 1979

LITTLE , David & **KELSAY** , John & **SACHEDINA** , Abdulaziz A. ; *Human Rights and the Conflict of Cultures Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, South Carolina University Press, Columbia-South Carolina 1988

MADAN , T.N. ; "Secularism in Its Place", *The Journal of Asian Studies*, XLVI, 4 (November 1987), 747-759

MANGO , Andrew ; "The Multiple Crisis in Turkey", *Asian Affairs*, X, II (June 1979), 125-131

MARDİN , Şerif ; "Religion As Ideology", *Prof.Dr.Yavuz Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, 193-203

MARDİN, Şerif ; *Din ve İdeoloji*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969

MARDİN , Şerif ; "Center-Periphery Relations : A Key To Turkish Politics" *Political Participation in Turkey* (Chapter II), ed. by Engin D. Akarlı with Gabriel Ben-Dor, Boğaziçi University Publications, İstanbul 1975, 7-32

MARDİN , Şerif ; "Laiklik İdeali ve Gerçekler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*(Sempozyum 14-16 ocak 1977), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 1977, 381-385

MARDİN , Şerif ; "Religion and Secularism in Turkey", *Atatürk, Founder of a Modern State* (ed. Ali Kazancıgil & Ergun Özbudun), Archon Books, Hamden-Connecticut 1981, 191-219

MARDİN , Şerif ; "Sivil Toplum", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VII, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 1918-1921

MARDİN , Şerif ; "İslamcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VII, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 1936-1940

MARDİN , Şerif ; *Religion and Social Change in Modern Turkey The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, State University of New York Press, Albany 1989

MARDİN , Şerif ; "2000'e Doğru Kültür ve Din", (çeviren : Gülşat Aygen Tosun), *Türkiye Günlüğü*, 13 (kış 1990), 4-12

MARDİN , Şerif ; *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, derleyenler : Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1990

MARDİN , Şerif ; *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler II*, derleyenler : Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1990

MARDİN , Şerif ; *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III*, derleyenler : Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1991

---------- *Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstütüsü Yayını, Ankara 1963

MERT , Hamdi ; *Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye'nin Manevi Hayatındaki Yeri Resmi Statü ve Fonksiyonu* (çoğaltılmış tebliğ), Ankara 8-10 Nisan 1988

MONTALBANO , William D. ; "Muslim Turkey looking to the West for its future", *Los Angeles Times*, December 22, 1987, 1

MORTIMER , Edward ; "Is This Our Frontier?" *Financial Times*, April 3, 1990, 19

MUMCU , Uğur ; *Rabıta*, 2.bası, Tekin Yayınevi, İstanbul 1987

MUMCU , Uğur ; "Gösteri Namazı", *Cumhuriyet*, 30 nisan 1989, 1

MUMCU , Uğur ; "Din ve Memur", *Cumhuriyet*, 19 ocak 1990, 1

MÜRSEL , Sefa ; *Siyasi Düşünce Tarihi Işığında Bediüzzaman Said Nursi* , Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1989

MÜRSEL , Sefa ; *Bediüzzaman Said Nursi ve Devlet Felsefesi*, 4.bası, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1990

NALBANTOĞLU , Cahit ; "Toplumumuz Açısından Laikliğin Değerlendirilmesi", *Yargıtay Dergisi Atatürk Armağanı*, VII, 1-2 (ocak-nisan 1981), 159-173

NEWBERRY , Daniel ; "Turkey learns to balance secularism and Islam", *Christian Science Monitor*, December 1, 1986, 30

ONAR , Sıddık Sami ; *İdare Hukukunun Umumi Esasları* , İstanbul Tercüme ve Neşriyat Bürosu, İstanbul 1952

ONAR , Sıddık Sami ; *İdare Hukukunun Umumi Esasları* , 3 üncü bası, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966

ORAN , Baskın ; *Atütürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2.bası, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990

ORTAYLI , İlber ; "Laiklik ve Türkiye", *Günümüzde Yargı*, 35 (1979), 11-12

OYTAN , Muammer ; "1982 Anayasası'rda Yasama ve Yargı Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme Organı ve Güçlendirilme Nedenleri", *Türk İdare Dergisi*, Eylül (1984), 1-34

OZANKAYA , Özer ; *Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli*, 4. bası, Cem Yayınevi, İstanbul 1990

ÖKTEM , Niyazi ; "Laiklik ve Akılcılık", *Cumhuriyet*, 19 nisan 1989, 2

ÖZAY , İl Han ; "«Laiklik», Atatürk Zamanında ve Ölümünün Ellinci Yılında", *Hukuk Araştırmaları*, III, 3, 51-53

ÖZAY , İl Han ; "Cumhuriyetin Dini", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, II, 3 (1981), 79-83

ÖZAY , İl Han ; "XVI. Yüzyıl ve Sonrası Batı Avrupa Ülkeleri Kamu Yönetimi Tarihine İlişkin Notlar-Çağırışımlar -II- Eğitimin Laikleştirilmesi-Üniversiteler ve Devlet", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, II, 2 (1981), 85-92

ÖZAY , İl Han ; *Devlet, İdari Rejim ve Yargısal Korunma*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1986

ÖZAY , İl Han ; *Devlet, İdari Rejim ve Yargısal Korunma - III*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1990

ÖZBUDUN , Ergun ; "Atatürk ve Devlet Hayatı", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, Ankara 1987, 31-97

ÖZDALGA , Elizabeth ; "Türkiye'de İslami Uyanış ve Radikalleşme Üzerine", *Journal of Islamic Research*, IV, 1 (January 1990), 57-60

ÖZEK , Çetin ; "Neden Geriye", *Vatan*, 4 ekim 1959

ÖZEK, Çetin ; *Türkiye'de Lâiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962

ÖZEK, Çetin ; "Türk Anayasa Hukukunda Laiklik Kuralı ve Gelişimi", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXVII, 1-4, (1962), 95-207

ÖZEK, Çetin ; *100 Soruda Türkiyede Gerici Akımlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1968

ÖZEK , Çetin ; Ç.Özek, "Din Özgürlüğünün Korunması ve Dinsel Haklardan Yararlanılması Konusunda Bazı Düşünceler", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XLV-XLVII, 1-4 (1979-80-81), 71-117

ÖZEK , Çetin ; "Ceza Hukuku ve Demokratik Düzenin Korunmasında Laiklik İlkesi Cumhuriyet Döneminde Laikliğe Karşı Dini Akımlar", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk Sempozyumu, Atatürk İlkeleri ve Ceza Hukuku (15-18 aralık 1981)*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, 121-197

ÖZEK , Çetin ; *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul (tarihsiz)

ÖZTURANLI , M.İskender, "İslamcılık Başka Müslümanlık Başkadır", *Cumhuriyet*, 28 ağustos 1988, 2

PARMAKSIZOĞLU , İsmet ; *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966

PARSONS , Talcott & **KROEBER** , A.L. ; "The Concepts of Culture and of Social System", *American Sociological Review*, 23 (1958),

PAYASLIOĞLU , Arif T. ; "Political Leadership and Political Parties", *Political Modernization in Japan and Turkey* (ed. by R.E. Ward and D.A. Rustow, Princeton ,1964),

PEKER , Recep ; "İnkılap Ders Notları", Yeniden bası : *Toplum ve Bilim (Recep Peker / İnkılap Ders Notları Özel Sayısı)*, 18-22 (Yaz 1983)

PERİNÇEK, Doğu ; *Anayasa ve Partiler Rejimi*, 3.bası, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985

REED , Howard A. ; "Revival of Islam in Secular Turkey", *The Middle East Journal*, VIII, 3 (Summer 1954), 267-282

REED , Howard ; "The Faculty of Divinity at Ankara", *The Muslim World*, XLVI, 4 (October 1956), 295-312 ve . XLVII, 1 (January 1957),22-35

RUMPF , Christian ; *Laizismus und Religionsfreiheit in der Türkei Rechtliche Grundlagen und gesellschaftliche Praxis*, Stiftung Wissenschaft und Politik Forschungsinstitut für Internationale Politik und Sicherheit, Ebenhausen 1987

RUMPF , Christian ; "*Das Laizismus - Prinzip in der Rechtsordnung der Republik Türkei*", *Jahrbuch Des Öffentlichen Rechts Der Gegerwart*, neue folge/band 36, Tübingen 1987, 179-217

RUSTOW , Dankwart A., *Turkey America's Forgotten Ally*, Council on Foreign Relations Inc., New York 1987

SACHEDINA , Abdulaziz A. ; "Freedom of Conscience and Religion in the Qur'an", *Human Rights and the Conflict of Cultures : Western and Islamic Perspectives on Religious Liberty*, Columbia-South Carolina 1988, 53-90

SADIQ , Mohammad ; "The Religious Outlook of the Turkish Revolution", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Atatürk Özel Sayısı)*, XXXVI, 1-4 (Ocak -Aralık 1981), 245-261

SARIBAY , Ali Yaşar ; "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslâm", *Toplum ve Bilim*, 29-30 (Bahar-Yaz 1985), 45-64

SAVCI , Bahri ; "Laiklik Prensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, II, 3-4 (1947), 277-294

SAVCI , Bahri ; "Layiklik Pensibi Karşısında Öğretim ve Öğrenim Hürriyeti", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, II, 3-4 (1947), 288

SAVCI , Bahri ; *Laik Düşünce ve Hareketin Gerilemesindeki Tehlike*, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara 1958

SAVCI , Bahri ; "Diyanet İşleri Teşkilatının gelişmeleri", *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXII, 3 (Eylül 1967), 85-102

SAVCI , Bahri ; "Ulusal ve Laik bir Toplum Kurmaya Yönelmiş Demokrasinin Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXIX, 1-2 (mart-haziran 1974), 19-32

SAYARI (TOPRAK) , Binnaz ; "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXIII, 1-2 (1978), 173-185

SAYBAŞILI , Kemali ; "«Sivil Toplum», Siyasal Toplum Laiklik ve Demokrasi", *Cumhuriyet*, 5 şubat 1990, 2

SAYGIN , M.Celal ; *Diyanet Cephesinden Atatürk İnkilapları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1952

SCHICK , İrvin Cemil & **TONAK** , Ertuğrul Ahmet (der.) ; *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul 1990

SCOTT , Richard B. ; "Qur'ân Courses ın Turkey", *The Muslim World*, LXI, 4 (October 1971), 239-255

SENCER, Muzaffer ; *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, Ant Yayınları, İstanbul 1968

SENCER , Muzaffer ; *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, Geçiş Yayınları, İstanbul 1971

SENCER , Muzaffer ; "Din ve Toplum", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 560-569

SENCER , Muzaffer ; "Türk Yönetiminde Merkez Kurum ve Kuruluşları", *Amme İdaresi Dergisi*, XIX, 2 (Haziran 1986), 61-92

SERİN , Rahmi ; *Türkiye'de Din Adamlarının Dünü ve Bugünü*, Otağ Matbaası, (yer belirtilmemiş) 1974

SEVİĞ , Vasfi Raşit ; "23 nisan 1919'dan 24 nisan 1924'e kadar Anayasa Hareketleri", *Ankara Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VIII, 1-2 (1951), 1-72

SEZER , Baykan ; *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981

SHAPIRO , Joseph P. ; "Ankara's search for identity", *U.S.News & World Report*, February 16, 1987, 35-36

SHAW , Stanford J. & **SHAW** , Ezel Kural ; *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II Reform, Revolution and Republic:The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge 1977

SHAW , Stanford J. "Türklerin demokrasi geleneği var", (söyleşi: Gencay Şaylan), *Cumhuriyet*, 23 aralık 1990, 12

SMITH , Wilfred Cantwell ; *Islam in Modern History*, Mentor Books, New York 1959

SOYSAL , İlhami ; "Mezhepler/Tarikatlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 1364-1373

SOYSAL , Mümtaz ; *Anayasaya Giriş*, 2.bası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969

SOYSAL , Mümtaz ; "Asıl Soru", *Milliyet*, 7 haziran 1974, 2

SOYSAL , Mümtaz ; "Laiklik nasıl yıkılır?", *Milliyet*, 31 mayıs 1975, 2

SOYSAL , Mümtaz ; *Anayasa'nın Anlamı*, 8. bası, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990

STEINHAUS , Kurt ; *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (çev.M.Akkaş), Sander Yayınları, İstanbul 1973

ŞAHİNER , Necmettin ; *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, 7.bası, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1988

ŞAYLAN, Gencay ; *İslamiyet ve Siyaset Türkiye Örneği*, V Yayınları, Ankara 1987

ŞAYLAN , Gencay ; "İmam hatipliler geliyor", *Cumhuriyet*, 9 ocak 1989, 1 ve 6

ŞAYLAN , Gencay ; "Laiklik Nedir, Ne Değildir?"(dizi-röpörtaj), *Cumhuriyet*, 4-10 mart 1990, 6

ŞAYLAN , Gencay ; **KALKAN** , Şenay ; **SELÇUK** , İlhan ; Günümüzde Alevilik (dizi-röportaj), *Cumhuriyet*, 6-12 mayıs 1990, 6

ŞAYLAN , Gencay ; "Ne yapılmak isteniyor?" *Cumhuriyet*, 18 kasım 1990, 15

ŞENER , Cemal ; (derleyen) *Alevilik Üstüne Ne Dediler*, Ant Yayınları, İstanbul 1990

ŞENER , Cemal ; *Alevilik Olayı Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, 8.bası, Ant Yayınları, İstanbul 1990

T.C. BAŞBAKANLIK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ARAŞTIRMA PLANLAMA KOORDİNASYON DAİRESİ BAŞKANLIĞI (derleyen) ; *Diyanet İşleri Başkanlığı Genelgeleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1986

T.C. BAŞBAKANLIK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ARAŞTIRMA PLANLAMA KOORDİNASYON DAİRESİ BAŞKANLIĞI (derleyen) ; *Diyanet İşleri Başkanlığı Mevzuatı* , Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1989

T.C. BAŞBAKANLIK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI APK DAİRESİ BAŞKANLIĞI ; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü*, 1924-1989, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1989

T.C. GENELKURMAY ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1980

T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1980

TACHAU , Frank ; *Turkey The Politics of Authority, Democracy and Development*, Praeger Publishers, New York 1984

TAHİRİ , Amir ; "İslam Devrimi'nin Hedefi Türkiye" (Söyleşi : Sabetay Varol), *Cumhuriyet*, 6 ağustos 1989, 13

TAN , Turgut ; "1982 Anayasası Yönünden Yürütme Görevi ve Yetkisinin Niteliği (Güçlü Devlet ya da Güçlü Yürütme)", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesinin 22. Kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen sempozyumda sunulan bildiri ve yorumlar), Ankara 1984, 29-47

TANFER , Vehbi ; "İrtica Olayları Karşısında Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI, 17 (mart 1990), 307-319

TANÖR , Bülent ; "Türkiye'de Laikliğin Yükselişi", *Saçak*, 18 (temmuz 1985), 28-34

TANÖR , Bülent ; *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 1986

TANÖR , Bülent ; "İslam ve Demokrasi Üzerine", *11.Tez*, 6 (Haziran 1987), 169-191

TANÖR , Bülent ; *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 2.bası, BDS Yayınları, İstanbul 1991

TANYOL , Cahit ; *Sosyolojik Açıdan Din, Ahlak, Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar*, Okat Yayınevi, İstanbul 1970

TANYOL , Cahit ; *Laiklik ve İrtica*, Altın Kitaplar, İstanbul 1989

TANYU , Hikmet ; *Yehova Şahitleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984

TANYU , Hikmet ; *İslam Dininin Düşmanları ve Allah'a İnananlar*, Burak Yayınevi, İstanbul 1989

TAPLAMACIOĞLU , Mehmet ; *Din Sosyolojisi*, 2.bası, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1975

TARHANLI , İştar B. ; "A.B.D. Yüksek Mahmemesi'nin Kararları Işığında Din Özgürlüğünün Düzenlenmesi Sorunu", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, IX, 1-4 (1988), 289-311

TEZİÇ , Erdoğan ; *Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976

TEZİÇ , Erdoğan ; "1923-1938 Döneminde Siyasal Parti Programlarında Sosyal ve Ekonomik Görüşler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 1977, 63-72

TEZİÇ , Erdoğan ; *Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 1986

THOMAS , Lewis V. ; "Recent Developements in Turkish Islam", *The Middle East Journal* ,VI (1952), 22-40

THOMAS , Lewis V. ; "Turkish Islam", *The Muslim World*, XLIV, 3-4 (1954), 181-185

TIBAWI , A.L. ; "Islam and Secularism in Turkey Today", *Quarterly Review*, 609 (1956), 325-337

TOKER , Metin ; *Solda ve Sağda Vuruşanlar Türkiyedeki İki Yönlü İhtilâl Ortamının Anatomisi*, 2. bası, Akis Yayınları, Ankara 1971

TOPRAK , Binnaz ; *Islam and Political Developement in Turkey*, E.J.Brill, Leiden 1981

TOPRAK , Binnaz ; "Milli Selamet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VIII (1983), 2104-2110

TOPRAK , Binnaz , "Dinci Sağ" (çev.N.Satlıgan), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (der.İ.C.Schick-E.A.Tonak), İstanbul 1990, 237-254

TUNAYA , Tarık Zafer ; *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952

TUNAYA , Tarık Zafer ; *Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Siyaset İlmi Serisi:8, Yedigün Matbaası. İstanbul 1960

TUNAYA , Tarık Zafer ; *İslamcılık Cereyanı Meşrutiyetin siyasi hayatı boyunca gelişmesi ve bugüne bıraktığı meseleler*, Siyaset İlmi Serisi:3, Baha Matbaası, İstanbul 1962

TUNAYA, Tarık Zafer ; *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2.bası, Turhan Kitapevi, İstanbul 1981

TUNÇAY , Mete ; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981

TUNÇAY , Mete - **ÖZEN** , Haldun ; "1933 Darülfünun Tasviyesi", *Yeni Gündem*, 11 (1-15 ekim 1984), 16-19

TUNÇAY , Mete - **ÖZEN** , Haldun ; "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun", *Yapıt*, 7 (ekim-kasım 1984), 5-28

TURAN , İlter ; *Cumhuriyet Tarihimiz Temeller Kuruluş Milli Devrimler*, İstanbul 1969

TURAN , İlter ; "Stages of Political Development in the Turkish Republic", *Perspectives on Democracy in Turkey*, Turkish Political Science Association, Ankara 1988, 59-112

TÜRK DEVRİM OCAKLARI, *Laiklik*, Milli Tesanüt Birliği Yayını, İstanbul 1954

Türkiye İmam Hatip Okuları Mezunları Cemiyetleri Federasyonu ; *Milli Eğitim Reformu ve İmam Hatip Okulları*, Türkiye İmam Hatip Okuları Mezunları Cemiyetleri Federasyonu Yayınları, Ankara 1970

ÜÇOK , Bahriye ; "Diyanet İşleri ve Eğitsel Tutumu", *Cumhuriyet*, 18 mart 1982, 2

ÜÇOK , Bahriye ; "Anlaşılmayan Laiklik", *Cumhuriyet*, 16 eylül 1985, 2

ÜÇOK , Bahriye ; "İslam ve Din Adamı", *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, 22-24

ÜÇOK , Bahriye ; "Türkiye'de Din Eğitimi Konusundaki Görüşlerim", *Atatürk'ün İzinde Bir Arpa Boyu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, 157-162

ÜNALTAY , Altan ; "Türkiye'de Din Devlet İlişkisininh Tarihsel Boyutu", *Kitap Dergisi*, 33 (kasım 1989), 12-22

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Din, Halk ve Devlet", *Cumhuriyet*, 16 nisan 1952

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Din ve Devlet", *Cumhuriyet*, 4 kasım 1968, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Layiklik Dinsizlik midir?", *Cumhuriyet*, 13 temmuz 1975, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Yasada ve Toplumda Layiklik", *Cumhuriyet*, 24 aralık 1978, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Şeriatçıların Amacı", *Cumhuriyet*, 5 nisan 1987, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Laiklik Devrimi", *Cumhuriyet*, 19 mayıs 1989, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "İnsan Hakları ve Türkiye 3 - Sünnilik, Alevilik Sorunu", *Cumhuriyet*, 24 aralık 1989, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Türkiye'de Devrim ve İrtica Süreçleri-I", *Cumhuriyet*, 19 ağustos 1990, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Türkiye'de Devrim ve İrtica Süreçleri-II", *Cumhuriyet*, 26 ağustos 1990, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Türkiye'de Devrim ve İrtica Süreçleri-III", *Cumhuriyet*, 2 eylül 1990, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Türkiye'de Devrim ve İrtica Süreçleri-IV", *Cumhuriyet*, 16 eylül 1990, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Türkiye'de Devrim ve İrtica Süreçleri-V", *Cumhuriyet*, 23 eylül 1990, 2

VELİDEDEOĞLU , Hıfzı Veldet ; "Türkiye'de Devrim ve İrtica Süreçleri-VI", *Cumhuriyet*, 30 eylül 1990, 2

VERGİN , Nur ; "Toplumsal Protesto ve Dinsel Hareketler", *İstanbul Üniversitesi İtkisat Fakültesi Mecmuası*, XXXVII, 1-4, (1977-1978), 99-123

VERGİN , Nur ; "Toplumsal Değişme ve Dinsellikteki Artış", *Toplum ve Bilim*, 29/30 (Bahar-Yaz 1985), 9-26

VERGİN , Nur ; "İslam'da Çağdaşlık ve Türk Demokrasisine Geçişte Rolü", *Yeni Forum*, ekim 1991, 28-32

WARD , Robert E. & **RUSTOW** , Dankwart A. ; (edited by) *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton - New Jersey 1964

WIDMANN , Horst ; *Atatürk Üniversite Reformu*, (çev. Aykut Kazancıgil - Serpil Bozkurt), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları, İstanbul 1981

WRIGHT , Robin ; "From Tunisia to Turkey Militant Islam Gains Ground", *The Nation*, May 23, 1987, 675-677

YALMAN , Ahmet Emin ; *Turkey In My Time*, University of Oklahoma Press, Norman 1956

YALMAN , Nur ; *Daedalus*, II, 1 (Winter 1973), 139-168

YAŞAR , Nuri ; *Türkiye'de Devlet Başkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, İstanbul 1990

YAŞATAN , Şemsettin ; *Kemalizm Işığında Din ve Eğitim*, Serdar Matbaası, İzmir 1982

YAVUZ , Fehmi ; "İmam-hatiplik meslek midir?", *Cumhuriyet*, 4 mart 1968, 2

YAVUZ , Fehmi ; *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969

YAYLA , Yıldızhan ; "Anayasa Mahkemesine Göre Cumhuriyetin Özü", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü Hıfzı Timur'un Anısına Armağan*, İstanbul 1979, 973-1040

YAYLA , Yıldızhan ; *İdare Hukuku I* ,gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2 inci bası, Filiz Kitapevi, İstanbul 1990

YENİCE , Kazım ; , "Laiklik ve Cumhuriyet", *Milliyet*, 21 ocak 1990

YESEVİZADE ; *Laisizm (İlme Göre Din-Dünya Münasebeti)*, Hakikatı Arayış Neşriyatı, İstanbul 1986

YETKİN , Çetin ; "12 Eylül Sonrası ve İrtica", *Milliyet*, 29 nisan-10 mayıs 1990, 13

YILMAZ , Mehmet ; "Laiklik, Din-devlet İlişkileri ve Ötesi", *teklif*, II, 23 (16 mart-15 nisan 1990), 24-26

YÜCEKÖK, Ahmet N. ; *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971

YÜCEKÖK , Ahmet N. ; *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1971

YÜCEKÖK, Ahmet ; *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, 2. bası, Gerçek Yayınları, İstanbul 1976

YÜCEKÖK , Ahmet ; *Sosyo-ekonomik Düzene Tepki Olarak Din : Gölcük Örneği*, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1989

YÜKSEL , Ali Sait ; "Demokrasilerin Temel Taşlarından Biri : Merkez Bankası Özerkliği", *Cumhuriyet*, 29 temmuz 1991, 2

"Türkiye'de devlet – din ilişkilerinin gelişim sürecinde, bir yandan değişen dünya konjonktürünün Türkiye'deki yansımalarıyla öte yandan iç dinamiklerle şekillenmiş farklı siyasalar görülür. Diğer bir ifadeyle, Türkiye siyasal yaşamının kilometretaşı niteliğindeki olayları devlet – din ilişkilerinde farklı siyasaların izlendiği dönemlerin de belirleyicisidir. 1945'e kadar olan dönem içindeki Cumhuriyet'in ilanı öncesi kuruluş ve ilanı izleyen tek parti yılları; çok partili düzene geçilmesinden 1950 seçimlerine kadar yaşanan dönem; Demokrat Parti iktidarının yaşandığı 1950–1960; 1960'lar ile 1970'ler ve en son olarak da 1980 sonrası, devlet – din ilişkileri bakamından da farklılaşan siyasaların görüldüğü süreçlerdir."

İştar B. Tarhanlı

İştar B. Tarhanlı bu kitapta, laik olarak nitelenen bir yapı içinde, Türkiye'de, devletin dini örgütleme aracı olarak işlev gören Diyanet İşleri Başkanlığı'nı, idari bir birim olarak, örgüt yapısı, görevleri, merkezi idare ve ilişkileri, yetkileri, personeli ile malları bakımından ele almakta ve bu konuların her birini kurumun kuruluş tarihi olan 1924'ten günümüze dek uzanan süreç içindeki nitelik ve nicelik bakımından her türlü farklılaşmalarıyla incelemektedir.

Kapak Resmi:
Fatih civarından bulunan Sofular Camii ve Şeyh Ekmelüddin Tekkesi... Önceleri tekke olarak kullanılan bina, tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra Tek Parti yıllarında "CHP Semt Ocağı" olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise "Kız Kur'an Kursu" olarak kullanılmaktadır.